T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EBÜ'L-YÜSR EL-PEZDEVÎ'NİN USÛLÜ'D-DÎN ADLI ESERİNDE İSLAM MEZHEPLERİ

Mustafa CİN

2501192032

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Adem ARIKAN

İSTANBUL – 2024

ÖZ

EBÜ'L-YÜSR EL-PEZDEVÎ'NİN USÛLÜ'D-DÎN ADLI ESERİNDE İSLAM MEZHEPLERİ

Mustafa CİN

Bu çalışma, Hanefî-Mâtürîdî kelamcısı Ebü'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî'nin (421-493/1030-1100) Usûlü'd-Dîn adlı eserinde ele aldığı mezhepleri konu edinmektedir. Pezdevî yazdığı eserlerle, yetiştirdiği öğrencilerle Hanefî-Mâtürîdî kelamının şekillenmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Usûlü'd-Dîn adlı eseri mezhepler hakkında farklı ve detaylı bilgiler vermektedir. Bu açıdan Pezdevî Mezhepler Tarihi alanında incelenmeyi hak etmektedir.

Çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Pezdevî'nin yaşadığı dönem ve coğrafya, hayatı, eserleri, Usûlü'd-Dîn'in kaynakları ve Pezdevî'nin mezhebi kimliği ele alınmıştır. İkinci bölümde Pezdevî'nin Ehl-i Sünnet'e bakışı, Eş'arîlik, Küllâbiyye ve Ehl-i Hadîs gibi fırkalara yaklaşımı değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde Pezdevî'nin ehl-i bid'at saydığı; Mu'tezile/Kaderiyye, Şîa/Râfiza, Hâricîler, Cebriyye, Mürcie, Mücessime/Müşebbihe ve Sûfî fırkalar incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Pezdevî, Usûlü'd-Dîn, Mezhep, Ehl-i Sünnet, Ehl-i bid'at

ABSTRACKT

This study focuses on the madhhabs discussed by the Hanafi-Māturīdī theologian Abū al-Yusr Muhammad al-Pazdawī (421-493/1030-1100) in his work Usūl al-Dīn. Al-Pazdawī made significant contributions to the shaping of Hanafī-Māturīdī theology with his works and the students he raised. His work Usūl al-Dīn gives different and detailed information about the madhhabs. In this respect, al-Pazdawī deserves to be studied in the field of the History of Madhhabs.

The study consists of an introduction and three chapters. In the first chapter, the period and geography in which al-Pazdawi lived, his life, his works, and the sources of Usūl al-Dîn and al-Pazdawî's madhhab identity are discussed. In the second chapter, al-Pazdawî's view of Ahl al-Sunnah and his approach to the Ash'arite, Kullābiyya, and Ahl al-Hadith movements were evaluated. In the third part, the following groups were analyzed: Mu'tazila/Kaderiyya, Shī'a/Rāfiza, Khāricīs, Jabriyya, Murjiyya, Mujasimah/Mushabbiheh, and Sufis, which al-Pazdawī considered as Ahl al-bidāt.

Key Words: Al-Pazdawī, Usūl al-Dīn, Madhhab, Ahl al-Sunna, Ahl al-bidāt

ÖNSÖZ

Hanefî-Mâtürîdî ulema arasında seçkin bir yere sahip olan Ebü'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî'nin (ö.493/1100) Usûlü'd-Dîn adlı eseri mezhepler tarihi alanı açısından önemli bilgiler içermektedir.

Pezdevî, İmam Mâtürîdî (ö. 333/944) ismi üzerinden şekillenmeye başlayan Doğu Hanefî kelamının öncü isimlerinden birisidir. Ondan önce bazı nedenlerden ötürü bir süre ihmal edilen Hanefî kelamı, onunla birlikte tekrar güçlenmiş, ehl-i bid'at sayılan mezheplere karşı bölgedeki ağırlığını yeniden hissettirmeye başlamıştır. Özellikle Pezdevî'nin çağdaşı Ebü'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115) ve yetişmesinde büyük katkılarının olduğu Ömer en-Nesefî (ö. 537/1142) gibi isimlerle Hanefî-Mâtürîdî gelenek sistemleşmiştir.

Pezdevî'nin eserinin son kısmında mezhepleri derlediği müstakil bir başlık bulunmaktadır. Pezdevî bu mezheplerin çoğunu, örneğin Mu'tezile, Karmatîler, Eş'arîler gibi, kendi kaynaklarından incelediğini söylemektedir. Yine İmam Mâtürîdî'nin günümüze ulaşamamış Makalât'ını incelediğini söylemesi ve örneğin onun yetmiş üç fırka rivayetini esas almadığını belirtmesi gibi bazı bilgiler oldukça kıymetlidir. Ayrıca Pezdevî, bulunduğu zaman diliminde kendi bölgesinde faaliyet gösteren bazı mezhep mensuplarıyla bizzat kendisinin münazaralarda bulunduğunu belirtmektedir. Bu açıdan Usûlü'd-Dîn yazıldığı dönemin tarihi açıdan incelenmesinde önemli veriler barındırmaktadır. Bu gibi nedenler bizi bu konu üzerine mezhepler tarihi alanında bir çalışma yapmaya sevk etti.

Tezin ilk bölümünde Pezdevî'nin yaşadığı dönem ve hayatı ele alınmıştır. İkinci bölümünde onun Ehl-i Sünnet'ten kastettiği kesimin değerlendirmesi yapılmıştır. Üçüncü bölümde ise ehl-i bid'at olarak değerlendirdiği altı itikadi mezhep ve alt kolları ayrıca değindiği sûfî fırkalar incelenmiştir.

Tez konusunun belirlenmesinden neticelenmesine kadar olan süreçte bana yol gösteren kıymetli hocam Doç. Dr. Adem Arıkan'a, dualarıyla daima destek veren kıymetli annem ve babama, hayatın yükünü birlikte omuzladığımız kıymetli eşim Tuğba Hanım'a ve biricik kızım Hümeyra'ma teşekkürü bir borç bilirim.

Mustafa CİN
İstanbul 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... **ii**

ABSTRACKT ..... **iii**

ÖNSÖZ ..... **iiv**

KISALTMALAR LİSTESİ ..... **x**

GİRİŞ **11**

1- Araştırmanın Konusu ve Amacı 11

2- Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları 12

BİRİNCİ BÖLÜM

EBÜ'L-YÜSR MUHAMMED EL-PEZDEVÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI, ESERLERİ VE MEZHEBİ KİMLİĞİ

1.1. Mâverâünnehir Bölgesi 14

1.1.1. Mâverâünnehir Bölgesinin Kısa Siyasi Tarihi 14

1.1.2. Mâverâünnehir Bölgesinin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Durumu 18

1.2. Pezdevî'nin Hayatı 22

1.3. Eserleri 25

1.3.1. Usûlü'd-Dîn 27

1.3.1.1- Usûlü'd-Dîn'de Mezheplerle İlgili Verilen Bilgilerin Kaynakları 29

1.4. Pezdevî'nin Mezhebi Kimliği 32

İKİNCİ BÖLÜM

EBÜ'L-YÜSR MUHAMMED EL-PEZDEVÎ'NİN USÛLÜ'D-DÎN ADLI ESERİNDE EHL-İ SÜNNET VE'L-CEMAAT

2.1. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat 40

2.1.1. Tanımı ve Kavramsal Çerçevesi 40

2.1.1.1. Usûlü'd-Dîn'de Değinilen Buhara ve Semerkant Ayrımı 44

2.1.2. Pezdevî'ye Göre Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat'in Temel İtikadi Görüşleri 53

2.1.2.1. Bilgi ve Âlem Anlayışı 54

2.1.2.2. Sıfatlar 56

2.1.2.3. Fiiller 59

2.1.2.4. İman ve İslam 62

2.1.2.5. Ahiret Konuları 64

2.1.2.6. İmamet 64

2.1.3. Diğer Sünni Mezhepler 66

2.1.3.1. Eş'arîlik 66

2.1.3.2. Küllâbiyye 80

2.1.3.3. Ehl-i Hadîs 84

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EBÜ'L-YÜSR MUHAMMED EL-PEZDEVÎ'NİN USÛLÜ'D-DÎN ADLI ESERİNDE EHL-İ BİD'AT MEZHEPLERİ

3.1. Mu'tezile/Kaderiyye 87

3.1.1. İsimlendirme ve Tarihçesi 87

3.1.2. Temel İtikadi Görüşleri 94

3.1.2.1. Sıfatlar 94

3.1.2.2. Rü'yetullah.....95
3.1.2.3. Va'd ve Vaîd.....96
3.1.2.4. Kulların Fiilleri.....98
3.1.2.5. İrade Meselesi.....99
3.1.3. Mu'tezile Fırkaları.....101
3.1.3.1. Hüseyniyye/Neccâriyye.....101
3.1.3.2. Dırâriyye.....103
3.1.3.3. Bekriyye.....104
3.1.3.4. Zâbrâşâiyye.....104
3.1.3.5. Züheyriyye.....106
3.1.3.6. Tûmeniyye.....106
3.2. Şîa/Râfiza.....107
3.2.1. İsimlendirme, Tarihçesi ve İmamet Düşüncesi.....107
3.2.2. Temel İtikadi Görüşleri.....113
3.2.3. Şîa Fırkaları.....114
3.2.3.1. İmâmiyye/Ca'feriyye.....114
3.2.3.2. Zeydiyye.....117
3.2.3.3. Gulât.....121
3.2.3.3.1. Mübeyyiza.....121
3.2.3.3.2. Nusayriyye.....123
3.2.3.4. Karmatîler.....124
3.3. Hâricîler.....131
3.4. Cebriyye.....135
3.4.1. Cebriyye Fırkaları.....136
3.4.1.1. Cehmiyye.....136
3.4.1.2. Merîsiyye.....138

3.5. Mürcie 140
3.6. Mücessime/Müşebbihe 146
3.6.1. Mücessime/Müşebbihe Fırkaları 148
3.6.1.1. Kerrâmiyye 148
3.6.1.2. Hanbeliler.....155
3.7.- Sûfîler.....156
3.7.1. Sûfî Fırkaları.....156
3.7.1.1. Hubbiyye.....156
3.7.1.2. Evliyâiyye 157
3.7.1.3. İbâhiyye 158
3.7.1.4. Hulûliyye 158
3.7.1.5. Hûriyye 159
3.7.1.6. Vâkıfiyye 159
3.7.1.7. Mütecâhile.....159
3.7.1.8. Mütekâsile.....160
3.7.1.9. İlhâmiyye 160
SONUÇ..... 163
KAYNAKÇA 167

KISALTMALAR LİSTESİ

b.	: İbn
bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
Dr.	: Doktor
h.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
İSAM	: İslam Araştırmaları Merkezi
Ktp.	: Kütüphanesi
nr.	: Numara
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
Prof.	: Profesör
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
t.y.	: Tarih yok
thk.	: Tahkik
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
yay. haz.	: Yayına hazırlayan
?	: Bilinmiyor

GİRİŞ

1- Araştırmanın Konusu ve Amacı

Mezhep mensupları kendi itikadi düşüncelerini açıklamak, yaygınlaştırmak ve geleceğe miras bırakmak adına eserler kaleme almışlardır. Bu bazen mensubu olduğu geleneğin düşüncesini ifade etmek şeklinde, bazen de muhalif gördüğü zümrenin düşüncelerini eleştirmek şeklinde olmuştur. Netice itibariyle bu durum, tarihi süreçte şahısların ve mezheplerin birbirlerine olan yaklaşımını anlamamızda ve günümüze dair mezheplerle alakalı sağlıklı değerlendirmeler yapmamızda bizlere yardımcı olmaktadır.

Hanefî mezhebi de kendi geleneği içerisinde önemli âlimler yetiştirmiş, kelam ilminde nitelikli eserler telif eden bir ekol olarak varlığını günümüze kadar sürdürmüştür. Hanefî kelamı Mâverâünnehir bölgesine henüz İmam Ebû Hanîfe (ö. 150/767) hayattayken taşınmış ve burada pek çok öncü ismin gayretleriyle bu bölgenin hem fıkıh hem kelam sahasında en yaygın ve yetkin mezhebi halini almıştır.[1] Sonraki süreçte İmam Mâtürîdî ile beraber Hanefî kelamı zirveye çıkmıştır. Fakat İmam Mâtürîdî sonrası, bölgede yaşanan bazı sorunların da etkisiyle kelam ilmi belli bir dönem hak ettiği kadar itibar görmemiştir. Nitekim Pezdevî, kendi ifadeleriyle kelam ilminin yeteri kadar değer bulmadığı,[2] bu dönemde yaşamış ve Hanefî-Mâtürîdî kelamını, tekrardan hatırlanması adına büyük çaba sarf etmiştir. O, eserini sapkın fırkalar karşısında Ehl-i Sünnet akidesinin korunması, hem halkın ve hem de bu ilimle meşgul olan âlimlerin tutunacağı bir eser olması gayesiyle kaleme almıştır. Dolayısıyla bu eser Hanefî-Mâtürîdî kelamının önemli kaynaklarından birisi olmuştur.

Pezdevî ayrıca eserinde mezhepler tarihi alanı için önemli bilgiler vermiştir. Zira o eserinde, hem kelam meselelerini ele aldığı kısımda hem de müstakil olarak mezhepleri incelediği kısımda, mezheplerin görüş ve düşünceleri, tarihi süreçleri, öncü isimleri, yaşadığı dönemde ve bulunduğu bölgedeki etkinlikleriyle alakalı kıymetli bilgiler vermiştir. Dolayısıyla onun bu eseri mezhepler tarihi alanında müstakil olarak

[1] Abdullah b. Muhammed es-Sebezmûnî, **Keşfü'l-Âsâri'ş-Şerîfe fî Menâkıbi'l-İmâm Ebî Hanîfe**, C. 2, thk. Latîfürrahmân el-Behrâîcî el-Kâsımî, İstanbul, Mektebetü'l-İrşad, 2020, s. 361-385.

[2] Ebü'l Yüsr Muhammed el-Pezdevî, **el-Müyesser fi'l-Kelâm/ Usûlü'd-Dîn**, thk. Ekrem Muhammed İsmail, Amman, Mektebetü'l-Ganim, 2023, s. 423; Ebü'l Yüsr Muhammed el-Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, çev. Şerafettin Gölcük, 7. bs, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 2019, s. 404.

bir çalışma yapılmasını gerekli kılmıştır. Bu açıdan tezimizin konusu ve amacı, Pezdevî'nin Usûlü'd-Dîn adlı eserini temel alarak, onun itikadi-siyasi mezheplere olan bakışı hakkında bir değerlendirmede bulunmaktır. Nitekim onun yaşadığı dönemde bulunduğu Mâverâünnehir bölgesinde birçok fırka aktif olarak varlığını devam ettirmektedir. Örneğin Pezdevî, filozoflar, Eş'arîler, Mu'tezile mensuplarıyla olan münazaralarından bahsetmektedir. Nitekim Sem'ânî (ö. 562/1166) onun münazarada usta olduğunu belirtmektedir.[3] Yine o ele aldığı bazı fırkaların kendi kaynaklarına değinmekte, bazen bu fırkaların kaynakları eline ulaşamamışsa bunu belirtmekte veya bazı fırkaların yaygınlığıyla alakalı bilgiler vermektedir. Nihayetinde Pezdevî'nin verdiği bu bilgiler, bizim bu konuda müstakil bir tez hazırlanmamızda etkili olmuştur.

Pezdevî, kelam ve fıkıh gibi alanlarda çalışmalara konu edilmiştir. Örneğin Abdullah Mangır, 1999 yılında Kelam alanında yaptığı yüksek lisans tezinde, Pezdevî'nin bazı kelami görüşlerine değinmiştir. Yine Hakan Yıldızhan, 2019 yılında Kelam alanında yaptığı yüksek lisans tezinde Pezdevî'nin Mâtürîdî kelam sistemine katkılarını incelemiştir. Fakat ulaşabildiğimiz kadarıyla Pezdevî, mezhepler tarihi alanında müstakil olarak inceleme konusu yapılmamıştır. Çalışmamızın bu alandaki boşluğu doldurmasını temenni ediyoruz.

2- Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

Çalışmamızın temel kaynağı Pezdevî'nin Usûlü'd-Dîn adlı eseridir. Kütüphanelerde yazmaları bulunan bu eseri ilk olarak Hans Peter Linss, İsmail Saib Sencer nüshasını esas alınarak 1963 yılında Kahire'de basmıştır. Şerafettin Gölcük bu baskıyı esas alarak eseri "Ehl-i Sünnet Akâidi" adıyla 1980 yılında tercüme etmiştir. Pezdevî'nin bu eserini 2023 yılında Ekrem Muhammed İsmail, yedi farklı nüshaya dayanarak yeniden tahkik etmiştir. Ekrem Muhammed İsmail'in yaptığı tahkikte, önceki baskıda ve tercümede olmayan farklı ve yeni bilgiler vardır. Çalışmamızda bu üç baskıdan hareketle Pezdevî'nin mezheplere bakışı değerlendirilmiştir.

Çalışmamızın birinci bölümünde Pezdevî'nin yaşadığı Mâverâünnehir bölgesinin siyasi ve kültürel durumunun genel bir değerlendirmesi yapılmıştır. Kaynaklarda Pezdevî'nin hayatı hakkında sınırlı bilgiler bulunmaktadır. Pezdevî'nin

[3] Ebû Sa'd Abdülkerîm Sem'ânî, **el-Ensab**, C. 2, Haydarâbâd, Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmâniyye, 1962, s. 202.

hayatı ile alakalı bilgiler öğrencisi Ömer en-Nesefî'nin el-Kand adlı eserinde geçtiği aktarılmaktadır. Fakat bu eserin günümüze ulaşmış kısımlarında Pezdevî'nin hayatı ile ilgili bir malumat bulunmamaktadır. Ömer en-Nesefî'nin çağdaşı Sem'ânî'nin el-Ensâb'ında Pezdevî ile alakalı bazı bilgilere ulaşmaktayız. Yine Zehebî'nin (ö. 748/1348) yazdığı eserler de Pezdevî'nin hayatı hakkında bazı bilgilere ulaşmamızda yardımcı olmuştur. Bunun dışında Kureşî, (ö. 775/1373) İbn Kutluboğa, (ö. 879/1474) Leknevî (ö. 1304/1886) gibi âlimlerin tabakat içerikli eserleri de Pezdevî'nin hayatıyla alakalı bilgiler içermektedir.

Çalışmamızın ikinci bölümünde Pezdevî'nin mensubu olduğu Ehl-i Sünnet'e bakışı değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme, Ebû Hanife'ye nispetle günümüze ulaşan eserleri, ayrıca İmam Mâtürîdî'nin Kitâbü't-Tevhîd adlı eseri ve Ebü'l Muîn en-Nesefî gibi diğer bazı Hanefî-Mâtürîdî ekolün öncü isimlerinin eserleriyle mukayeseli olarak sürdürülmeye çalışılmıştır. Ayrıca Pezdevî'nin ehl-i bid'at kabul etmediği Eş'arîyye, Küllâbiyye ve Ehl-i Hadîs fırkaları genel kabul görmesi bakımından Ehl-i Sünnet altında değerlendirilmiştir.

Çalışmamızın üçüncü bölümünde Pezdevî'nin ehl-i bid'at olarak ele aldığı fırkalar incelenmiştir. Pezdevî'nin eserinde dağınık halde verdiği bilgiler derlenerek bahsi geçen mezhebin değerlendirilmesi yapılmıştır. Mezhepler tarihi alanının klasiklerinden sayılan, Eş'arî, (ö. 324/935-36) Şehristânî, (ö. 548/1153) Bağdâdî, (ö. 429/1037-38) Kâ'bî, (ö. 319/931) İbn Hazm (ö. 456/1064) ve Nevbahtî (ö. 310/922 [?])/Kummî (ö. 301/913-14) gibi isimlerin eserlerinden mukayese için yararlanılmıştır. Mezheplerle alakalı değerlendirmelerde mümkün olduğunca mezheplerin kendi kaynaklarından yahut konu ile alakalı yapılmış müstakil bir çalışmadan hareketle inceleme yapılmıştır.

Çalışmamızda geçen ayetlerin mealleri verilirken çoğunlukla Diyanet İşleri Başkanlığı'nın meali esas alınmıştır. Değindiğimiz şahsiyetlerin isimlerinin geçtiği ilk yerde ölüm tarihlerinin verilmesine gayret edilmiştir. İsmi geçen kişilerin isimlerinin yazılış biçimi ve ölüm tarihlerinde ana kaynağımız Diyanet İslam Ansiklopedisi olmuştur. Tezde geçen tarihler, hicri ve miladi olarak verilmeye çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM
EBÜ'L-YÜSR MUHAMMED EL-PEZDEVÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI, ESERLERİ VE MEZHEBİ KİMLİĞİ

1.1. Mâverâünnehir Bölgesi

Bu başlık altında Sadrü'l-İslâm Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî'nin (421-493/1030-1100) yaşadığı 11. asırda, Mâverâünnehir bölgesindeki siyasi, dini ve kültürel durumun genel değerlendirmesi yapılacaktır. Pezdevî'nin yaşadığı 11. asırda merkezde Abbâsîler (750-1258), Kuzey Afrika ve Mısır bölgesinde hüküm sürmüş Fâtımîler (909-1171), Irak ve İran bölgelerinde hüküm sürmüş Büveyhîler (932-1062), Horasan, Afganistan ve Kuzey Hindistan bölgesinde Gazneliler (963-1186), Horasan, Mâverâünnehir, İran, Anadolu'nun iç taraflarına kadar olan bölgede hüküm süren Büyük Selçuklu Devleti (1037-1157) ve Doğu Karahanlı Devleti (1032-1210) gibi devletler bulunmaktaydı.

1.1.1. Mâverâünnehir Bölgesinin Kısa Siyasi Tarihi

Pezdevî'nin hayatını incelediğimizde onun Merv şehri hariç[4] Mâverâünnehir bölgesi dışına çıktığına dair bir kayıt bulamıyoruz. İslamiyet'ten önce "Hayatıla" olarak anılan bu bölgeye Müslümanların fethiyle beraber Ceyhun/Amuderya nehrinin doğusunda yer alan, nehrin diğer tarafındaki bölge anlamında Mâverâünnehir denilmiştir.[5] Nehrin batı tarafına ise Horasan denilmektedir. Mâverâünnehir'in başlıca şehirleri arasında Buhara, Semerkant, Tirmiz, Nesef, Taşkent, Fergana gibi yerleri sayabiliriz. Bugün Mâverâünnehir denilince Ceyhun ve Seyhun nehirleri arasında kalan coğrafi bölge kastedilmektedir.[6]

Mâverâünnehir bölgesi İslam fetihlerinden önce Türk kabilelerinin siyasi olarak hüküm sürdüğü bir bölgedir.[7] İslam fetihlerinden sonra da bölge, Türklerin genellikle hem devlet kademesinde hem halk tabanında yoğunlukta olduğu bir bölge

[4] Ekrem Muhammed İsmail'in yaptığı tahkikte Pezdevî, İlhamiyye başlığı altında değindiğimiz üzere tartıştığı bir kişiyi sonrasında Merv'de gördüğünü söylemektedir. bkz. Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 417.

[5] Yakut el-Hamevi, **Muʿcemü'l-Büldân**, C. 5, 2. bs, Beyrut, Dar-u Sadr, 1995, s. 45.

[6] Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehir", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 28, Ankara, TDV Yayınları, 2003, s. 177.

[7] V.V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, ed. Hakkı Dursun Yıldız, 4. baskı, İstanbul, Kronik, 2019, s. 89.

olmaya devam etmiştir. Müslümanların doğu seferleri Hz. Ebû Bekir dönemiyle başlamış, Hz. Ömer döneminde 21/642 yılında Nihâvend savaşında yenilgiye uğratılan Sâsânîlerin yıkılmasıyla bu bölgede Müslüman fetihleri hızlanmıştır. Sonrasında Ahmed b. Kays komutasındaki İslam ordusu, İran'ın kuzey bölgelerini ele geçirerek sınırları Ceyhun nehrine kadar genişletmiştir. 36/656 yılında Merv'in ele geçirilmesi Mâverâünnehir bölgesine yapılacak akınlar için şehrin bir üs olarak kullanılmasını sağlamıştır.[8] Mâverâünnehir bölgesine ilk ciddi askeri seferler Muâviye b. Ebû Süfyân döneminde yapılmaya başlamıştır. Ubeydullah b. Ziyâd komutasında İslam ordusu 54/674 tarihinde Ceyhun nehrini geçerek bölgedeki önemli merkezlerden birisi olan Beykent'i ele geçirmiştir. Fakat merkezi yönetimde gerçekleşen iç karışıklıklar bu seferlerin kalıcı olmasını engellemiştir. Daha sonrasında Kuteybe b. Müslim'in 86/705 yılında Horasan valisi olmasıyla beraber Mâverâünnehir bölgesi kalıcı şekilde fethedilmeye başlanmıştır.[9] Kuteybe, Beykent, Buhara, Talikan, Keş, Nesef, Faryab, Şaş ve Semerkant gibi bölgenin önemli şehirlerini ele geçirmiştir. Kuteybe b. Müslim'le beraber bölgenin İslamlaşması başlamışsa bile tam anlamıyla İslam'ın bölgede yayılışı Abbâsîlerin iktidarı ve sonrasında Sâmânîler ve Karahanlılar gibi yerel devletlerin kurulmasıyla beraber gerçekleşecektir. Türklerin 9. ve 10. asırlarda toplu halde İslamlaşması, İslam'ın Mâverâünnehir'de tam anlamıyla hüküm sürmesinin önünü açacaktır.

Bölge 132/750 yılından sonra Abbâsîlerin yönetimine geçti. 133/751 yılında yapılan Talas savaşıyla beraber bölgede Müslümanların otoritesi sağlandı. Merkezde yaşanan problemler, merkezi bölgeye uzak olan Horasan ve Mâverâünnehir gibi bölgelerin çözüm olarak yerel valiler tarafından yönetilmesini beraberinde getirmiştir. Süreç içerisinde bölgedeki valilerin güç kazanması ve hilafet merkezinin bölgeyi kontrol etmekte zorlanması mahalli idarelerin devletlerini kurmasının da önünü açmıştır.[10] Horasan bölgesinde Tâhirîler, Sicistan bölgesinde Saffârîler Mâverâünnehir bölgesinde ise Sâmânîler yerel yönetimler kurmuşlardır.

[8] Sönmez Kutlu, **Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri**, 4. baskı, Kızılay, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2018, s. 196,197.
[9] Özgüdenli, "Mâverâünnehir", s. 178.
[10] Kutlu, **Mürcie ve Tesirleri**, s. 198.

Bölgede gerçekleşen isyanlar sırasında Abbâsî halifesi Me'mûn'a destek veren, Sâmânîler devletine ismini verecek olan Sâmân-Hudâ'nın oğlu Esed'in, dört oğlu Nuh, Ahmed, Yahya ve İlyas'ın çeşitli üst düzey görevlere getirilmesi ve sürecin devamında bölgedeki önemli şehirlerin valiliklerine atanmaları, Sâmânîler devletinin kuruluş aşamasını oluşturmaktadır.[11] İlk olarak Sâmânî emirleri Tâhirîlere ardından Saffârî emirlerine bağlı olarak bulundukları bölgeyi idare ettiler. 261/875 yılında Abbâsî halifesi el-Mu'temid Alellah yayımladığı fermanla Mâverâünnehir bölgesini Nasr b. Ahmed b. Esed'e bağladı.[12] Öncesinde Emevîler ve Abbâsîlerin Horasan vilayetine bağlı bir bölge olarak yönetilen Mâverâünnehir Sâmânîlerin resmi olarak kurulmasıyla beraber idari bağımsızlığını kazandı.[13] Bölgeye yaklaşık iki asır(204-395/819-1005) hâkim olan Sâmânîler, Karahanlılar tarafından yıkıldı.

Merkezi Balasagun olan Karahanlılar asıl itibariyle Orta Asya'da kurulan bir Türk devletidir. Bilinen ilk Karahanlı hükümdarı Bilge Kül Kadir Han'dır. Oğlu Oğulcak Kadir Han zamanında, yeğeni Satuk, Karahanlılara sığınmış Sâmânî şehzadesi ve bazı sûfîlerle kurduğu yakınlık sonrasında İslamiyet'i seçmiştir. Bazı kaynaklarda onun gördüğü bir rüya üzerine Müslüman olduğu da nakledilmektedir. Satuk Buğra Han amcası Oğulcak Kadir Han ile girdiği taht mücadelesini kazanarak Karahanlı devletinin ilk Müslüman hükümdarı olmuştur.[14] Satuk Buğra Han'ın Müslüman olmasıyla beraber(308/920) İslamiyet bölge halkı arasında hızla yayılmaya başlamıştır.[15]

386/996 yılında Sâmânîler devletinde yaşanan iç karışıklıklardan faydalanan İlig Han Nasr Buhara üzerine sefer düzenlemiştir. 389/999 yılında yerel halkın çoğunluğunun teveccühünü kazandığından pek bir mukavemetle karşılaşmadan, İlig Han Buhara'yı ele geçirdi ve son Sâmânî emiri İsmail b. Nuh'un 395/1005 yılında

[11] Barthold, **Türkistan**, s. 231; Osman Aydınlı, **Semerkant Tarihi**, 2. bs, Ankara, İSAM Yayınları, 2018, s. 323-324; Aydın Usta, **Türklerin İslamlaşma Serüveni: Sâmâniler**, 2. baskı, Cağaloğlu, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2013, s. 74.

[12] Usta, **Sâmâniler**, s. 79.

[13] Özgüdenli, "Mâverâünnehir", s. 178; Aydın Usta, "Sâmânîler", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 36, İstanbul, TDV Yayınları, 2009, s. 64.

[14] Ömer Soner Hunkan, **Türk Hakanlığı (Karahanlılar): Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)**, ed. Fatma Gül. Şahin, 3. Baskı, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011, s. 102.

[15] Abdulkerim Özaydın, "Karahanlılar", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 24, İstanbul, TDV Yayınları, 2001, s. 405-406.

vefat etmesiyle bu devlet sona ermiş oldu.[16] Devam eden süreç içerisinde yaşanan iç çekişmeler, Gazneliler ve Selçuklularla yapılan mücadelelerin de etkisiyle Karahanlı devleti 433/1041 yılında Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldı ve Batı Karahanlı devletinin ilk hükümdarı Tamgaç Han İbrahim b. Nasr oldu.[17]

Pezdevî, ömrünün son on yılı hariç tamamını Batı Karahanlı devleti idaresi altında geçirmiştir. Tamgaç Han İbrahim b. Nasr döneminde, Batı Karahanlı devletinin başkenti Semerkant oldu. Tamgaç Han'ın yirmi yedi yıllık iktidarı döneminde(433-460/1041-1068) Mâverâünnehir bölgesinde istikrar sağlanmış, refah yükselmiş, güven ortamı oluşmuştur. Nitekim bu dönemde vakıf, medrese, hastane, camii gibi toplumsal alana yönelik yapıların arttığı görülmektedir. [18]

Pezdevî'nin hayatının büyük bölümü Tamgaç Han İbrahim dönemine denk gelmektedir. Tamgaç Han İbrahim'den sonra devletin başına oğlu Şemsülmülk II. Nasr b. İbrahim geçti. On iki yıl süren iktidarı döneminde Büyük Selçuklu Devletiyle olan mücadeleyi sürdüren II. Nasr b. İbrahim, Melikşâh'ın Semerkant üzerine yürüdüğünü haber alınca Nizâmülmülk'ün çabalarıyla 466/1074 yılında Melikşâh ile anlaşarak barışı sağladı.[19] II. Nasr'dan sonra kısa bir dönem kardeşi Ebû Şücâ' Hızır tahta geçti. Hızır Han'dan sonra küçük yaşta tahta geçen oğlu Ahmed Han dönemi(1081-1088/ 1090-1095) başlamıştır. Ulemayla arası iyi olmayan Ahmed Han'ın kādılkudât Ahmed b. Süleyman'ı öldürmesi ve ulemanın sultandan şikâyetçi olup Selçuklulardan yardım istemesi, Melikşâh'ı harekete geçirdi.[20] 481/1088 yılında Pezdevî'nin de bizzat şahit olduğu Semerkant kuşatmasıyla bölge Büyük Selçuklu devletinin idaresine geçmiş oldu. Ahmed Han esir alındı 2 yıl sonra Selçuklulara bağlı kalmak şartıyla serbest bırakılan ve tekrar tahta oturan Ahmed Han 488/1095 yılında bölge âlimleriyle anlaşamaması ve halkında tepkisiyle kendi askerleri tarafından esir alındı, halka açık bir mahkemede yargılanarak idam edildi.[21] Ahmed Han'ın idam

[16] Hunkan, **Türk hakanlığı (Karahanlılar)**, s. 126-127.
[17] Hunkan, **a.g.e.**, s. 257.
[18] Abdullah Demir, **Ebû İshak Es-Saffâr'ın Kelâm Yöntemi**, 1. bs, Üsküdar, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2018, s. 44. Geniş bilgi için **bkz**: Hunkan, **Türk hakanlığı (Karahanlılar)**, s. 259-274.
[19] Özaydın, "Karahanlılar", s. 408.
[20] Hunkan, **Türk hakanlığı (Karahanlılar)**, s. 284.
[21] Hunkan, **a.g.e.**, s. 287.

edilmesinde itikadının bozuk olduğu iddiası ve zındıklıkla itham edilmesi gibi etkenlerde bulunmaktadır.[22]

Pezdevî'nin ömrünün son yirmi yılı genellikle devletin iç karışıklıklar taht kavgaları, isyanlar ve istilalar ile uğraştığı bir döneme denk gelmiştir. Ahmed Han'ın esir alınmasıyla beraber Batı Karahanlı devleti yönetimi, Büyük Selçukluların yıkılışına kadar, Selçukluların istedikleri hanedan üyesini tahta çıkardıkları devlet üzerinde tahakküm kurdukları bir döneme girmiş oldu. Pezdevî genç yaşlardayken devlet doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılmış, Tamgaç Han döneminde her ne kadar Selçukluların saldırıları olsa da kısmi bir istikrar dönemi sağlanmış, oğlu Şemsülmülk döneminin başlarında kardeşiyle taht kavgası ve devam eden Selçuklu baskısına rağmen bu istikrar sürdürülmüştür. Fakat 473/1080 yılında vefat eden Şemsülmülk'ten sonra yaklaşık otuz yıllık süre zarfında bölgede istikrar ve güvenliğin tam olarak sağlanamadığı bir dönem olmuştur. Otuz yıllık iç karışıklıklar döneminde taht sekiz defa el değiştirmiş düzen ve istikrar sağlanamamıştır. Bu dönem 495/1102 yılında Selçukluların desteğiyle tahta çıkan ve yaklaşık yirmi sekiz yıl iktidarda kalan Arslan Han Muhammed b. Süleyman dönemine kadar devam etmiştir.[23]

1.1.2. Mâverâünnehir Bölgesinin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Durumu

Mâverâünnehir bölgesi tarım yapmaya uygun toprak ve iklimiyle yoğun nüfusa sahip bir bölgedir. Ceyhun ve Seyhun nehri etrafında geniş ve verimli tarım arazileri bulunmaktadır. Hindistan, Orta Asya ve Çin ticaret yollarının kesişerek batıya açıldığı bir bölge olması sebebiyle ticari açıdan da oldukça önemli bir bölgedir. [24] İpek ve Baharat yollarının kesişim noktasında yer alan bölge, tarih boyunca önemli bir yerleşim yeri işlevi görmüştür.[25] Özellikle ipek yolu sayesinde batı ülkelerine yapılan kağıt, deri, maden ticareti bölge halkının zenginleşmesine önemli katkılarda bulunmuştur.[26] Kuzey, orta ve güney olarak devam eden ipek yolunun, kuzey ve orta ipek yolları Semerkant bölgesinde birleşir buradan bir kol İran'a doğru batı yönünde, bir kol Hindistan'a doğru güney yönünde yollarına devam ederdi. Nitekim bu

[22]İbnü'l-Esîr, **İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi**, C. 10, çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul, Bahar Yayınları, 1991, s. 206.
[23] Detaylı bilgi için **bkz**: Hunkan, **Türk hakanlığı (Karahanlılar)**, s. 280-290.
[24] Usta, **Sâmâniler**, s. 18.
[25] Usta, **a.g.e.**, s. 441-443.
[26] Kutlu, **Mürcie ve Tesirleri**, s. 201.

özellikleri sebebiyle İbn Havkal Semerkant için "Mâverâünnehir'in limanı" ifadesini kullanmıştır.[27] Benzeri bir nitelemeyi Makdisî'de de görmekteyiz.[28]

Bölge Emevîler döneminden itibaren feth edilmeye başlansa da Emevî idarecilerinin Müslüman olmasına rağmen Arap olmayan halktan -mevâlî- haraç ve cizye vergisi alması bölge halkının iki asra yakın İslamlaşmasını geciktirdi. Emevîlerin uyguladığı mevâlî politikası halk tabanında ciddi tepki oluşturuyordu. Öyle ki Müslüman olduklarını açıklamalarına rağmen ikinci sınıf vatandaş muamelesi görüyor, ordu içerisinde ayrı bir bölük olarak savaşsalar dahi çoğu zaman ganimetten pay alamıyorlar, ücretsiz savaşmak durumunda bırakılıyorlardı. Hatta kaynaklarda bir dönem, haraç ve cizye ödemekten kaçmamaları için ellerinin damgalandığı nakledilmektedir.[29] Mevâlîye uygulanan bu haksızlıklar, bölge halkının kendilerini savunan mezheplere meyletmesini doğal olarak beraberinde getirmiştir. Nitekim müminleri imanda eşit sayan erken dönemde Mürcie'nin sonrasında Hanefîlik üzerinden şekillenen Mâtürîdîliğin bölge halkı üzerinde oldukça etkili olmasının altında yatan önemli etkenlerden birisi bu durum olacaktır. Kutlu'ya göre bölgede mevâlî arasında taraftar bulan bütün mezheplerin temelinde bu sosyal ve ekonomik durum yatmaktadır.[30] Ayrıca Emevî iktidarının Abbâsîler tarafından yıkılmasında da mevâlîye uygulanan bu haksız tutumun etkisi oldukça büyüktür. Abbâsîlerin kurulmasıyla mevâlîden olanların idari kademede daha aktif roller üstlenebilmesi, bölge halkından olan Farsların ve Türklerin vezirlik, valilik, kadılık gibi üst makamlara getirilmesi, ilerleyen dönemde kendi devletlerini kurmaları hem İslamlaşmanın önünü açmış hem de özellikle Emevîler tarafından izlenilen mevâlî politikasının sonunu getirmiştir. Nitekim Bağdat baş kadılığı yapan Ebû Hanîfe'nin

[27] İbn Havkal, **Sûretü'l-Arz**, C. 2, Beyrut, Dar-u Sadr, 1938, s. 494; Aydınlı, **Semerkant Tarihi**, s. 350-351.

[28] Esma'inin kardeşinin oğlu Abdurrahman şöyle der: Cahız'ın yanına girip ülkeler hakkında bilgi ver dedim. … meslek Semerkand'tadır dedi. Doğru söyledi. …Semerkant tacirlerin iskelesidir.Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, **Aḥsenü't-Teḳāsîm Fî Maʿrifeti'l-Eḳālîm**, Kahire, Mektebetu'l Madbuli, 1991, s. 33; Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm Fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm**, çev. Ramazan Şeşen, 1. bs, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2022, s. 34.

[29] Kutlu, **Mürcie ve Tesirleri**, s. 202-203.

[30] Kutlu, **a.g.e.**, s. 203.

öğrencilerinden Ebû Yûsuf'un(ö. 182/798) Kitâbu'l-Harâc'ında da Müslüman'dan alınan cizye vergisinin caiz olmadığı açıkça belirtilmiştir.[31]

Sâmânîlerin ilk dönemlerinde yaşanan siyasi istikrar bölge ekonomisinin ve kültürel hayatının gelişmesinde oldukça etkili olmuştur. Nitekim Sâmânîler dönemi Mâverâünnehir bölgesinin altın çağı sayılmaktadır. Öyle ki Sâmânîlerden olan bu memnuniyetten ötürü halk arasında "Sâmânîlere bir ağaç isyan etse kurur." sözü darb-ı mesel olmuştur. Makdisî, Sâmânî emirlerinin âlimlere yer öptürmediklerini, Ramazan ayında Cuma akşamları âlimlerin sultanın huzurunda toplandığı ve sultanın da dâhil olduğu ilmi münazaralar yaptıklarını belirtmektedir. Onlar Hanefî mezhebine meylederlerdi. Buhara'daki en büyük ve iffetli fakihi seçerler, ona fikir danışırlar, onun sözüyle amiller tayin ederlerdi.[32] Fakat süreç içerisinde yaşanan siyasi istikrarsızlık, taht kavgaları, diğer devletlerle olan mücadeleler ekonomik açıdan bölge halkını olumsuz etkiledi. Bölgenin hâkimiyeti Karahanlılara geçtiğinde de bu çatışmalar devam etmiş netice itibariyle kültürel ve ekonomik anlamda gerileme yaşanmıştır. Barthold'a göre ülkenin, hükümdar ve ailesinin şahsi mülkü sayılması anlayışı neticesinde taht varisleri arasında sürekli olarak bölünmesi ve yaşanan taht kavgaları hem kültürel olarak hem ekonomik olarak gerilemeye sebep olmuştur.[33] Siyasi istikrarın sağlandığı dönemlerde ekonomi ve kültürün de geliştiğine şahit oluyoruz. Nitekim Pezdevî'nin ömrünün büyük kısmını geçirdiği Tamgaç Han'ın iktidar yıllarına bu açıdan Karahanlı devleti içerisindeki altın çağ dönemi diyebiliriz. Nitekim onun yirmi yedi yıllık iktidarı döneminde açılan medreseler, öğrencilere sağlanan ücretsiz eğitim ve masraflarının karşılanması, kurulan vakıflar aracılığıyla halkın ihtiyacının giderilmesi bölgenin kültürel ve ekonomik açıdan gelişmesini olumlu yönde etkilemiştir. Hunkan'a göre Tamgaç Han dönemi siyasi çekişmelerden ziyade sosyal, ekonomik, siyasi, eğitim, din, sanat gibi alanlarda yaptığı yeniliklerle öne çıkmaktadır. O, yaptığı icraatlerle halkının gönlünü kazanmış, kul hakkına riayet etmiş, insanların şikâyetlerini dinlemiş, usulsüz vergiler koymamış, yoksulu gözetmiş ve yaptığı bu gibi faaliyetlerle de halkın desteğini kazanmıştır.[34] Fakihlerin fetvası

[31] Ebû Yûsuf, **Kitâbü'l-Harâc**, thk. Taha Abdurrauf Said, Said Hasan Muhammed, Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, t.y., s. 79; Demir, **Ebû İshak Es-Saffâr'ın Kelâm Yöntemi**, s. 52.
[32] el-Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm Fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm**, s. 253-254.
[33] Barthold, **Türkistan**, s. 43.
[34] Hunkan, **Türk hakanlığı (Karahanlılar)**, s. 259-274.

olmadan vergi almamış, pazar yerlerini kontrol ettirerek halkın menfaatini korumuştur. 458/1066 yılında Semerkant'ta inşa edilen Tamgaç Han İbrahim Medresesi, bulunduğu dönemin çok çok ötesinde bir medrese niteliği taşımaktadır. Derslikleri, kütüphanesi, öğrencilerin hemen hemen her alandaki ihtiyaçlarının düşünülüp karşılanması ayrıca Nizâmiye Medreselerinden bir yıl önce açılması, bu medresenin İslam dünyasının bilinen ilk modern medreselerinden birisi olduğunu gösterir. Bu medresenin vakfiyesinde Hanefî itikadından olma şartı yer almaktadır.[35] Ayrıca Tamgaç Han'ın Semerkant'ta içerisinde cami, medrese, kütüphane, hastane gibi yapıların bulunduğu bir külliye yaptığı bilinmektedir.[36]

Tamgaç Han döneminde sağlanan bu istikrar oğlu Şemsülmülk döneminde bazı aksaklıklar yaşanmasına rağmen büyük oranda devam etti. Kardeşi Şuays ile giriştiği taht mücadelesini kazanan Şemsülmülk, iç karışıklıklardan faydalanarak bazı bölgeleri işgal eden Doğu Karahanlılarla mücadele etti. İç ve dış problemleri yoluna koyduktan sonra ülkesinde imar faaliyetlerine girişti. Çeşitli bölgelerde ribâtlar yaptırarak ekonomik ve güvenlik açısından istikrarı sürdürdü. Fakat babasının döneminde hissedilen, onun döneminde belirginleşen ve ilerleyen süreçlerde zirveye çıkacak olan, Karahanlıların bölgeyi ele geçirmesinde önemli rol oynayan ulema ile hanedan üyeleri arasındaki gerginlik dikkat çekmektedir. Nitekim Şemsülmülk döneminde Ebû İbrahim es-Saffâr'ın hapsedilerek öldürülmesi, önemli bir Hanefî hukuk metni olan Kitabu'l Mebsût'un yazarı Şemsü'l-eimme es-Serahsî'nin (ö. 483/1090 [?]) kuyu hapsi ile cezalandırılması, yine Mâverâünnehir'den Şam'a gitmiş sonrasında Halep kadılığı yapmış Ebû Cafer Muhammed el-Buhari'nin de uzun yıllar hapsedilmesi örneklerden birkaçıdır. Kaynaklarda Şemsülmülk'ün ulema sınıfı için yaptığı hizmetler de kaydedilmektedir. Ünlü bilgin Ömer Hayyâm'ın bu bölgede eğitim alması ve Şemsülmülk'ün ona gösterdiği ilgi ve teveccüh, bu açıdan zikredilebilir.[37]

Sonuç olarak bölge iklim ve coğrafya olarak ekonomik kalkınmaya müsait bir bölge olmasına rağmen siyasi istikrar süreç içerisindeki refahı ve kültürel ilerlemeyi belirlemiştir. Ayrıca Mâverâünnehir bölgesi her alanda yüzlerce belki binlerce âlimin

[35] Hunkan, **a.g.e.**, s. 269. Medrese hakkında detaylı bilgi için **bkz**. Ömer Soner Hunkan, "Ortaçağ Semerkand'ında İlk Modern Türk Üniversitesi: Tamgaç Han İbrahim Medresesi", **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 4, No: 08, 2014, s. 14-44.
[36] Hunkan, **Türk hakanlığı (Karahanlılar)**, s. 266.
[37] Hunkan, **a.g.e.**, s. 279-280.

yetiştiği önemli bir bölgedir. Özellikle Sâmânîler devrinde altın çağını yaşayan Mâverâünnehir bölgesi Moğolların istilasına kadarki geçen sürede İslam dünyasının ilimde, sanatta, tıp ve astronomide ve diğer bütün alanlarda öncülüğünü yapan bölgelerden birisidir diyebiliriz.

1.2. Pezdevî'nin Hayatı

Tam adı Sadrü'l-İslâm Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî(421-493/1030-1100)'dir. Hayatı hakkında kaynaklarda geçen sınırlı bilgilere sahibiz. Öğrencisi Ömer en-Nesefî'nin el-Kand eserinin günümüze ulaşan kısmında hocası Pezdevî hakkında bilgi yoktur. Ancak Zehebî gibi tarih/tabakat yazarları Nesefî'den bazı bilgiler nakletmektedir. Ayrıca Sem'ânî Pezdevî'nin oğlu Ebû'l Meâlî Ahmed b. Muhammed el-Pezdevî'den (ö. 502/1108) kendisine aktarılan bazı bilgilerden bahseder.[38] Bunun dışında yine Zehebî'nin Sem'ânî'den bize naklettiği fakat bugün onun eserlerinde bulamadığımız birtakım bilgilere sahibiz.

Sem'ânî'den nakledilen rivayete göre Pezdevî hicri 421(m. 1030) yılında bugün Özbekistan sınırları içerisinde yer alan Nesef(şimdiki adı Karşı) şehrinin 6 fersah(34 km) uzağında olan Pezde(veya Bezde)[39] adı verilen müstahkem bir kalede doğdu.[40] Doğduğu yere nispetle "Pezdevî" adıyla bilinir. Ünlü bir Hanefî fakihi ve kadısı olan ağabeyi Ebü'l-Usr Ali b. Muhammed'in (ö. 482/1089) aksine eserlerini kolay ve anlaşılır bir üslupla yazdığı için "Ebü'l-Yüsr"(kolaylığın babası) lakabıyla meşhur olmuştur. Ayrıca "İslam'ın önderi, öncüsü" anlamına gelen "Sadrü'l İslâm" lakabıyla da bilinir. "İmamü'l-Eimme"(imamların imamı), "Kâdı", "Kâdı'l-Kudah

[38] Sem'ânî, **el-Ensab**, C. 2, s. 202.
[39] Yakut el-Hamevi, **Mu'cemü'l-Büldân**, s. 409.
[40] Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, C. 19, thk. Şuayb el-Arnaût, 3. bs, Beyrut, Müessesetü'r-Risale, 1985, s. 49; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, **Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm**, C. 10, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut, Darü'l-Garbi'l-İslami, 2003, s. 746.

bi's-Semerkant"(Semerkant kadılarının kadısı) gibi lakaplarıyla da tanınır.[41] Pezdevî, 9 Recep 493 (20 Mayıs 1100) tarihinde Buhara'da vefat etti.[42]

Birçok âlimin yetiştiği bir aileden gelen Pezdevî ilk eğitimini babasının yanında aldı. Babası Muhammed b. Hüseyin, Buhara ve Semerkant'ta kadılık yapabilecek kadar ilmi birikime sahipti. Zehebî'nin Ömer en-Nesefî'den naklettiğine göre Pezdevî, İmam Mâtürîdî'nin de yetiştiği ve hocalık yaptığı Dârü'l-Cûzcâniyye'de ders görmüş, kendisi de orada dersler vermiş ve hadis okutmuştur.[43] Nitekim Pezdevî'nin babasının dedesi Abdülkerîm b. Musa, İmam Mâtürîdî'nin öğrencilerindendir.[44] Kendisinden yirmi yaş büyük olan abisi Ebü'l-Usr Ali b. Muhammed'de Pezdevî'ye hocalık yapmıştır. Pezdevî'nin ders aldığı hocaları arasında el-Mebsût adlı eserin müellifi Hanefî fakihi Şemsüleimme Abdülazîz b. Ahmed el-Halvânî(ö.452/1060), İsmail b. Abdissâdık (ö. 494/1101), Şeyh İmam Ebû'l-Hattab, Ebû Yakub Yusuf es-Seyari, Ebû Yakub Yusuf b. Muhammed en-Nisâbûrî gibi âlimler de zikredilmektedir.[45]

Zehebî'nin naklettiğine göre, Pezdevî'nin öğrencisi Ömer en-Nesefî, "el-Ḳand fî Zikri Ulemâʾi Semerḳand" adlı eserinde Pezdevî için, "kendi yaşıtlarının imamı olduğunu, her yerden insanların ona geldiğini, doğunun ve batının onun usul ve fürûya dair yazdığı eserlerle dolduğunu" söylemiştir.[46] Buradan da anlaşılacağı üzere Pezdevî yaşadığı dönemde sadece ortaya koyduğu eserlerle değil kendisinden ders alan öğrencileri vasıtasıyla da bölgede ilmi anlamda etkin şahıslardan birisi olmuştur. Onun rahle-i tedrisatından geçen öğrencilerinin başında yukarıda da ismini zikrettiğimiz, Akâidü'n-Nesefî eseriyle meşhur olmuş Ebû Hafs Necmüddîn Ömer en-Nesefî

---

[41] Abdülkādir b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî, **el-Cevâhirü'l-Muḍıyye fî Tabaḳāti'l-Ḥanefiyye**, C. 2, el-Mektebetü'ş-Şâmile, 2010, s. 270; Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, C. 19, s. 49; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C. 10, s. 746; Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî el-Leknevî, **el-Fevâʾidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Ḥanefiyye**, Kahire, Matbaatu Daru's Saadet, 1906, s. 188.

[42] Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, C. 19, s. 49; el-Kureşî, **el-Cevâhirü'l-Muḍıyye**, C. 2, s. 271; el-Leknevî, **el-Fevâʾidü'l-behiyye**, s. 188; İbn Kutluboğa, **Tâcü't-terâcim**, 1. bs, Dımaşk, Daru'l Kalem, 1992, s. 275.

[43] Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C. 10, s. 746.

[44] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 23.

[45] Ebü'l Yüsr Muhammed el-Pezdevî, **Maʿrifetü'l-Huceci'ş-Şerʿiyye**, Lübnan, Müessesetü'r-Risale, 2000, s. 6.

[46] Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, C. 19, s. 49; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, C. 10, s. 746; el-Kureşî, **el-Cevâhirü'l-Muḍıyye**, C. 2, s. 270; el-Leknevî, **el-Fevâʾidü'l-behiyye**, s. 188.

gelmektedir.[47] Mâtürîdî'nin Te'vîlâtü'l-Kur'ân tefsirine yaptığı şerh ve Kudûrî'nin Muhtasar'ını esas alarak yazdığı Tuhfetü'l-Fukahâ gibi eserlerle tanınan Alâeddin es-Semerkandî(ö. 539/1144) Pezdevî'nin bir diğer önde gelen öğrencilerindendir.[48] Kendisi gibi kadılık yapan ve "Kâdı es-Sadr" lakabıyla tanınan oğlu Ebû'l Meâlî Ahmed b. Muhammed el-Pezdevî ve abisinin oğlu Hasan b. Ali el-Pezdevî de öğrencilerinden bazılarıdır.[49] Zehebî, Pezdevî'nin öğrencileri arasında: Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Hulemî, Osman b. Ali el-Bîkendî, Ahmed b. Nasr el-Buhârî, Muhammed b. Ebû Bekir es-Sincî, Ebû Recâ Muhammed b. Muhammed gibi isimlere yer verir.[50] Ayrıca Ebû'l-Bedr Said b. Abdurrahman el-Heyzeranî, Rüknü'l-Eimme Abdulkerim b. Muhammed, Muhammed b. Ebû Bekr es-Sebehî, Muhammed b. Tahir el-Lebedî, Muhammed b. Nasr b. Mansur el-Ali gibi âlimler de Pezdevî'nin öğrencileri arasında zikredilir.[51]

Muhtemelen hayatının büyük bölümünü Buhara'da geçiren Pezdevî'nin 478/1085 yılında Buhara'da bulunduğunu Usûlü'd-Dîn'de aktardığı bir olaydan anlıyoruz.[52] 481/1088 yılında Melikşâh'ın ordularının Semerkant'ı ele geçirmesi sırasında orada olduğunu bilmekteyiz. Nitekim Usûlü'd-Dîn'in son kısmına düştüğü notta Pezdevî şöyle demektedir:

"Bu kitabı 481 yılı Cemâziyelevvel ayında yazdım. Şuan Melikşâh Semerkant'ta ve Hakan Ahmed b. Hızır Semerkant kalesinde kuşatma altındadır. İnsanlar iki taraftan gördükleri kuvvet ve güç karşısında şaşkınlık içerisindeler. Allah'ım Hz. Muhammed'in hürmetine kullarını koru."[53]

Pezdevî'nin Semerkant kadılığından önceki hayatının nerelerde geçtiği hakkında elimizde yeterli veri yok. Fakat onun genel olarak Buhara-Semerkant arasında yaşadığını, bir dönem Semerkant'ın doğusunda kalan Fergana,

---

[47] el-Kureşî, **el-Cevâhirü'l-Muḍıyye**, C. 2, s. 270.
[48] el-Kureşî, **a.y.**; el-Leknevî, **el-Fevâʾidü'l-behiyye**, s. 158.
[49] el-Leknevî, **el-Fevâʾidü'l-behiyye**, s. 40.
[50] Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, C. 19, s. 49.
[51] Pezdevî, **Maʿrifetü'l-Huceci'ş-Şerʿiyye**, s. 7-8.
[52] Ebü'l Yüsr Muhammed el-Pezdevî, **Usûlü'd-Dîn**, ed. Hans Peter Linss, Kahire, el-Mektebetü'l Ezheriyye li't Türâs, 2003, s. 261.
[53] Pezdevî, **a.g.e.**, s. 265; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 424.

Andican(Endican)[54] gibi şehirlere uğradığını, burada bazı kişilerle münazara yaptığını kendi eserinde görmekteyiz.[55] Yine eserinin son kısmında Buhara'da tartıştığı bir kişiyi daha sonrasında Merv'de gördüğünü söylemektedir.[56] Ömrünün son yıllarını Selçuklu idaresi altında geçiren Pezdevî, hayatının büyük bölümünü Batı Karahanlılar devleti idaresinde geçirmiştir.

1.3. Eserleri

Önceki başlıkta Ömer en-Nesefî'den nakledilen bir rivayette Pezdevî için "Doğunun ve batının onun usul ve fürûya dair yazdığı eserlerle dolduğunu" söylemiştik. Ayrıca Leknevî onun için "sayfalar onun yazdıklarıyla dolmuştur" diyerek, çok sayıda eser telif ettiğini bize nakletmektedir.[57] Kaynaklarda Pezdevî'ye nispetle sekiz eser zikredilmektedir. Bu eserlerden üçü bugün elimize ulaşabilmiştir.

1- Usûlü'd-Dîn: Çalışmamızın temel kaynağı olan bu eser hakkında ayrıntılı bilgi ilerleyen sayfalarda verilecektir.

2- Ma'rifetü'l-Hücecü'ş-Şer'iyye: Pezdevî'nin usûl-i fıkha dair yazdığı eseridir. Kur'an, sünnet, icmâ, kıyas ve ahkâmın sabit olma yolları şeklinde beş ana başlık altında eserini ele almıştır. Pezdevî, fıkıh usulü alanında bu eserden önce iki eser daha yazmıştır. Bu eser Pezdevî'nin daha önce yazdığı diğer iki kitabının, bazı sebeplerden dolayı değişiklikler yaparak tekrar telif ettiği son eseridir. Kendisi eserinde bu durumu şöyle açıklamaktadır:

"Ben benden önce ashabımızdan ve başka ulemadan usûl-i fıkh alanında yazılmış birçok esere baktım. Sonra orta yollu(vasat) bir kitap yazdım. Sonra onda bazı değişiklikler yaptım. Çünkü değişiklik yapmanın daha doğru olacağını düşündüm. Daha sonra fukahanın ihtiyacını görecek usûl-i fıkh konusunda üçüncü bir kitap yazmam bana daha uygun geldi. Olayların ve meşguliyetlerin fazlalığı ve ömrün de kısa oluşu beni bu kitabı yazmaya sevk etti."[58]

---

[54] Özbekistan'ın Fergana vadisinin güneydoğusunda bulunan bir şehir. Enver Konukçu, "Endican", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 11, İstanbul, TDV Yayınları, 1995, s. 190-192.
[55] Pezdevî, **Usûlü'd-Dîn**, s. 248; Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 379; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 385.
[56] Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 417.
[57] el-Leknevî, **el-Fevâʾidü'l-behiyye**, s. 188.
[58] Pezdevî, **Maʿrifetü'l-Huceci'ş-Şerʿiyye**, s. 22.

Buradan anlaşılacağı üzere Pezdevî bu kitabı yazmadan önce usûl-i fıkh alanında iki eser kaleme almış ve son olarak bu eseri yazmıştır. Abdulkadir b. Yasin b. Nasır el-Hatib tarafından tahkik edilerek neşredilen eser, 2000 yılında Müessesetü'r-Risale Yayınevi tarafından basılmıştır. Ayrıca ülkemizde bu eser üzerine yapılmış bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır.[59]

3- Usûlü'l-Fıkh: Pezdevî'nin Usûlü'd-Dîn'de atıf yaptığı bu eser[60] muhtemelen yukarıda zikrettiğimiz Ma'rifetü'l-Hücecü'ş-Şer'iyye eserinden önce yazdığı, mukaddimesinde "orta büyüklüke bir eser yazdım" dediği eseridir.

4- Zelletü'l-Kari': Pezdevî'nin Hanefî mezhebini temele alarak 25 başlık altında ele aldığı kıraat hatalarını inceleyen eseridir. Namazda yapılabilecek muhtemel kıraat hatalarının namazı bozup bozmayacağı, dikkat edilmesi gereken kıraat kaideleri gibi okuyucunun namazın rükünlerinden olan kıraati, kuralına uygun okuması için kaleme aldığı risalesidir. Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi ve Hacı Mahmud Efendi ile Köprülü Kütüphanesi Mehmed Āsım Bey koleksiyonlarındaki üç farklı yazma dikkate alınarak Necattin Hanay tarafından tahkik edilmiştir.[61]

5- Kitabu'l-Ğina: Pezdevî Ma'rifetü'l-Hücecü'ş-Şer'iyye'de Kitabu'l-Ğina eserine atıflar yapmaktadır.[62] Recm cezası ile ilgili bir konudan bahsederken "Kitabu'l-Ğina'dan bilindiği üzere" şeklinde kitabına atıfta bulunmaktadır. Ayrıca nesh ile ilgili bir konudan bahsederken yine "Kitabu'l-Ğina'da beyan ettiğimiz üzere" şeklinde aynı esere atıf yaptığını görmekteyiz.[63] Bu kitap hakkında elimizde olan tek malumat Pezdevî'nin yaptığı bu atıflardır.

6- Şerhu'l-Câmii's-Sağir: Pezdevî'nin Muhammed eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) furûa ait 1532 fıkhi meseleyi ele aldığı "el-Cami'u's-Sağir" adlı kitabına

[59] **bkz**. Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî'nin Ma'rifetü'l-Hücecü'ş-Şer'iyye Eseri Bağlamında Usûl-i Fıkıh Anlayışı, Emre Bölükbaş, Kahramanmaraş, 2019

[60] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 33,104,132,247; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 142.

[61] Necattin Hanay, "Ebū'l-Yusr el-Bezdevī'nin Ẕelletu'l-Ḳāri' Risalesi: İnceleme ve Tahkik", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 57, No: 1, 2016, s. 1-56.

[62] Pezdevî, **Maʿrifetü'l-Huceci'ş-Şerʿiyye**, s. 9,178.

[63] Pezdevî, **a.g.e.**, s. 114.

yaptığı şerhtir.[64] Abisi Ebü'l-Usr Pezdevî'nin aynı esere yaptığı şerh günümüze ulaşırken Ebü'l-Yüsr Pezdevî'nin yaptığı şerh günümüze ulaşmamıştır.[65]

7- el-Emali: Katip Çelebi Keşfü'z Zünûn adlı eserinde Pezdevî'nin furûa ait böyle bir kitabının varlığından bahseder.[66]

8- Vakıat: Katip Çelebi'nin ismini verdiği eserlerden birisidir.[67]

9- el-Mebsut: Keşfü'z Zünûn'da Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî'ye ait böyle bir eser zikredilse[68] de yapılan araştırmalar sonucunda bu eserin abisi Ebü'l-Usr el-Pezdevî'ye ait olduğu anlaşılmıştır.[69]

1.3.1. Usûlü'd-Dîn

Araştırmamızın temel metnini oluşturan Usûlü'd-Dîn eseri mukaddime kısmı, doksan altı başlık altında incelenen kelami problemlerin ele alındığı kısım ve mezheplerin kısaca açıklandığı son bölümle beraber toplamda üç ana başlıktan oluşmaktadır. Pezdevî eserine kelam ilminin öğrenilmesinin gerekliliğini vurgulayarak başlar. Kelam ilminin ana konularından biri olan bilgi bahsiyle devam eder. Sırasıyla âlemin durumu, Allah'ın zatı ve sıfatları ile ilgili meseleler, nübüvvet bahsi, fiiller, imanın tanımı ve mahiyeti, ahiret, imamet ve diğer bazı itikadi konuları ele alır. Eserin sonlarına doğru Pezdevî Ehl-i Sünnet'in genel bir tarifini yapar ve İslam dışı bazı inançlardan bahseder. Eserin son kısımda ise Pezdevî'nin, mezhepleri ana hatlarıyla genel bir değerlendirmeye tabi tuttuğu müstakil bir kısım bulunmaktadır.

Usûlü'd-Dîn'in son kısmında Pezdevî, mezheplerin asıllarının altıyı geçmeyeceğini ve bunların; Şîa, Hâricîler, Kaderiyye/Mu'tezile, Cebriyye, Mürcie ve Mücessime olduğunu, Ehl-i Sünnet'in ise yedinci ve hak mezhep olduğunu söylemektedir. Ayrıca Sûfîlere de değinen Pezdevî, bazılarının Ehl-i Sünnet'e mensup keramet sahibi kişiler olduğunu fakat Sûfîlerin içerisinden pek çok sapmış fırkanın da ortaya çıktığını eserinin son bölümünde başlıklara ayırarak bahseder.

---

[64] Katip Çelebi, **Keşfü'z Zünûn an Esâmi'l-Kutub ve'l Fünûn**, Beyrut, Daru'l İhyau Terâsi'l-Arabi, 1941, s. 563.
[65] Yunus Vehbi Yavuz, "el-Câmiu's-Sagîr", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 7, İstanbul, TDV Yayınları, 1993, s. 112.
[66] Katip Çelebi, **Keşfü'z Zünûn an Esâmi'l-Kutub ve'l Fünûn**, s. 165.
[67] Katip Çelebi, **a.g.e.**, s. 1998.
[68] Katip Çelebi, **a.g.e.**, s. 1581.
[69] Muhammed Aruçi, "Pezdevî, Ebü'l-Yüsr", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 34, İstanbul, TDV Yayınları, 2007, s. 266-267.

Kullandığı dil açısından Pezdevî sade, anlaşılır ve akıcı bir üsluba sahiptir. Nitekim kendisine Ebü'l-Yüsr denilmesinin sebebi de kullandığı bu dil ile alakalıdır. Pezdevî eserinin mukaddimesinde, eserini hem üst tabakadan insanların kaynak olarak kullanabileceği hem de alt tabakadan insanlarında okuyunca anlayabileceği bir eser olması gayesiyle yazdığını söyler.[70] Nitekim bu konuda kendi ashabından yazanların eserlerini yeterli bulmamaktadır. İmam Mâtürîdî'nin yazdığı Kitâbü't-Tevhîd ve Kitâbü't-Te'vilat adlı eserlerin de anlaşılması zor ve yer yer uzun olduğunu söylemektedir. Sonuç olarak Pezdevî herkesin rahatlıkla okuyabileceği Ehl-i Sünnet itikadını esas alan kısa, açık, anlaşılır bir eser ortaya koyma gayretiyle eserini kaleme almıştır. Genel olarak ele alacağı konuda önce Ehl-i Sünnet'in düşüncesine yer vermiş ardından bu düşünceye muhalif olanların görüşlerini zikrederek tartışmıştır. Pezdevî'nin münazaradaki yetkinliği bilinmektedir.[71] Eserinde kullandığı, soru-cevap yöntemi ile muhataplarının delillerini çürütmektedir. Örneklerle açıklamalar yaparak kolay ve anlaşılır bir eser ortaya koymuştur.

Pezdevî eserinde başta İmam Mâtürîdî olmak üzere, İshak b. İbrahim b. Râhuya el-Hanzalî, Dehhâk el-Hilâl, Abd b. Humeyd el-Keysî gibi âlimlerin tefsirlerinden istifade etmiştir. Ayrıca hadis ilminde Müslim'in Sahih'i ve Ebû Davud'un Sünen'i Pezdevî'nin başlıca hadis kaynakları arasındadır.[72] Pezdevî eserin mukaddime kısmında kelam ilmine dair birçok kişinin eserini incelediğini söylemektedir. Nitekim sadece Eş'arîlerin kelam ilmiyle alakalı yüze yakın kitabını gördüğünü ve incelediğini söylemesi onun kaynaklara olan vukûfiyetini göstermektedir.[73]

Usûlü'd-Dîn Hanefî-Mâtürîdî mezhebinin erken dönem kaynaklarından sayılmaktadır.[74] Usûlü'd-Dîn'in bugün farklı kütüphanelerde yazma nüshaları bulunmaktadır. Hans Peter Linss tarafından İsmail Saib Sencer nüshası esas alınarak 1963 yılında Kahire'de basılmıştır. Eseri "Ehl-i Sünnet Akâidi" adıyla Şerafettin Gölcük 1980 yılında tercüme etmiştir. Eserin yeni tahkiki Ekrem Muhammed İsmail

[70] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 23; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 60.
[71] Nitekim Pezdevî münazarada ustaydı. (Sem'ânî, **el-Ensab**, C. 2, s. 202; el-Kureşî, **el-Cevâhirü'l-Muḍıyye**, C. 2, s. 270.)
[72] Şerafettin Gölcük, "Türkistanlı Bir Kelamcı; İmam Muhammed Pezdevî", **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, No: 1, 1985, s. 2.
[73] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 22; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 57.
[74] Yusuf Şevki Yavuz, "Mâtüridiyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 28, Ankara, TDV Yayınları, 2003, s. 165-175.

tarafından yedi farklı nüshaya dayanarak tahkik edilmiş ve 2023 yılında Mektebetü'l-Ğanim tarafından basılmıştır. Biz bu üç çalışmadan da yararlanmaya çalıştık.

1.3.1.1- Usûlü'd-Dîn'de Mezheplerle İlgili Verilen Bilgilerin Kaynakları

Pezdevî mezheplerin açıklamasını yaptığı kısımda dört eserin ismini zikretmektedir. Bunlardan Ebû'l Kasım el-Kâ'bî (ö. 319/931) - Kitabu'l-Makâlât, Ebû'l Hasen el-Eş'arî(ö. 324/935-36)- Mâkâlâtu'l-İslamiyyin, Ebû Mansur Mâtürîdî(ö. 333/944) - Kitâbü'l-Makalât'ı olmak üzere üç müellifin mezhepleri tasnif ederken yetmiş üç fırka hadisini kullanmadığını ifade etmektedir. Farklı olarak Ebû Mutî' Mekhul en-Nesefî'nin (ö. 318/930) Kitabü'r-Red Ale'l-Bida' adlı eserinde yetmiş üç fırka hadisini esas alarak eserini tasnif ettiğini kaydeder.[75] Bu bize Pezdevî'nin bu eserlerin içeriklerinden haberdar olduğunu gösterir.

Ebû Mutî' Mekhul en-Nesefî (ö. 318/930) - er-Red Alâ Ehli'l-Bid'a ve'l-Ehva ed-Dâlle

Hanefî fırak geleneğinin erken dönemdeki en meşhur örneği olan Kitabü'r-Red, Hanefî gelenek içerisinde yaygınlaşan 6x12'li fırka tasnifinin ilk örneği sayılmaktadır. Nesefî eserinde sapkın fırkaları Harûriyye, Râfızîyye, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye ve Mürcie şeklinde sınıflandırmaktadır. Pezdevî, Nesefî'den farklı olarak Cehmiyye yerine Mücessime fırkasını ana fırka olarak alır. Bu fark Nesefî'nin Kerrâmiliğe yakın bazı görüşlerinden kaynaklanmış olabilir. Nitekim Nesefî'nin Muhammed b. Kerrâm ve Kerrâmiyye'yi sapkın fırkalar arasında zikretmemesi onun gizli bir Kerrâmi olduğu yönünde şüpheleri de beraberinde getirmiştir.[76]

Pezdevî Hanefî fırak geleneğinin bir diğer kolu olan Ebû Şekûr es-Sâlimî (ö. 460/1068'den sonra) ve Osman el-Kirmânî gibi isimlerce temsil edilen yine altılı fırka(Nasıbiyye, Râfızîyye, Kaderiyye, Cebriyye, Müşebbihe ve Muattıla) tasnif yöntemini kullanan gelenek ile Nesefî ile temsil edilen diğer kol arasında(Haruriyye/Hâricîler, Râfızîyye, Kaderiyye, Cebriyye, Cehmiyye ve Mürcie) bir yerde olduğunu görmekteyiz. Bu durum Pezdevî'nin hem içinde bulunduğu

[75] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 382; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 386-387.

[76] Kadir Gömbeyaz, "Hanefî-Maturîdî Mezhepler Tarihi Kaynakları", **Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri**, ed. Halil İbrahim Bulut, Ensar Neşriyat, 2018, s. 344-345; Sönmez Kutlu, **Mezhepler Tarihine Giriş**, 4. bs, İstanbul, Değerler Eğitim Merkezi, 2016, s. 94.

gelenekten etkilendiğini hem de bu geleneğe kendine has katkılar yaptığını göstermektedir.

Ebû'l Kasım el-Kâ'bî (ö. 319/931) - Kitabu'l-Makâlât

Ebû'l Kasım el-Kâ'bî'nin yazdığı Kitabu'l Makâlât eseri mezhepler tarihi alanında yazılmış önemli eserlerin başında gelir. Kâ'bî' eserini yazma sebepleri arasında; önceki eserlerin yetersiz olması, bazı hataları barındırması, gereksiz ayrıntılara yer vermesi gibi nedenleri göstermektedir. Bu gibi sebeplerle hicri 290 yılında eserini yazmaya başlamıştır.[77] Eser toplamda beş bölümden oluşmaktadır. İkinci bölümde incelediği mezhepler arasında sırasıyla: Şîa, Hâricîler, Mu'tezile, Mürcie, Âmme ve Haşviyye yer almaktadır. Sonrasında Cehmiyye, Dırârîyye ve Mücebbire mezheplerini incelemektedir.[78]

Kâ'bî'nin bu eseri kendisinden sonra gelen yazarları etkilemiş, özellikle Eş'arî gelenek üzerinde etkili olmuştur. Abdülkāhir el-Bağdâdî ondan pek çok alıntıda bulunmasına rağmen nadiren kaynak göstermiştir. Eş'arî ve Kâ'bî'nin makâlât kitapları arasında bir etkileşim olduğu görülmektedir.[79] Pezdevî Kâ'bî'nin eserlerini gördüğünü[80] yine Eş'arî'nin ve Eş'arîlerin pek çok eserini gördüğünü ve incelediğini dile getirmektedir.[81]

Ebû'l-Hasen el-Eş'arî(ö. 324/935-36)- Mâkâlâtu'l-İslamiyyin

Pezdevî'nin mezhepler konusunda incelediğini söylediği eserlerden bir diğeri Ebû'l-Hasen el-Eş'arî'nin Mâkâlâtu'l-İslamiyyin ve'htilâfu'l Musallin adlı eseridir. Bu eser makâlât türü eserler arasında içerik bakımından tarafsız eserlerden birisi olarak kabul edilir.[82] Eş'arî'nin eserinin en önemli kaynağı yukarıda değindiğimiz Ebû'l Kasım el-Kabi'nin Makâlât'ı olduğu, dili ve içeriği bakımından Kâ'bî'nin eserine çok benzediği söylenilmektedir.[83] Kutlu'ya göre Eş'arî'nin eseri Kâ'bî'nin eserinin bir

[77] Ebû'l-Kâsım el-Belhî el-Kabî, **Kitâbu'l-Makâlât**, thk. Hüseyin Hansu, Râcih Abdulhamîd Kurdî, Abdulhamîd Râcih Kurdî, İstanbul, KURAMER, 2018, s. 49; Kutlu, **Mezhepler Tarihine Giriş**, s. 96.
[78] Kutlu, **Mezhepler Tarihine Giriş**, s. 98.
[79] Kadir Gömbeyaz, "İslam Literatüründe İtikadi Fırka Tasnifleri", 2015, s. 249-252.
[80] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 21; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 55-56.
[81] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 22; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 57.
[82] Kadir Gömbeyaz, "Eş'arî Mezhepler Tarihi Kaynakları", **Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri**, ed. Halil İbrahim Bulut, Ensar Neşriyat, 2018, s. 323.
[83] Gömbeyaz, **a.g.e.**, s. 326.

kopyası durumundadır.[84] Örneğin Eş'arî'nin Mürcie ile ilgili verdiği bilgilerle, Kâ'bî'nin verdiği bilgiler arasında büyük oranda benzerlik bulunmaktadır.[85]

Eş'arî Makâlât'ını tasnif ederken hem fırka merkezli bir tasnif hem de konu merkezli bir tasnif yapmaktadır. Pezdevî'de de benzer diyebileceğimiz bir tavrı görmekteyiz. Konusu bakımından mezheplerin asıllarının altıyı geçmeyeceğini söyleyen Pezdevî mezheplerin temelde fiiller, büyük günah ve sıfatlar konusunda iki aşırı uçta savrulanların oluşturduğunu, Ehl-i Sünnet'in de bu aşırı uçlara meyletmeyip bunların arasında orta yolu takip edenler olduğunu söylemektedir.[86] Kelami konu başlıklarını verip mezheplerin bu konulardaki ayırt edici görüşlerini zikrederek açıklamaktadır. Onun Eş'arî'den farklı tarafı daha savunmacı bir dil ile eserini kaleme almış olmasıdır.

Ebû Mansur el-Mâtürîdî(ö. 333/944) - Kitabü'l-Maḳalat

Pezdevî eserinin son bölümde incelediği bazı makâlât kitaplarından bahsetmektedir. Bunlardan birisi de Ebû Mansur el-Mâtürîdî'nin günümüze ulaşamamış Makâlât'ıdır. Nesefî de Tebsıratü'l-Edille adlı eserinin beş yerinde Makâlât'a atıf yapmaktadır.[87]

Pezdevî'nin verdiği bilgiden hareketle Mâtürîdî'nin bu eserinde fırka tasnifleri yaparken, Eş'arî ve Kâ'bî gibi fırka sayılarını yetmiş üç sayısına hasretmediğini anlıyoruz.[88] Pezdevî yetmiş üç fırka hadisini kabul etmekle beraber bunun kesret yani çokluk ifade ettiği kanaatini belirtmiştir.[89] Pezdevî'nin yetmiş üç fırka hadisini temel almadan bir tasnif yapmakla İmam Mâtürîdî'den, fırkaların altı ana başlık altında tasnifini yapmakla da doğu Hanefî fırak geleneğinden etkilenmiş olabileceğini söyleyebiliriz.

[84] Kutlu, **Mezhepler Tarihine Giriş**, s. 98.
[85] Sönmez Kutlu (ed.), **İmam Mâturîdî ve Maturidilik, Tarihî Arka Plan, Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Maturidilik Mezhebi**, 6. bs, Ankara, Otto, 2016, s. 148.
[86] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 403; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 422.
[87] Şükrü Özen, "Mâturîdî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 28, Ankara, TDV Yayınları, 2003, s. 146-151.
[88] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 382; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 386.
[89] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 401; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 420.

1.4. Pezdevî'nin Mezhebi Kimliği

Pezdevî'nin mezhebi kimliği, kendi ifadeleriyle de belirttiği üzere fıkıhta ve itikatta Hanefîliktir.[90] Pezdevî'nin "Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat"ten kastı Ebû Hanîfe'den gelen fıkhi ve itikadi gelenektir. Ebû Hanîfe bu geleneğin bütününün rivayet edildiği önder şahsiyettir.[91]

Pezdevî'nin yaşadığı dönemde Mâverâünnehir bölgesinde, Mu'tezile, Mürcie, bazı Kerrâmi gruplar, Şîa içerisindeki Zeydiyye ve diğer bazı mezhep mensupları için Hanefîlik en azından fıkhi anlamda bir üst çatı görünümündedir.

Hz. Ömer döneminde kurulan Kûfe şehrinin kadısı Abdullah b. Mes'ûd olmuştur. İlerleyen süreçte Hz. Ali'nin Kûfe'yi baş şehir yapmasıyla şehrin önemi artmıştır. Emevîler döneminde hissedilen Arap-mevâlî ayrımı, siyasi ve idari görevler içerisinde kendisine yer bulamayan mevâlînin ticari ve ilmi alanda faal hale gelmesini beraberinde getirmiştir.[92] Abdullah b. Mes'ûd'dan sonra sırasıyla Alkame(ö.62/682), İbrahim en-Nehaî(ö.96/714), Hammâd b. Süleyman (ö.120/737) ve sonrasında Ebû Hanîfe ile beraber Kûfe okulu sistemleşmiş İslam dünyasının önde gelen ilim medreselerinden birisi olmuştur.[93] Ebû Hanîfe'nin ilmi birikimi özellikle kadılık görevlerinde bulunan öğrencileri vasıtasıyla İslam dünyasının çeşitli yerlerinde yayılmış ve halk tabanında da karşılık bulmuştur.

Horasan ve Mâverâünnehir bölgesine yerleşen Ebû Hanîfe'nin yakın çevresinden İbrahim b. Meymun es-Sayiğ el-Mervezi, Rey şehrinde vefat eden Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, Merv şehrinde kadılık yapan ve Pezdevî'nin de mezhebin imamı olarak zikrettiği Nûh b. Ebû Meryem, Ebû Hanîfe henüz hayattayken Belh'te kadılık yapan yakın arkadaşı ve öğrencisi Ömer b. Meymun er-Remmah ve devamında Belh'te kadılık yapan ve Fıkhu'l Ekber'in ilk ravilerinden olan Ebû Mutî' el-Belhî gibi isimlerle Hanefîlik bu bölgede güçlenmiştir. Pezdevî'nin Ebû Hanîfe'nin mezhebinin bölgedeki imamı olarak zikrettiği isimlerden olan Nûh b. Ebû Meryem'in,

[90] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 26; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 62.
[91] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 177; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 202.
[92] Cağfer Karadaş, "Semerkand Hanefî Kelam Okulu Mâtürîdîlik - Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci - ", **Usul İslam Araştırmaları**, C. 6, No: 6, 2006, s. 58.
[93] Adem Lök, **Hanefiliğin Oluşum Süreci ve İtikadî Mezheplerle İlişkisi**, 1. bs, Ankara, Fecr Yayınları, 2022, s. 90.

Ebû Hanîfe'den ders aldıktan sonra o hayattayken, Merv şehrine gelerek orada hem kadılık yaptığı hem de "Meclisü'l-Kavli Ebi Hanîfe" (Ebû Hanîfe'nin görüşleri) adıyla bir ders halkası kurduğu bilinmektedir.[94] Bu açıdan Hanefîliğin bölgede çok erken tarihlerden itibaren etkin olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle bölgede Belh şehrinin yoğun Hanefî nüfusu barındırmasından dolayı Belh şehri için Mürciâbâd (Mürcie'nin Kalesi) denildiği kaynaklarda belirtilmektedir.[95]

Semerkant'ta Ebû Hanîfe'nin fikirleri Kutlu'ya göre, ciddi olarak ilk defa Ebû Mukâtil es-Semerkandî ile başlamıştır. Ebû Hanîfe'nin el-Âlim ve'l-Mute'allim eserinin, nakledicisi Ebû Mukâtil'dir. Abdullah b. Muhammed es-Sebezmûnî (ö. 340/952) erken dönem Hanefî menâkıblarından olan Keşfü'l-Âsâri'ş-Şerîfe fî Menâkıbi'l-İmâm Ebî Hanîfe adlı eserinde Ebû Hanîfe'nin Semerkant'ta olan öğrencileri arasında Ebû Mukâtil Hafs b. Selm el-Fezzârî, Ebi Abdilmelik el-Atekî, Yûnus b. Sabîh, İshâk b. İbrahim el Hanzalî, Ma'ruf b. Hassan gibi isimleri saymaktadır.[96] Kerderî de eserinde, Ebû Hanîfe'nin yakın çevresinden olup görüşlerini Semerkant'ta yayanlar arasında Ebû Mukatil Hafs b. Selm el-Fezzârî, Ebi Abdilmelik el-Atekî, Şerik b. Ebî Mukâtil, Ma'ruf b. Hassan, Yûnus b. Sabîh ve Semerkant'ta kadılık yapmış İshâk b. İbrahim el Hanzalî'yi zikretmektedir.[97] Sebezmûnî Buhara'da Ebû Hanîfe öğrencileri Şerîk b. Abdillâh b. Hâris en-Nehaî, Muhammed b. Kasım el-Esedî, Muhammed b. Fadl b. Atıyye, Ebû Huzeyme Hazim b. Abdullah, İshak b. Mücahid el-Hanzalî, Hazim b. İshak b. Mücahid, Ebû Huzeyfe İshak b. Bişr gibi birçok âlimi zikretmektedir.[98] Murteza Bedir'e göre Ebû Hanîfe'nin öğretisi Buhara'ya Ebû Hafs el-Kebîr tarafından getirilmiştir.[99]

Sâmânîlerin Horasan ve Mâverâünnehir'de Hanefîlere verdiği destekde bölgedeki Hanefîliğin ciddi şekilde güçlenmesini sağlamıştır. Nitekim Sâmânî emirleri fakihlerin huzura girdiğinde diğer insanların yaptığı gibi tazim göstermelerini

---

[94] Adem Lök, **a.g.e.**, s. 160,231.
[95] Wilferd Madelung, "Horasan ve Mâverâünnehir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı", **İmam Mâturîdî ve Maturidilik**, ed. Sönmez Kutlu, 6. bs, Ankara, Otto, 2016, s. 95.
[96] es-Sebezmûnî, **Menâkıbi'l-İmâm Ebî Hanîfe**, C. 2, s. 361-385.
[97] Kutlu, **İmam Mâturîdî ve Maturidilik**, s. 134.
[98] es-Sebezmûnî, **Menâkıbi'l-İmâm Ebî Hanîfe**, C. 2, s. 302-360.
[99] Murteza Bedir, **Buhara Hukuk Okulu Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme**, 2. bs, İstanbul, İSAM Yayınları, 2014, s. 27.

istememiş, fakihlerle ilmi tartışmalarda bulunmuş, Hanefî fakihlere öncelik tanımışlardır.[100] Bu dönemde Hanefî âlimlerden birisi sarayda emirin sorularına cevap vermesi için tayin edilirdi. Sebezmûnî bu âlimlerden birisidir.[101] Kısa özetini sunduğumuz Hanefiliğin doğuda itikadi açıdan temsilciliğini Cûzcâniyye ve İyâziyye ekolleri yapmıştır. Nitekim Mâtürîdî'nin uzun süre Dâr'ül Cûzâniyye'de dersler verdiğini görmekteyiz. Pezdevî'nin de bu medresede ders aldığı yönündeki rivayeti önceki başlıklarda belirtmiştik. Fakat bu aşamada Hanefiliğin itikadi açıdan sistemli hale gelmesi İmam Mâtürîdî üzerinden olmuştur. Zira bölgede fıkıhta Hanefî olan fakat itikatta farklı mezheplere mensup pek çok zümre bulunmaktaydı.

Bu açıdan bölgedeki kelamcı Hanefîler için iki kırılma noktası yaşanmıştır. Birincisi Mâtürîdî'nin yaşadığı dönemde etkin olan Mu'tezili ve İsmâilî çevrelere karşı cevap verilerek bir tavır alındığı dönemdir. Bu dönemde İmam Mâtürîdî başta Mu'tezili âlim Kâ'bî olmak üzere Mu'tezile'ye reddiye niteliğinde dört eser kaleme almıştır. Ayrıca Şiî-İsmâilî-Karmatîlere yönelik iki tane eseri bulunduğunu kaynaklarda görmekteyiz.[102] İkinci olarak Eş'arîlerin bölgeye gelmesiyle beraber özellikle tekvin-mükevven konusuyla alakalı yaşanan Eş'arî-Hanefî gerilim neticesinde tekrardan bölge Hanefîlerinin kelami faaliyetlere giriştiği dönemdir. Burada öne çıkan âlimlerin başında Pezdevî ve Ebü'l-Muîn en-Nesefî gibi âlimler gelmektedir. Bu ikinci kırılma dönemiyle beraber bölgedeki kelamcı Hanefîler için sürecin devamında İmam Mâtürîdî daha önemli bir isim haline gelmiştir.[103]

İlerde ayrı bir başlık halinde ele alacağımız Hanefîler arasındaki Buhara-Semerkant ayrımında ise Pezdevî'nin daha ortada bir duruş sergilediğini hatta belki de biraz daha Semerkant âlimlerine yakın durduğunu ifade edebiliriz. Bu ayrımı temelde şöyle özetleyebiliriz: Kelami faaliyetlerden uzak duran fıkıhçı Hanefîleri Buhara âlimleri temsil ederken, kelam ilminin öğrenilmesini ve kelami faaliyetlerin gerekliliğini savunan Hanefîleri de Semerkant âlimleri temsil etmektedir. Usûlü'd-

[100] Adem Lök, **Hanefiliğin Oluşum Süreci**, s. 228.
[101] Ebû Sa'd Abdülkerîm Sem'ânî, **el-Ensab**, C. 1, Haydarâbâd, Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmâniyye, 1962, s. 196.
[102] Özen, "Mâturîdî", s. 146-151; Ali Avcu, **Horasan-Maveraünnehir'de İsmailîlik**, İstanbul, Marmara Akademi Yayınları, 2018, s. 19.
[103] Mehmet Kalaycı, "İmam Mâturîdî ve Mâturîdî Kelamcılığının Yeniden Keşfedilmesinde Eşarîliğin Rolü", **Eskiyeni**, No: 25, 2012, s. 35-36.

Dîn'de ileride açıklayacağımız konularda Pezdevî Buhara âlimlerini haklı görür. Fakat kelamı bir ilim dalı olarak önemsemesi ayrıca kelamdan uzak durulması gerektiğini söyleyen âlimleri eleştirmesi onun Semerkant âlimlerinden yana olduğu yönünde bize ipucu verir. Ayrıca Fatih Süleymaniye Medreselerinde verilen icazetnamelerinde iki kola ayrılması bize bu noktada Pezdevî'nin konumunu göstermesi açısından önemlidir. Birinci kolda[104] yer alan Ebû'l-Yüsr el-Pezdevî'nin bulunduğu silsile Hanefî Semerkant kolunu, ikinci kolda fıkıhçı kimliğiyle ön plana çıkan Ebû'l Usr Pezdevî'nin yer aldığı silsile Buhara kolunu temsil etmektedir.[105] Netice itibariyle Pezdevî, kelam ilminde ki derinliğiyle ön plana çıkmış Hanefî Semerkant ekolüne yakın bir âlimdir diyebiliriz.

Pezdevî kitabının on yerinde Eş'arîlerin Ebû'l Hasan el-Eş'arî için kullandıkları "eş-şeyh"[106] ifadesini Mâtürîdî için kullanmakta, iki yerde bu ifadeye ek olarak "el-imam"[107] diye nitelemektedir.[108] Benzeri bir nitelemeyi Ebü'l-Muîn en-Nesefî, Necmüddîn Ömer en-Nesefî, Alâüddîn es-Semerkandî, Sem'ânî ve Hâfızüddîn en-Nesefî gibi âlimlerde de görmekteyiz. İsmini saydığımız bu âlimler eserlerinin çeşitli yerlerinde İmam Mâturîdî'yi "eş-Şeyhu'l İmam" şeklinde övmektedir.[109] Ayrıca Pezdevî'nin eserinde, Eş'arî'nin karşısına Mâtürîdî'yi yerleştirdiğini ve İmam

---

[104] **Birinci kol:** 1. Yüce Allah 2. Melek Cibril 3. Peygamber Hz. Muhammed (570–632) 4. Ali b. Ebî Talip (40/661) 5. Ebû Abdurrahman Abdullah b. Habib (70/698) 6. Ebû İmran İbrahim b. Yezid b. Esved b. Amr b. Rabîa Nehâî (96/713) 7. Ebû İsmail Hammad b. Ebî Süleyman (120/737) 8. Ebû Hanîfe, Numan b. Sabit b. Zuta (150/767) 9. Muhammed b. Hasan Şeybânî (189/804) 10. Ebû Süleyman Musa b. Süleyman Cüzcânî (201/816) 11. Ebû Bekr Ahmet (b. İshâk) Cüzcânî (250/864) 12. Ebû Mansûr el-Mâturîdî (333/944) 13. (Ebû Muhammed) Abdülkerim (b. Musa) Pezdevî (390/999) 14. İsmail b. Abdüssadık (V./XI. asır) 15. Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî (493/1099) 16. Necmüddin Ebû Hafs Ömer en-Nesefî (537/1142)

İkinci kol: Silsilenin 9. sırasında bulunan Hasan Şeybânî'de ayrılıyor ve Pezdevî'nin öğrencisi Ömer en-Nesefî'de birleşiyor. 9. Muhammed b. Hasan Şeybânî (189/804) 10. Ebû Hafs Kebir Ahmed b. Hafs (217/832) 11. Muhammed b. Ahmed b. Hafs (264/874) 12. Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed Harisî Kûlâbâzî (340/951) 13. Ebû Bekr Muhammed b. Fadl Buhârî (381/991) 14. Ebû Ali Hüseyin b. Hıdr b. Muhammed en-Nesefî (424/1032) 15. Ebû Muhammed Abdülaziz b. Ahmed b. Nasr b. Salih Şemsü'l-Eimme el-Halvânî el-Buhârî (448/1050) 16. Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed, Şemsü'l-Eimme es-Serahsî (483/1090) 17. Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Hüseyin b. Abdülkerim, Fahru'l-İslâm Ebü'l-Usr el-Pezdevî (493/1089) 18. Necmüddin Ebû Hafs Ömer en-Nesefî (537/1142), **bkz.**Hüseyin Atay, "Fatih - Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazet - Nâmeler", **Vakıflar Dergisi**, No: 13, 1981, s. 197-198.

[105] Ahmet Ak, "Mâturîdîliğin Hanefilik İle İlişkisi", **Milel ve Nihal**, C. 7, No: 2, t.y., s. 227.

[106] Pezdevî, **Usûlü'd-Dîn**, s. 14,45,77,92,127,208,210,214,218, 249.

[107] Pezdevî, **a.g.e.**, s. 208,210.

[108] Karadaş, "Semerkand Hanefî Kelam Okulu Mâtürîdîlik - Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci -", s. 95.

[109] Ahmet Ak, **Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik**, 2. bs, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2019, s. 117.

Mâtürîdî'yi Eş'arî'den üstün kabul ettiğini açıkça görmekteyiz. Tekvin-mükevven meselesinde İmam Mâtürîdî'nin Ehl-i Sünnet'in görüşünü düzelttiğini, Ebû Hanîfe ve ashabının mezhebinin de bu olduğunu açık bir şekilde dile getirmiştir.[110] Pezdevî'nin Usûlü'd-Dîn'de genel bir tavır olarak, diğer mezheplerin özellikle Mu'tezile ve Eş'arîliğin karşısına yerleştirilmiş, henüz kavram olarak netleştirilmese bile düşünce yapısı olarak varlığı hissedilen bir Mâtürîdîlik içerisinde olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Ahmet Ak'a göre Mâtürîdîlik Selçuklular dönemine kadar on ayrı koldan yayılmış ve bu kollardan birisi de Pezdevî kardeşlerin dedelerinden olan Abdülkerim b. Musa el-Pezdevî ile yayılan koldur.[111]

Netice itibariyle Pezdevî, Mâverâünnehir bölgesinde gelişen, kendisini Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat veya Ashâbu Ebî Hanîfe olarak tanımlayan, kelamcı Hanefî ekol içerisinde yer alan ve kendisinin de katkılarıyla gelişimini ve kavramsal çerçevesini netleştiren Mâtürîdîliğin erken dönem müelliflerindendir diyebiliriz.

[110] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 115; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 151.
[111] Ak, **Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik**, s. 104-105.

İKİNCİ BÖLÜM

EBÜ'L-YÜSR MUHAMMED EL-PEZDEVÎ'NİN USÛLÜ'D-DÎN ADLI ESERİNDE EHL-İ SÜNNET VE'L-CEMAAT

Çalışmamızın bu bölümünde Pezdevî'nin Usûlü'd-Dîn adlı eserinde ele aldığı mezhepleri, temel konularıyla inceleyerek dönemi anlamaya çalışacağız. Onun yaşadığı dönemde bulunduğu Mâverâünnehir bölgesi mezhepler arası tartışmaların yoğun yaşandığı bir bölgedir. Eserinde değindiği bazı yerlerde, örneğin Andican'da filozoflarla, ahiretin ruhani mi cismani mi olacağını, yine Eş'arîlerin öncüleriyle tekvin-mükevven konusunda tartıştığını söyleyerek, bu gibi tartışmaların içerisinde kendisinin de bilfiil olduğunu görmekteyiz.[112] Bu açıdan elimizdeki metin sadece kelam ilmine dair bir veri sunmakla kalmayıp, dönemin incelenmesi ve tarihi açıdan mezhepler arası ilişkilerin anlaşılması noktasında önem arz etmektedir.

Pezdevî, eserinin giriş kısmında eseri yazma sebeplerinden bahsetmektedir. Bunlar; bölgedeki âlimlerin fıkıh ilminde derinleşip akaid ilmini geri plana atmaları ve Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat'e bağlı kalmak için tahkik sahasına dalmaları, bulunduğu bölgede bid'at ehli fırkaların ortaya çıkmasıdır.[113] Kendisi eserinin son kısmında İslam mezhepleriyle alakalı müstakil bir başlık açmaktadır. Fakat henüz eserin giriş kısmında inceleyeceği mezheplerin kaynaklarıyla alakalı bilgiler vermektedir. Dolayısıyla eserin bütünü içerisinde, tarihi verilerin anlaşılmasında oldukça önemli bilgiler bulunmaktadır.

Pezdevî bu ilimle alakadar olan fırkaların eserlerini değerlendirerek bazı eleştirilerde bulunmaktadır. Felsefe ile uğraşan bazı kişilerin, örneğin Kindi (ö.252/866), el-İsfizârî (ö.515/1121'den önce) gibi filozofların kitaplarını incelediğini söyleyerek bu kitaplara bakmanın doğru olmadığı kanaatinde bulunmaktadır. Çünkü ona göre filozoflar doğru yoldan sapmış kişilerdir.[114]

Mu'tezile'den Ebü'l-Kāsım el-Kâ'bî (ö.319/931), İbrahim Nazzâm (ö.232/846), Ebû Ali el-Cübbâî (ö.303/915), Kādî Abdülcebbâr (ö.416/1025), gibi pek çok âlimin eserini gördüğünü söyleyip bu eserlerin de okunmasının caiz olmadığını

[112] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 379,404. Pezdevî, **Usûlü'd-Dîn**, s. 248,264.
[113] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 23.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 60.
[114] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 21.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 55.

zira bu kitaplarda pek çok bid‘at ve sapkınlık olduğunu söylemektedir. Yine Kerrâmiyye’den Muhammed b. Heysam’ın (V./XI. yüzyıl) kitaplarına bakmanın içinde barındırdığı bid‘atlerden dolayı doğru olmadığını belirtmektedir. Yukarıda belirtilen kişilerin eserlerinden Pezdevî bir şey almadığını belirtmiş ve Ehl-i Sünnet’e bağlı kişilerinde bu kişilerin eserlerine bakmamalarını tavsiye etmiştir.[115]

Pezdevî, Eş‘arîler, Küllâbiler ve Ehl-i Hadîs ile aralarında bazı konularda ihtilaf olduğunu belirterek, bu ihtilaflara hâkim bir kimsenin onların kitaplarından faydalanabileceğini söylemektedir. Kendi geleneği olan Hanefî-Mâtürîdî ekolde ise bu konudaki eserlerin avamın anlayacağı bir dilden uzak olduğunu ve yetersiz kaldığını belirtmektedir. Mâtürîdî’nin yazdığı Kitabu’t Tevhid’in bazı noktalarda anlaşılmasının kolay olmadığını ve meseleleri uzatması bakımından zorluk taşıdığını söyleyerek eğer bunlar olmasaydı Mâtürîdî’nin bu konuda yazdığı eserin yeterli olacağını söylemektedir.[116]

Bu girişten de anlaşılacağı üzerine Pezdevî kendi döneminde bulunan pek çok mezhebin eserlerini incelemiş ve değerlendirmiştir. Bu açıdan Pezdevî’nin kendi dönemine kadar ulaşmış mezhepler arası tartışmalarda ele aldığı birçok konuyu yine mezheplerin kendi kaynaklarından okuduğu ve incelediği anlaşılmaktadır.

Ayrıca eserinin son kısmında müstakil olarak mezhepleri değerlendirdiği bir bölüm bulunmaktadır. Pezdevî yetmiş üç fırka hadisinin “…Onlara yetmiş defa bağışlanma dilesen Allah onları bağışlamayacaktır…”[117] ayetinde olduğu gibi bir çokluk ifade ettiği kanaatinde bulunmaktadır. Bu açıdan birçok mezhepler tarihi yazarının yaptığının aksine mezhepleri yetmiş üç sayısına hasretmemiştir.

Pezdevî’nin kendinden önce yazılmış mezhepler tarihi kaynaklarının yetmiş üç fırka hadisini nasıl kullandığını bildiği anlaşılmaktadır. Onun verdiği bilgiden hareketle Mâtürîdî’nin Makâlât’ında fırka tasnifleri yaparken, Eş‘arî ve Kâ’bî gibi fırka sayılarını yetmiş üç sayısına hasretmediğini anlıyoruz.[118] Pezdevî yetmiş üç fırka hadisini kabul etmekle beraber bunun kesret yani çokluk ifade ettiği kanaatini belirtmiştir. Zira ona göre ihtilafların, inançların, düşüncelerin farklılığı yetmiş üç

[115] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 21.
[116] Pezdevî, **a.g.e.**, s. 23.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 59.
[117] Tevbe Suresi 9/80
[118] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 382; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 386.

sayısıyla sınırlandırılamayacak kadar çoktur hatta belki yetmiş binden fazladır ve her geçen gün bu sayı artmaktadır. Pezdevî ayette[119] ve hadiste geçen bu gibi sayıların çokluk ifade ettiği görüşünün Hasan Basri'den rivayet edildiğini söylemektedir.[120] Pezdevî, mezheplerin yetmiş üç sayısına hasredilmemesi gerektiği konusunda İmam Mâtürîdî'nin Makâlât'ından etkilenmiş olabilir. Zira içinde bulunduğu gelenek açısından baktığımızda Pezdevî'nin fırka tasnifindeki bu yaklaşımı pek karşılaştığımız bir durum değildir.[121] Örneğin kendisinin de değindiği, geleneğin önemli isimlerinden olan Ebû Mutî' Mekhul en-Nesefî eserinde fırkaları altı ana kol ve on iki alt kola ayırarak yetmiş üç fırka hadisini esas alarak tasnif etmektedir.[122] Fakat bununla beraber Pezdevî'nin mezhepleri altı ana fırka altında değerlendirmesi onun Doğu Hanefî fırak geleneğinin içerisinde olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Pezdevî'nin altı ana fırka tasnifinin altyapısı, kimi kaynaklarda rivayet edilen Ebû Hanîfe'den böyle bir rivayetin olduğu fikrinden gelmiş olabilir. Nitekim Birgivi(ö. 981/1573), Ebû Hanîfe'nin fırkaları altı kısma ayırdığı ve bu altı ana fırkanın da her birinin on iki alt fırkaya ayrıldığını söylediğini rivayet etmektedir.[123] Fakat müellifimizin ve diğer Hanefî fırak geleneğine mensup erken dönem müelliflerinin Ebû Hanîfe'den böyle bir rivayette bulunmamış olması bu rivayetin zayıf bir ihtimal olduğunu gösterir. Her ne kadar Birgivi'nin naklettiği bu rivayet güçlü bir rivayet olmasa da ana fikir olarak bu tutumun Ebû Hanîfe'den gelmiş olması mümkündür.

Ebû Şekûr es-Sâlimî gibi Hanefî fırak geleneğinden olan bazı müelliflerin Ebû Hanîfe'ye sorulan "Ehl-i Sünnet kimdir?" sorusuna cevaben Ebû Hanîfe'nin "ne nasb ne rafd(imamet meselesi), ne cebr ne kader(fiiler meselesi), ne teşbih ne ta'til(sıfatlar meselesi)" cevabını verdiğini söylemektedirler.[124] Buna göre Ebû Hanîfe Ehl-i Sünnet'i üç ana meselede aşırı uçlara meyletmeyenler olarak tarif etmektedir. Buradan hareketle Ebû Şekür es-Sâlimî ve Osman el-Kirmani(ö. 641/1243) altı ana fırkayı; Nasıbiyye, Rafıdiyye, Kaderiyye, Cebriyye, Müşebbihe ve Muattıla şeklinde

[119] Tevbe Suresi 9/80:… "Onlara yetmiş defa bağışlanma dilesen Allah onları bağışlamayacaktır…"
[120] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 401; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 420.
[121] Gömbeyaz, "İslam Literatüründe İtikadi Fırka Tasnifleri", s. 125.
[122] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 382; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 386-387.
[123] Gömbeyaz, "İslam Literatüründe İtikadi Fırka Tasnifleri", s. 126.
[124] Ebū Şekūr es-Sālimī, **et-Temhīd fī Beyāni't-Tevḥīd**, thk. Ömür Türkmen, 1. bs, Ankara, TDV Yayınları, 2017, s. 344-345; Gömbeyaz, "İslam Literatüründe İtikadi Fırka Tasnifleri", s. 128.

belirlemişlerdir. Bu tarifin benzerini Pezdevî'de de görmekteyiz. Pezdevî de Ehl-i Sünnet'i tarif ederken; sıfatlar, fiiller ve günah işleyen kimsenin durumu ile alakalı üç ana başlıkta toplamda altı aşırı uç ortaya çıktığını, Ehl-i Sünnet'in ise bu konularda orta yolu tutanlar olduğunu belirtmiştir.[125] Sonuç olarak Pezdevî'nin yetmiş üç fırka hadisini temel almadan bir tasnif yapmakla İmam Mâtürîdî'den, fırkaların altı ana başlık altında tasnifini yapmakla da doğu Hanefî fırak geleneğinden etkilenmiş olabileceğini söyleyebiliriz.

O, Eş'arî'nin Makâlât'ında mezhepleri on kısma ayırdığını[126] ayrıca Ebû Mutî' Mekhûl en-Nesefî'nin(ö. 318/930) eserini incelediğini onun da altı kısma ayırdığını[127] söyledikten sonra mezheplerin asıllarının altıyı geçmediğini söylemektedir. Bu mezhepler; Şîa, Kaderiyye/Mu'tezile, Cebriyye, Mürcie, Havâric ve Mücessime'dir.[128] Eş'arîler, Küllâbiler ve Ehl-i Hadîs'i bir başlık altında incelemeyip bunların bazı konularda Ehl-i Sünnet'e muhalif olduğunu belirtmektedir. Biz de Pezdevî'nin tarif ettiği bu sisteme göre mezhepleri ele alıp, Ehl-i Sünnet ile bazı konularda ihtilaf ettiğini söylediği bu üç grubu da genel kabul açısından Ehl-i Sünnet altında değerlendireceğiz. Pezdevî Ahmed b. Hanbel'i sâlih bir kimse olarak değerlendirirken mensuplarının Allah'ı cisimlikle vasıflandırdıklarını söyleyerek kitabın son kısmında Mücessime altında değerlendirir. Son olarak Sûfîlerden zühd ve takva ehli insanların çok olduğunu, aralarında keramet sahibi kişilerin de bulunduğunu belirten Pezdevî, onlardan çoğunun da aşırıya giden sapkın mezhepler olduğunu söyler.

2.1. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat

2.1.1. Tanımı ve Kavramsal Çerçevesi

Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat kavramı özü itibariyle inanç, muamelat, ahlak gibi temel konularda Hz. Peygamber ve sonraki nesillerin bıraktığı mirası, yolu takip eden ve Müslümanların çoğunluğunu oluşturan (sevâd-ı azam) gruba verilen ortak isim

[125] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 403; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 422.
[126] Şîa, Havâric, Mu'tezile, Cehmiyye, Mürcie, Dırârîyye, Küllâbiyye, Hüseyniyye, Bekriyye ve Hadis Ashabı
[127] Kaderiyye, Cehmiyye, Râfizîyye, Harûriyye, Cebriyye ve Mürcie
[128] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 382.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 387.

olarak anlaşılmıştır.[129] Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat kavramı erken dönemde belli bir grubun aidiyetinden ziyade fırka-i nâciye hadisi bağlamında kimlerin bu kavram altında yer almadığı üzerinden okunmuştur. İlerleyen dönemlerde çatı bir kavram olarak kullanılmış, itikatta; Mâtürîdîlik, Eş'arîlik ve Selefilik, fıkıhta; Hanefîlik, Şâfiîlik, Malikilik ve Hanbelilik, tasavvufta ise itikadi açıdan temel ilkelere uyan birçok akım için kullanılmıştır.[130] Abbâsî-Fâtımî devletlerinin hilafet dönemlerinde belirginleşen bu Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat tanımı, Abbâsî devleti sınırlarında Şîa'ya karşı üst bir kimlik olarak birleştirici bir rol üstlenmiştir. Eş'arîlik/Şâfiîlik, Hanbelilik/Ehl-i Hadîs, Hanefîlik/Ehl-i Rey gibi alt kimlikleri geçici olarak bir kenara bırakarak, Fâtımî tehlikesine karşı bütünleştirici üst bir kimlik olan Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat kavramı ön plana çıkarılmış ve yaklaşan Şîa tehlikesine karşı ortak hareket etme bilinci oluşturulmaya çalışılmıştır.[131]

Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde Hanefîlik-Mâtürîdîlik, Pezdevî ve özellikle sonrasında Mâtürîdî kelamının sistemleşmesinde önemli isimlerden birisi olan Ebü'l-Muîn en-Nesefî, Ebû Bekr Muhammed b. İbrahim el-Hasîri (ö. 500/1107) ve Saffâr el-Buharî (ö. 534/1139) gibi isimlerin öncülüğünde vücut bulmuş ve bölgede etkin bir kelam okulu olarak varlığını sürdürmüştür. Pezdevî'nin Usûlü'd-Dîn eseri Hanefî kelam okulunun İmam Mâtürîdî üzerinden öne çıkarılmaya başlandığı bir dönemde kaleme alınmıştır.

Pezdevî Ehl-i Sünnet'i Hz. Peygamber, Sahabe, Tabiin ve ondan sonraki salihlerin ve âlimlerin yolu olarak tarif etmektedir.[132] Ehl-i Sünnet'in ifrat ve tefrit arasında orta yolu seçenler olduğunu söylemektedir. Ona göre vasat ümmet kavramı Ehl-i Sünnet'e karşılık gelmektedir. Ehl-i Sünnet'in orta yol oluşunu; Mu'tezile, Cehmiyye ve Kaderiyye gibi sıfatları yok sayan bir aşırılığının olmadığı, ayrıca Hanbeliler, Mücessime ve Kerrâmiler gibi Allah'ı teşbih ve tecsîmde aşırılıkları

[129] Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i Sünnet", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 10, İstanbul, TDV Yayınları, 1994, s. 525.

[130] Mehmet Kalaycı, "Ehl-i Sünnet ve'l Cemâat", **İslam Mezhepleri Tarihi**, ed. Mehmet Saffet Sarıkaya, Mehmet Ümit, 1. bs, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık, 2020, s. 211-214.

[131] Kalaycı, **a.g.e.**, s. 226-229.,Mehmet Kalaycı, **Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi**, 3. bs, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2019, s. 25.; Henri Laoust, **İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler**, çev. E. Ruhi Fığlalı, Sabri Hizmetli, 2. bs, İstanbul, Pınar, 2017, s. 382-383.

[132] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 383.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 389.

olmadığı örneklendirmesiyle açıklamaktadır. Bundan dolayı Hanbeli ve Kerrâmileri yok saydıklarında kendilerine Mu'tezile denildiğini, Mu'tezile ve Kaderiyye'yi yok saydıklarında da kendilerine Hanbeli ve Kerrâmi denildiğini söylemektedir. Yine Hâricîlerin Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer sevgisinde aşırı olduklarını ve Hz. Ali'yi kötülediklerini bundan dolayı Hâricîleri eleştirdiklerinde kendilerine Râfızî dendiğini, Râfızîleri eleştirdiklerinde kendilerine Hâricî dendiğini oysa Ehl-i Sünnet'in bütün bu aşırılıkların arasında bir orta yol olduğunu beyan etmektedir.[133]

Pezdevî'nin Ehl-i Sünnet tanımı daha ziyade fıkıhta ve kelamda kendisini Ebû Hanîfe'ye nispet eden ve sonrasında Horasan ve Mâverâünnehir'de İmam Mâtürîdî ile birlikte itikadi açıdan belirginleşen çizgidir. Ona göre Ehl-i Sünnetin temel dayanağı Ebû Hanîfe'dir ve bu mezhebin bütünü Ebû Hanîfe'den rivayet olunmuştur.[134] "Kelam ilmini öğrenme" bahsinde Ebû Hanîfe'den rivayetlerde bulunarak kelam ilminin öğrenilmesi gerektiğinden bahsettikten sonra "usul ve fürûda imamımız Ebû Hanîfe'dir" demektedir.[135]

Pezdevî Ebû Hanîfe'den tevarüs eden bu mezhebi geleneği Nuh b. Ebû Meryem(ö. 173/789)[136] vasıtasıyla babası Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin b. Abdülkerim'den aldığını belirtmektedir.[137] Pezdevî'nin yaşadığı dönem itibariyle Mâtürîdîlik ismi yaygınlaşmamış olsa da o eserinin pek çok yerinde İmam Mâtürîdî'ye atıflar yaparak Mâtürîdîliğin sistemleşmesine katkıda bulunmuştur. Nitekim Pezdevî'nin büyük dedesinin İmam Mâtürîdî'nin öğrencisi olduğu bilinmektedir. O kendisine dedesinden İmam Mâtürîdî ile alakalı kerametler aktarıldığını söylemektedir.[138] Daha öncede değinildiği üzere İmam Mâtürîdî'nin Kitabü't Tevhîd eseri bazı kapalılıklar ve uzatmalardan dolayı zorluklar içermeseydi, Pezdevî Usûlü'd-Dîn eserini yazmaya ihtiyaç olmayacağını söylemektedir. Tekvin-mükevven konusunda Eş'arî'yi eleştirdikten sonra İmam Mâtürîdî'nin görüşlerine yer vererek,

---

[133] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 373-374.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 378-379.
[134] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 177.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 202.,
[135] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 25-26; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 62-63.
[136] Ebû Hanîfe'nin kadılık yapmasını uygun bulduğu on talebesi arasında yer alır. Halife Mansur döneminde Merv kadısı olan Nuh b. Ebû Meryem Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde Hanefîliğin yayılmasındaki öncü isimlerdendir. Bk. Eyyüp Said Kaya, "Nûh b. Ebû Meryem", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 33, İstanbul, TDV Yayınları, 2007, s. 229-230.
[137] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 239.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 257.
[138] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 23.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 59.

Ebû Hanîfe ve ashabının mezhebinin de bu olduğunu belirtmektedir.[139] Buradan da anlaşılacağı üzere Pezdevî'nin Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat'ten kastı daha ziyade Ebû Hanîfe ile başlatılan ve İmam Mâtürîdî ile Mâtürîdîlik üzerinden sistemleşmeye yeni yeni başlayan ekoldür. Her ne kadar bazı konularda Ebû Hanîfe ve İmam Mâtürîdî'den farklı düşünse de bu konular genel kabule aykırılık arz edecek boyutta değildir.[140]

Pezdevî'nin yaşadığı dönemde bölgenin en etkin mezhebi hem itikadi hem de fıkhi anlamda Hanefîliktir. Nitekim Kavakçı'ya göre Karahanlılar döneminde bölgede Hanefî ve Şâfiî fakihler dışında başka bir mezhebe mensup fakihin olduğunu söylemek neredeyse imkânsızdır. Şafiîlerin sayısı da oldukça az olmasının yanı sıra belli bölgelerde varlıkları tespit edilebilmiştir. Bu açıdan Hanefîlik mezhebinin tam anlamıyla Mâverâünnehir'e ait bir mezhep olduğunu söylemek mümkündür.[141] Aslen Belh şehri kökenli olan Sâmânîler[142] dönemi başta olmak üzere devamında gelen Karahanlı dönemi de dâhil, Hanefîlik devletin çoğunlukla tek muhatap aldığı mezheptir demek yanlış olmaz. Önceki kısımlarda da kısmen değindiğimiz üzere Sâmânî emirlerinin Hanefîliğe bağlılıkları vardır. Nitekim devletin kuruluşunda Hanefîliğin bölgedeki önemli isimlerinden Ebû Hafs el-Kebîr'in (ö. 217/832) oğlu, Ebû Hafs es-Sağîr (ö. 264/877) lakabıyla meşhur olan Ebû Abdullah'ın payı büyüktür. Buhara'da idarenin Sâmânî emiri İsmail b. Ahmed'e geçmesi onun ve taraftarlarının sayesinde olmuştur.[143] Bu işbirliğinin de etkisiyle, Sâmânî emirleri fakihlerin huzura çıkarken tazim göstermelerini istememiş, onlarla ilmi münazaralarda bulunmuşlar kadılık görevine çoğunlukla Hanefî âlimleri tayin etmişlerdir.[144] Hanefîliğin devlet ve toplum nezdindeki kıymetini anlamamız açısından Makdisî'nin Horasan ve Mâverâünnehir bölgesindeki fakihlerin hükümdarlar gibi olduğunu söylemesi

---

[139] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 115.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 151.

[140] Örneğin "Cinler" bahsinde Ebû Hanîfe cinler, cennet nimetlerinden nimetlenmez derken, İmam Muhammed ve İmam Ebû Yûsuf nimetlenir demiştir. Pezdevî onların delillerini naklettikten sonra Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in hakka daha yakın olduğunu söylemiştir. (Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 326-328; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 328-329.)

[141] Yusuf Ziya Kavakçı, **XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvâra' al-Nahr İslâm Hukukçuları**, Ankara, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1976, s. 305-306.

[142] Madelung, "Horasan ve Mâverâünnehir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı", s. 97. Belh şehri için Kufeli bazı alimlerin (Mürciâbâd) Mürcie'nin Kalesi tabirini kullandığı rivayet edilmektedir.(Madelung, **a.g.e.**, s. 95.) Bu durum fıkıhta Hanefî olan bölge halkından gelen Sâmânîlerin ileride tek muhatap alacağı zümrenin Hanefîlik olmasının sebeplerinden birisidir.

[143] Barthold, **Türkistan**, s. 245.

[144] Adem Lök, **Hanefiliğin Oluşum Süreci**, s. 227.

önemlidir.[145] Pezdevî'nin ifadelerine göre Sâmânîler döneminin sonlarına doğru Mu'tezile'nin kısmen bir etkisi olsa da sonrasında Mu'tezile bu bölgeden kovulmuş hâkimiyet tekrar Hanefî ulemanın eline geçmiştir[146] Kavakçı'nın yaptığı tespitlere göre Batı Karahanlı döneminde yazılan fıkıh eserlerinin yüzde doksan sekizi Hanefî fıkhına dair eserlerdir.[147] Nitekim bölgede alınacak önemli kararlar Hanefî fakihlere danışılarak alınmış hatta memur alınacağı zaman Hanefî âlimlerin onayına sunulmuştur.[148] Öyle ki Pezdevî'nin yaşadığı dönemde devletin başında olan Şemsülmülk Nasr b. İbrahim, Hanefîliğin bölgedeki en önemli ilim merkezlerinden olan Dâru'l Cüzcâniyye'de fıkıh dersleri almıştır.[149] Makdisî de bölge halkının mezhebinin genel olarak Hanefîlik olduğunu diğer mezheplerin Hanefîlik yanında etkisiz kaldığını sayılarının az olduğunu söylemektedir.[150] Önceki kısımda da ayrımını yaptığımız Hanefîlik bölgede fıkhi bir mezhep olması bakımından bir üst çatı görünümünde olsa da itikadi bakımdan sayıları az olmakla beraber farklılaşmalar bulunmaktaydı. İlerleyen süreçler de Mâverâünnehir bölgesinde Hanefîlik ile Mâtürîdîlik özdeşleşecektir. Kelamcı Hanefîler, Mâtürîdîlik ismi altında anılacaktır. Nitekim Nesefî de Horasan, Mâverâünnehir bölgesindeki Hanefîlerin itizale bulaşmadan kelamda ve fıkıhta Ebû Hanîfe'yi takip edenlerden oluştuğunu vurgulamaktadır. Bu açıdan Buhara ve Semerkant başta olmak üzere bölgenin itikadi açıdan da en etkin ve yaygın mezhebi, Ebû Hanîfe'yi bütün meselelerde önder kabul eden Hanefîler yani Mâtürîdîlerdir diyebiliriz.[151]

2.1.1.1. Usûlü'd-Dîn'de Değinilen Buhara ve Semerkant Ayrımı

Pezdevî, daha önce değindiğimiz üzere, eserini telif etme sebeplerini zikrettiği bölümdeki maddelerden birisi de bölge âlimlerinin fıkıhta derinleşip kelamı göz ardı

[145] el-Makdisî, **Aḥseni't-Teḳāsîm**, s. 260; el-Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm Fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm**, s. 200.
[146] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 299; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 308.
[147] Kavakçı, **XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvâra' al-Nahr İslâm Hukukçuları**, s. 305.
[148] Barthold, **Türkistan**, s. 252-253.
[149] Osman Aydınlı, "İmâm Mâtürîdî'nin Yetiştiği İlmi Ortam ve Semerkant'ta İlim Merkezleri", **Diyanet İlmi Dergi**, t.y., s. 590.
[150] el-Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm Fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm**, s. 38,211,213,243.
[151] Ebu'l Muin en-Nesefi, **Tabsıratü'l Edille Fî Usûli'd-Din**, C. 1, ed. Hüseyin Atay, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı, 1993, s. 468; Demir, **Ebû İshak Es-Saffâr'ın Kelâm Yöntemi**, s. 76; Osman Aydınlı, **Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu´tezile Ekolü: Tarihi ve Öğretisi**, İstanbul, Endülüs Yayınları, 2018, s. 128.

etmesidir. Konumuzun temelini oluşturan bu madde bölgedeki Hanefîlerin süreç içerisinde kelam ilmini algılayışlarındaki farklılıklarını göz önüne sermektedir. Pezdevî'nin, Ebû Hanîfe'nin el-Âlim ve'l-Mute'allim eserinden aktardığı rivayette, Ebû Hanîfe'ye selefin kelam ile ilgilenmemesinden bahsedilerek bu ilim ile uğraşmanın caiz olup olmadığı sorusu sorulmuştur. Ebû Hanîfe ise cevaben:

"Biz, bize ta'n eden, kanımızın dökülmesini helâl sayan kimselerle karşı karşıyayız. O halde aramızda isabetlinin ve hatalının kim olduğunu bilmememiz, canımızı ve ırzımızı müdafaa etmememiz caiz değildir. Hz. Peygamber'in ashabının hâli, kendileriyle vuruşanı olmayan, silah taşımaya ihtiyaç duymayan bir kavmin hâli gibidir. Hâlbuki biz, bizi vuran ve kanımızı helâl sayanlarla karşı karşıyayız." der.[152]

Pezdevî, her ne kadar Ebû Hanîfe'den ömrünün sonlarına doğru arkadaşlarına bu hususlarda münazara etmelerini yasakladığı rivayet edilse de, onun kelam ilminin öğrenimini ve yazımını caiz gördüğünü belirtmiştir. Kendi yaşadığı dönemde bazı sebeplerden ötürü Hanefî fakihlerin ve imamların çoğunun fıkhı önceledeğini ve kelam ilmiyle uğraşmayı yasakladığını belirten Pezdevî, bu konudan yakınarak kelam ilminin geri plana atılmasının bid'at mezhepleri açığa çıkardığını söylemektedir. Ayrıca bir gayri müslime İslam'ı anlatabilecek, açıklayabilecek, asıllarını öğretebilecek birilerinin var olması gerekir. Bu yüzden ona göre kelam ilmini öğrenmek mubah hatta farzı kifayedir.[153] Fakat öğreten kişi Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat'ten olmalı ve bu konularda imam sayılan birisi olmalıdır.

Bu girişten anlaşıldığı üzere Pezdevî'nin yaşadığı dönemde bölgedeki Hanefîlerin bir kısmı kelam ile ilgilenmenin gerekli olduğunu söylerken, büyük çoğunluğu ise daha çok fıkhı önceleyip kelam ilmini geri plana atmakta ve bu ilmin öğrenilmesini ve öğretilmesini yasaklamaktadır. Hatta Pezdevî'nin ifadesiyle bu ilimle uğraşanları reddediyor, hafife alıyor ve iyi muamele etmiyorlardı. Bu yüzden bölgede kelam ilmi geri kalmış ve bu ilimden uzak durulmuştur[154] Kelam ilmine bu mesafeli yaklaşım, İmam Mâtürîdî gibi derinlik sahibi bir âlimin yaklaşık iki asır boyunca ihmal

[152] Mustafa Öz (çev.), **İmâm-ı Â'zam'ın Beş Eseri**, 13. bs, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017, s. 8.
[153] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 26.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 62-63.
[154] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 404.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 423.

edilmesini beraberinde getirmiştir.[155] Pezdevî'nin öğrencisi Alâeddin es-Semerkandî de bu konuya değinerek bölge âlimlerinin fıkha meyledip kelamı geri plana attıklarını ve İmam Mâtürîdî'nin eserlerindeki kelam meseleleriyle ilgilenmeyip bir nevi ihmal edilmesine sebep olduklarını söylemektedir.[156] Bu iki bakış açısını en iyi tahlil edebileceğimiz eserlerin başında Usûlü'd-Dîn gelmektedir.

Usûlü'd-Dîn'de bahsedilen Buhara ve Semerkant âlimleri arasındaki farklılaşma temelde üç konu üzerinde yoğunlaşsa da, zihni arka planında bazı toplumsal ve siyasi olaylar yatmaktadır. Buhara Hanefîliği fıkıh kimliğiyle ön plana çıkmış, daha ziyade Ehl-i Hadîs ve tasavvufa yakın dururken, Semerkant âlimleri kelamcı kimliğini de ihmal etmeyen Hanefîlerden oluşmaktaydı.[157] Nitekim Pezdevî de eserinde Semerkant âlimlerini kelamcılıkla özdeşleştirmiştir.[158] Madelung'a göre Buhara'daki ilmi faaliyetler, orada adeta bir evliya gibi görülen, Şeybânî'nin öğrencisi Ebû Hafs el-Kebir(ö.217/832) tarafından başlatılmıştır. Bunun yanında Ashabu'l Hadîs'in Buhara'da köklü bir varlığı vardı ve bu durum bölgedeki Hanefîleri de itikadi açıdan etkiliyordu.[159]

Pezdevî Semerkant ve Buhara âlimleri arasındaki bahsi geçen üç konuda Buhara âlimlerinden yana görüş beyan etse de, kelamı bid'at ehliyle mücadelede bir araç olarak görmesi, onu Buhara âlimlerinden ayırmaktadır. Nitekim Nesefî Semerkant âlimlerinin usul ve fürûyu birleştirdiklerini, hurafelerden arındırdıklarını, kelam konularını ele alarak dinin esaslarını ortaya koyduklarını, bu şekilde bölgedeki bid'at ehli mezheplere engel olduklarını belirtir.[160]

Bu farklılaşmanın oluşmasında Mu'tezile ve İsmâilî/Karmatîlere karşı alınan tavır yatmaktadır. Kelam ilmiyle uğraşmak bölge Hanefîleri açısından, Mu'tezileyi ve kısmen de olsa felsefe ile uğraşan İsmâilî/Karmatîleri çağrıştırmaktadır. Pezdevî'nin eserinde, Sâmânîlerin son döneminde Kaderiyye ve Mu'tezile'nin baskın bir güç

[155] Mehmet Kalaycı, "Hanefi Geleneği Mâturîdî Üzerinden Okumanın İmkanı: Buhara ve Semerkand Farklılaşması Bağlamında Bir Değerlendirme", **İmâm Mâtürîdî'nin İzdüşümü, Ed. Sıddık Korkmaz, Ankara: Fecr, 2019**, 2019, s. 263.
[156] Alâeddin es-Semerkandî, **Mîzânü'l-Usûl fî Netâ'ici'l- Ukūl**, ed. M. Zeki Abdülber, 1. bs, Katar, Matbaatu Doha, 1984, s. 3.
[157] Kalaycı, **Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi**, s. 20.
[158] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 23; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 59.
[159] Madelung, "Horasan ve Mâverâünnehir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı", s. 97.
[160] Nesefi, **Tabsıratü'l Edille**, C. 1, s. 468-469.

olduğunu hatta emirin de onların mezhebine meylettiğini belirten bir pasajı mevcuttur. Emirin Sünni hocasının, Mu'tezile âlimleriyle düzenlediği bir münazara neticesinde, Mu'tezile'nin bölgeden kovulduğu ve tekrardan Hanefîlerin bölgede hâkim güç haline geldiğinden bahsetmektedir.[161] Mu'tezile'nin halk tabanında olmasa da iktidar çevrelerinde zaman zaman etkili olduğu bilinmektedir.[162]

Hanefîlik, itikadi olarak farklılaşan birçok fırkanın fıkhi zeminde ortak paydası olmuştur. Örneğin Kerrâmiyye, Neccâriyye, Mu'tezile, Mürcie gibi kelam ekolleri çoğunlukla fıkhi zeminde Hanefîlerdir.[163] Fıkıhta Hanefî olan Mu'tezile mensuplarının itikatta Ebû Hanîfe'den farklı yorumlarda bulunmaları, hem fıkıh hem itikatta Ebû Hanîfe'yi kendilerine önder seçen bölgedeki kelamcı Hanefîlerin, Mu'tezile ile aralarına mesafe koyma isteği, onları en ufak tereddüt durumunda dahi Mu'tezile karşısında yer alma konumuna getirmiştir. Nitekim Usûlü'd-Dîn'de Mu'tezile'ye karşı bu katı tavrı net bir biçimde görmekteyiz. Eserin büyük çoğunluğu Mu'tezile'ye cevap mahiyetinde yazılmıştır. Pezdevî, Mu'tezile'yi çağrıştıracak en ufak konularda dahi onlardan uzak durmanın daha doğru olduğunu söyleyerek mümkün olduğunca karşı bir tavır almıştır.[164] Fıkıhta ve itikatta Hanefîliği benimseyenler, erken dönemlerde yaşanan mihne hadisesi gibi bazı olayların da etkisiyle, toplumda oluşan Mu'tezile karşıtlığından sakınmak adına, herhangi bir şekilde kendilerinin Mu'tezile'ye benzetilmesinden veya böyle bir şüphe oluşturmaktan özenle kaçınmışlardır. Nitekim Mu'tezile mensuplarının çoğunluğunun fıkıhta İmam Ebû Hanîfe'yi takip etmesi, yaşanan mihne hadisesi sonrasında, halk tabanında başta Irak bölgesi olmak üzere diğer bölgelerde de Hanefîliğe karşı bakışı olumsuz yönde etkilemiştir. Mihne süreci sonrasında yaşanan karşı mihne döneminde önde gelen Hanefî âlimlerden bazıları da kendileri için daha güvenli bölge olan Horasan ve Mâverâünnehir bölgesine göç etmişlerdir. Halife Mütevekkil, halifeliği ele alır almaz bölge valilerine mektuplar

[161] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 299.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 308.
[162] Şükrü Özen, "IV. (X.) Yüzyılda Mâverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi", **İslam Araştırmaları Dergisi**, No: 9, 2003, s. 52-53.
[163] Karadaş, "Semerkand Hanefî Kelam Okulu Mâtürîdîlik - Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci -", s. 85.
[164] Örneğin "Bilgi" bahsinde Ehl-i Sünnet içerisinden bazılarının "bilgi, malumu olduğu gibi bilmektir" şeklindeki tariflerine karşı çıkarak, Mu'tezile'nin "madum şeydir" görüşünü akla getirdiği için bu ifadenin terk edilmesini vacip görmüştür. (bkz. Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 33.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 72.)

göndererek kelam ilmiyle meşgul olan herkesi hapse atmakla tehdit ederek Ehl-i Hadîs anlayışına uygun bir şekilde dini konularda Kur'an ve sünnetin dışına çıkmamayı emretmiştir. Halifenin bu tavrı kelam ilmini tamamen ortadan kaldıramadıysa da şüpheli ve uzak durulması gereken bir alan algısı oluşmasına sebep olmuştur.[165]

Yine Sâmânîlerin son dönemlerinde etkili olan İsmâili/Karmatîler emir Nasr b. Ahmed'in (ö. 331/943) çocuk yaşta tahta geçmesini de fırsat bilerek saray çevrelerinde etkili olmuştur. Nihayetinde emirde onların mezhebine meyletmiştir. Bu durum bölge âlimleri arasında fıkıh ilminin öncelenmesine ve öneminin artmasına etki etmiştir. Zahir, batın ayrımı yaparak felsefe ve edebiyat üzerinden bir propaganda alanı oluşturan İsmâilî/Karmatîler bölgenin asli unsuru olan Hanefîlerin başlıca hedefi arasında yer almıştır. İmam Mâtürîdî, Hakim es-Semerkandî, Rüstüfağnî gibi alimler tarafından başlangıçta kelam sahasında yürütülen mücadele sonraki dönem Hanefî alimleri tarafından yerini zamanla fıkhi alana bırakmıştır. Kendisini İsmâilî/Karmatî olarak tanıtan veya gizlenip açığa çıkanların hukuki açıdan ne olacağı sorusu, süreci fıkhın alanına doğru yönlendirmiştir. Ayrıca fıkıh, Mu'tezile ve İsmâilî/Karmatî yaftalamadan kendilerini korumak isteyenler için kelama nispetle daha güvenilir bir alan olarak görülmüştür.[166] İsmâilî/Karmatî ve Mu'tezile arasındaki bu ortak paydayı Pezdevî "Râfızîlerin bütünü Kaderiyye ve Mu'tezile mezhebi inancındadır ve onların mezheplerinin sonu Karmatî mezhebine dönüşmektedir." şeklinde özetleyerek bölgedeki kelam anlayışındaki farklılaşmayı anlamamızda bize bazı ipuçları vermektedir.[167]

Sonuç olarak Mâverâünnehir bölgesinde Hanefî fakihler ve kelam ilmi ile ilgilenen Hanefîler gibi bir ayrım kendisini hissettirmiş ve bunun yansıması Buhara âlimleri ve Semerkant âlimleri diye anılan iki zümrenin süreç içerisinde oluşmasını da beraberinde getirmiştir.

İmanın Mahlûk Olup Olmaması Tartışması

İman kelimesine verilen anlam üzerinden açığa çıkan "İman mahlûk mudur, değil midir?" tartışması esasında kavramsal bir tartışmadır. Pezdevî'nin de aynı görüşte olduğu Buhara imamlarından; Şeyh Ebû Bekr Muhammed el-Fazl(ö. IV/X.

[165] Laoust, **İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler**, s. 174.
[166] Kalaycı, "Hanefi Geleneği Mâturîdî Üzerinden Okumanın İmkanı", s. 262-267.
[167] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 390.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 398.

yüzyıl), Şeyh İmam Ebû Muhammed b. İsmail b. Hüseyn ez-Zâhidî(ö. IV/X. yüzyıl), Şeyh İmam Ebû Muhammed b. Hamid, Şeyh Ebû Hafs es-Sefekverdi(ö. IV/X. yüzyıl) ve Fergana imamları, imanın yaratılmış olduğunu söyleyenlere şiddetle karşı çıkmış hatta arkalarında namaz kılmanın caiz olmayacağını söylemişlerdir.[168] Bu hususta çekimser davranmayı da yasaklamışlardır. Onlara göre iman Allah'ın mahlûkudur demek caiz değildir. Bu düşüncelerini Nûh b. Ebû Meryem el-Mervezi kanalıyla Ebû Hanîfe'den rivayet edilen: "İmanın yaratılmış olduğunu benimseyen Kur'an'ın da yaratılmış olduğunu benimsemiş olur. Oysa Kur'an'ın yaratılmış olduğu görüşü temelsizdir, yanlıştır. Çünkü bu, Allah'ın kelamının yaratılmışlığı meselesidir. İmanın yaratılmış olduğu konusu da böyledir…" rivayetine dayandırmaktadırlar. Ebü'l-Muîn en-Nesefî, Şeybânî'nin ilahi sıfatların olduğu gibi kabul edilmesi ve hakkında yorum yapılmaması görüşünü, Nûh b. Ebû Meryem'in de kabul ettiğini ifade etmektedir.[169] Bu açıdan Nûh b. Ebû Meryem'in bazı konularda Ehl- Hadîs'e yakın olduğu, bu konudaki yorumu bağlamında daha anlaşılır olmaktadır.

Buhara âlimleri imanın yaratılmışlığıyla Kur'an'ın yaratılmışlığını aynı bağlama indirgeyip, Kur'an'ın yaratılmışlığı tartışmaları karşısındaki katı tutumun aynısını burada da göstermektedirler. İlk bakışta anlamsız gibi gelen bu kıyaslamayı şöyle açıklamaktadırlar: "lâ ilâhe illallah" lafzının Kur'an-ı Kerim'de "Allah, melekler ve adaleti yerine getiren ilim sahipleri, O'ndan başka ilah olmadığına şahitlik etmişlerdir…"[170] ayetinde geçiyor olması, Kur'an okuyanın Allah'ın sözünü okuması ve bu sözün neticesinde imanın vaki olması, imana dolaylı yoldan yaratılmış denilemeyeceğini göstermektedir. Eğer imana yaratılmış denilirse, Kur'an'a da yaratılmıştır denir, zira lâ ilâhe illallah diyen kişi aynı zamanda Allah'ın kelamını söylemiş olmaktadır. Pezdevî de bu görüşte olduklarını söyleyerek babası Ebû'l Hasen Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdülkerim'in, Nuh b. Ebû Meryem vasıtasıyla Ebû Hanîfe'den bu görüşü aldığını belirtmekte, kendilerinin Ebû Hanîfe'ye tabi olduklarını ve Ebû Hanîfe'nin mezhebini de Nuh b. Ebû Meryem'in rivayet ettiğini söylemektedir.

[168] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 237.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 255-256.
[169] Adem Lök, **Hanefiliğin Oluşum Süreci**, s. 269.
[170] Âli İmrân Suresi 3/18

Semerkant âlimleri ise imanı kulun fiili kapsamında ele almakta ve kulun bütün fiilleri gibi imanın da mahlûk yani yaratılmış olduğunu söylemektedirler. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat'e göre iman; dil ile ikrar, kalp ile tasdiktir. Bu iki işte kulun fiilleri olup, fiillerin yaratıcısı olan Allah bu iki fiili de yaratmıştır. Semerkant âlimleri, imanın mahlûk olmadığını söyleyenleri cahillikle suçlamışlardır. [171]

Buradan anlaşılacağı üzerine mesele iman kavramına verilen anlamla ilgilidir. Buhara âlimleri konuyu halku'l-Kur'ân bağlamında ele alarak Mu'tezile karşıtlığı üzerinden kendilerini konumlandırmışlardır. Semerkant âlimleri ise imanı tasdik ve ikrar olarak insanın fiillerinden saymış ve Ehl-i Sünnet'in de görüşü olan kulların fiillerinin yaratıcısı Allah'tır[172] inancı bağlamında, iman mahlûktur demişlerdir. Nitekim Ebû Hanîfe el-Vasiyye'de konuyla bağlantılı olarak:

"Kullar amelleri, ikrarları ve marifetleri ile mahlûkturlar. Fail mahlûk olunca onun fiillerinin evleviyetle mahlûk olması gerekir." demektedir.[173]

İmam Mâtürîdî de iman yaratılmıştır demektedir. Kendileriyle Haşviyye'den bir grup arasında bu konuda görüş farklılığı olduğunu belirtmektedir. İmam Mâtürîdî'ye göre iman kulun fiilidir ve dolayısıyla yaratılmıştır. O bu konuda çeşitli akli ve nakli deliller getirmektedir.[174]

Marifetullah'ın Aklen Vücubu Tartışması

İlk meselede olduğunun aksine, peygamber gelmeden de aklın, Allah'ı tanımada mucip olup olmadığı konusu, kavramsal bir tartışma değil fikri ve itikadi bir tartışmadır. Pezdevî'nin de aynı görüşü paylaştığı Buhara imamlarına göre Allah'ın peygamber göndermesiyle ancak kullar sorumlu olur. Vahiy gelmeden önce insan, Allah'ı tanımak ve ona şükretmekle sorumlu tutulamaz. Pezdevî, aynı kanaati Eş'arî'nin de benimsediğini söyleyerek bu konuda Eş'arîlik ve Ehl-i Hadîs çizgisine yakınlaşmaktadır.

Pezdevî, Ebû Mansur Mâtürîdî, Semerkant âlimleri ve bir kısım Iraklı âlimin Mu'tezile'yle benzer bir kanaat belirterek "aklın mucip olduğunu" söylediklerini

[171] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 238-239.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 256-257.
[172] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 155.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 185.
[173] Öz, **İmâm-ı Â'zam'ın Beş Eseri**, s. 67.
[174] Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, **Kitâbü't-Tevhîd**, çev. Bekir Topaloğlu, 6. bs, İstanbul, İSAM Yayınları, 2014, s. 580-584.

aktarır. Onlar görüşlerini şu ayetlere dayandırırlar: "Varlığımızın delillerini, (kâinattaki uçsuz bucaksız) ufuklarda ve kendi nefislerinde onlara göstereceğiz ki, o Kur'an'ın gerçek olduğu onlara iyice belli olsun."[175], "Deveye bakmıyorlar mı, nasıl yaratılmıştır."[176] "Onlar göklerdeki ve yerdeki sınırsız hükümranlık ve nizama, Allah'ın yarattığı her şeye, ecellerinin yaklaşmış olabileceğine hiç bakmadılar mı?"[177]. Bu ayetlerden anlaşılacağı üzere Allah'ı tanımak, bilmek ve tefekkür etmek, aklen vaciptir. Küfrün terkedilmesi aklen gereklidir dolayısıyla İslam zorunlu olarak vaciptir.

Buna karşılık Buhara âlimleri ise şu ayetleri delil getirmektedirler: "Eğer biz onları o Kur'an'dan önce bir azap ile helâk etseydik mutlaka, "Ey Rabbimiz! Keşke bize bir peygamber gönderseydin de alçalıp rezil olmadan önce ayetlerine uysaydık" derlerdi."[178], "…Biz, bir peygamber göndermedikçe azap edici değiliz."[179], "Oraya her bir topluluk atıldıkça oranın bekçileri onlara, "Size bir uyarıcı gelmemiş miydi?" diye sorarlar. Onlar da şöyle derler: "Evet, bize bir uyarıcı gelmişti. Fakat biz onu yalanlamış ve 'Allah hiçbir şey indirmemiştir. Siz ancak büyük bir sapıklık içindesiniz' demiştik."[180] Bu ayetlerden çıkan sonuç ise vucubiyet ancak Allah'ın peygamber göndermesiyle yani nakil ile mümkün olmaktadır.

Pezdevî bu ayrımda Ebû Mansur Mâtürîdî'yi ve Semerkant âlimlerini, Mu'tezile'yle aynı konuma yerleştirir. Onlara göre gerektirici olan Allah'tır, fakat bu akıl sebebiyledir. Akıl, gerekli olmanın sebebidir. Fakat onlara göre Allah'ın şeriatını, hukuk ve muamelat konularını, insan aklıyla bilemez, bu konularda nakil gereklidir. Dinin anlaşılmasında akılda nakilde bir vasıtadır.[181] Nitekim Sâlimî de (ö. 460/1068'den sonra) Mu'tezile'nin ahkâm ve iman konusunda delilin akıl olduğunu, Eş'arîlerin ise nakil olduğunu ileri sürdüklerini söyledikten sonra, Ehl-i Sünnet'in yani Hanefîlerin, ahkâm konusunda delilin nakil olduğunu fakat Allah'ı tanıma ve iman konusunda aklın bir vasıta olduğunu söylediklerini belirterek, iki grup arasında orta

[175] Fussilet, 41/53.
[176] Gaşiye, 88/17.
[177] Araf, 7/185.
[178] Taha, 20/134.
[179] İsra, 17/15.
[180] Mülk, 67/8-9
[181] el-Mâtürîdî, **Kitâbü't-Tevhîd**, s. 40-41.

bir yol olduklarını beyan etmiştir.[182] Semerkant âlimleri hükümler konusundaki bilgilerin ancak vahiy yoluyla bilinebileceğini fakat iman konusunda ise, akılla Allah'ın bulunabileceğini ve bunun da vacip olduğunu söyleyerek Mu'tezile'den ayrılmışlardır. Burada Semerkant âlimlerinin Mu'tezile'yle aynı minvalde değerlendirilmesinde, muhtemelen Buhara âlimleri nezdinde, önceki kısımda da değindiğimiz üzere, Mu'tezile'ye karşı aşırı temkinli olma tavrı yatmaktadır.[183] Öyle ki Kerhi'nin Muhtasarında Ebû Hanîfe'den aktarılan bir rivayeti Pezdevî tevil etmek durumunda kalmıştır. Ebû Hanîfe'den aktarılan rivayete göre: "Âlemde varlık mucizelerini, ayetlerini gören kimse için yaratıcıyı tanımada özür kabul edilmez, yoktur." Pezdevî buradaki kastın peygamber geldikten sonraki durum olabileceğini söylemektedir. Ona göre insan, kâinattaki ayetler üzerinde ancak bir peygamber geldikten sonra tefekkür edebilir.[184]

Peygamberlerin İsmet Sıfatı Hakkındaki Tartışma

Pezdevî bu iki konu dışında Semerkant ve Buhara âlimleri arasında nebi ve resullerin günahsız oluşu bahsi altında yer verdiği peygamberlerin ismet sıfatına dair bir tartışmaya da değinmektedir. Pezdevî bu bahiste Ehl-i Sünnet'in görüşünün, nebi ve resullerin kasıtlı olan büyük ve küçük günahlardan masum oldukları fakat unutarak yaptıkları çok küçük hatalardan beri olmadıkları, bunun da günah teşkil etmeyeceği yönünde olduğunu belirtir. Burada bazı Mu'tezile mensuplarıyla aynı kanaati paylaştıklarını söylediği bir kısım Semerkant uleması, peygamberlerin çok küçükde olsa hatalardan da uzak olduğunu, onların küçük hataları(zelle) ancak efdal olanın terk edilmesiyle mümkün olabileceğini söylemişlerdir.[185] Burada Pezdevî'nin Semerkantlı âlimler diye kastettiği âlimler muhtemelen İmam Mâtürîdî ve Ebû Leys es-Semerkandi'nin öncülük ettiği gruptur. Zira onlara göre zelle, daha faziletli olan varken(efdal) daha az faziletli olanın tercih edilmesidir.[186] Pezdevî bu kanaati belirtenlerin iddialarının doğru olmadığını söylemektedir. Hz. Adem'in yasak meyveyi yemesi veya Hz. Musa'nın bir Kıpti'yi öldürmesi bu görüştekilerin iddialarını

[182] Kalaycı, **Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi**, s. 307.
[183] Kalaycı, "Hanefi Geleneği Mâturîdî Üzerinden Okumanın İmkanı", s. 285."
[184] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 335.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 338.
[185] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 260; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 275.
[186] İlyas Çelebi, "Zelle", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 44, İstanbul, TDV Yayınları, 2013, s. 223-225.

geçersiz kılmaktadır. Zira Allah bu peygamberlerin günahlarından haber vermektedir.[187] Ayrıca Pezdevî böyle düşünüldüğünde, bütün peygamberlerin her zaman için efdal olanı terk etme durumunda olduğunu, insanın bulunduğu halden her zaman için daha iyi bir hal bulunduğunu, daha sonra yaşayacağı iyi hali, efdal olanı o an henüz yaşamamış olabileceğini, böyle düşünmenin peygamberlerin sürekli zelle halinde olduklarını söylemek olacağını belirtmektedir.[188]

Sonuç itibariyle Hanefî âlimler arasında "kasıt olmaksızın, unutkanlık yahut dalgınlık sonucu gerçekleşen ilâhî emre aykırı fiil" ve "daha faziletli olan yerine daha az faziletli olanı tercih etmek suretiyle ortaya çıkan mubah fiil" şeklinde iki farklı zelle tanımı ortaya çıkmıştır.[189] Pezdevî'nin de ortak kanaati taşıdığı Buhara âlimleri, Ehl-i Sünnet'in bu konudaki görüşünün peygamberlerde sürçme, unutma ve ismet sıfatına zarar vermeyecek küçük hataların onlardan sadır olmasının mümkün görüldüğünü zira bu konuda rivayetler olduğu yönündedir. Mâtürîdî ve Semerkandi'nin öncülük ettiği Semerkant uleması ise peygamberlere herhangi bir mâsiyet veya Allah'ın emirlerine itaatsizlik atfedilemeyeceği, onların küçük veya büyük her türlü günahtan arınık olmaları gerektiği yönündedir. Onlara atfedilen zellelerin de efdal varken mefdulü tercih etmeleri şeklinde anlaşılması gerektiği, böyle yapmanın da herhangi bir kınamaya veya günaha sebebiyet vermediği yönündedir.

2.1.2. Pezdevî'ye Göre Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat'in Temel İtikadi Görüşleri

Tezimizin bu kısmında Pezdevî'ye göre Ehl-i Sünnet'in kelam düşüncesinin neler olduğunu ele almaya çalışacağız. Pezdevî, Ehl-i Sünnet'in kelam düşüncesini doksan altı başlık altında ele almaktadır. Eserin son bölümünü ise mezheplerin açıklanmasına ayırmaktadır. Biz bu kısımda bilgi ve âlem anlayışı, sıfatlar, fiiller, iman ve İslam, ahiret konuları ve imamet olmak üzere toplam altı ana başlıkla, Pezdevî'nin Ehl-i Sünnet düşüncesine genel hatlarıyla değinmeye çalışacağız. Bu kısmın anlaşılması onun diğer mezheplerle nasıl bir diyalog içerisine girdiğinin görülmesi açısından önem arz etmektedir.

---

[187] Taha Suresi 20/121: Âdem, Rabbine isyan etti ve yolunu şaşırdı.
Kasas Suresi 28/15: Mûsâ, "Bu şeytanın işidir. O, gerçekten apaçık bir saptırıcı düşmandır" dedi.
[188] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 268; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 279-280.
[189] Çelebi, "Zelle", s. 223-225.

2.1.2.1. Bilgi ve Âlem Anlayışı

Pezdevî bilgiye ulaşma yollarından bahsetmeden önce varlığın, eşyanın hakikatini sorgulayan ve eşyanın hakikati olmadığını söyleyen filozoflara cevap vermektedir. Eserinin pek çok yerinde yaptığı şekliyle, muhatabının iddialarını sorular sorarak çürütme yoluna gitmektedir. O âlemde hakikat olmadığını söyleyenlere "Âlemde hakikat yoktur sözünüz hakikat midir yoksa değil midir?" sorusunu sorarak verilen cevap ne olursa olsun, düşünen her insanın zorunlu olarak alemde hakikatin varlığına ulaşacağını söylemektedir.[190]

Pezdevî'ye göre doğru bilgiye yani hakikate üç yoldan ulaşılır: Duyular, haber ve akıl yürütme.[191] Duyular; işitme, görme, tatma, koklama ve dokunmadan ibarettir. Haberi ise, yalana ihtimali olan ve olmayan diye ikiye ayırmaktadır. Yalana ihtimali olmayan haberden kasıt Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in haberidir. Ayrıca mütevâtir olarak gelmiş haber de yalan ihtimali olmayan haber olarak kabul edilir.[192] Son olarak akıl yürütme de ilmin sebeplerindendir. Pezdevî bunu şöyle bir örnekle açıklar: Örneğin boş bir arsadan geçtikten sonra oradan tekrar geçerken bir bina gördüğünde akıl zorunlu olarak burada bu binayı yapan birisi olduğu sonucuna ulaşır.[193]

Pezdevî, ilhamı bir bilgi kaynağı olarak kabul etmemektedir. İlhamı bilgi kaynağı olarak kabul etmenin Râfızî ve Karmatîlerin yolu olduğunu söylemektedir.[194] Bir kimse kendisine bir konuda ilham geldiğini söylerse, bir başkasının da aynı konuda farklı bir ilham geldiğini söylemesi durumunda ikisinden birinin tercih imkânı bulunamayacağından bu durumun fesada götüreceğini söyleyerek ilhamın bir bilgi kaynağı olamayacağını açıklamaktadır.[195]

Pezdevî, Ehl-i Sünnet'in çoğunluğuna göre bilgi tanımının: "Bilgiyi olduğu hal üzere malumu idrak etmektir" şeklinde olduğunu söylemektedir.[196] Bu konuda Ehl-i Sünnet'in çoğunluğunun bu görüşte olduğunu söylemesine rağmen kendisinden sonra

---

[190] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 27.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 64-65.
[191] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 28.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 66.
[192] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 32.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 70-71.
[193] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 30.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 67-68.
[194] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 400.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 418.
[195] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 31.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 69.
[196] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 33.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 72.

gelen Nesefî, Saffâr el-Buharî, Sâbûnî gibi Hanefî kelamcıları bu tanımlamayı kabul etmemekte, hatta eleştirmektedir.[197] Pezdevî'nin merkeze aldığı "idrak" kavramı Allah için düşünüldüğünde, O'nu kuşatan (müdrek) bir bilgi anlamına geleceğinden ve Allah hakkında böyle bir şeyin imkansız oluşundan dolayı bu tanım eleştirilmektedir. Nitekim Pezdevî de rü'yetullah bahsinde Abdullah b. Said el-Kattân ve Ebû Mansur el-Mâturîdî'nin; Allah'ın idrak edilemeyeceğini zira idrakin ihata barındırdığını bunun ise Allah hakkında olamayacağını söylediklerini belirtir.[198] Bu açıdan Nesefî gibi bazı Hanefî kelamcılar bilgiyi "idrak" merkezli yorumlamaktan kaçınmışlardır.[199]

Pezdevî bilgiyi; zorunlu, kazanılmış(kesbî), zorunlu ve kazanılmış olmayan mutlak bilgiler şeklinde üç tür olarak açıklamaktadır. Zorunlu bilgiler duyularla meydana gelen bilgidir. Kazanılmış bilgiler ise haber ve akıl yürütme yöntemiyle edinilen bilgilerdir. Mutlak bilgi ise Allah'ın ilmidir. Üçüncü başlığı Allah'ın ilim sıfatını kabul etmedikleri için Mu'tezile reddetmektedir.[200]

Pezdevî'ye göre Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat âlemi, sonradan yaratılmış bütün mahlûkatın genel ismi olarak kabul etmiştir. Varlıklar üç kısma ayrılır; cisimler, cevherler ve sıfatlar. Cevher, sıfatları yani arazları özünde toplayan, parçalanamayan cüze verilen isimdir. Cisimlerin aslını oluşturur. Sıfatlar ise; sıcaklık, soğukluk, renkler, ağırlık, sertlik, koku gibi cismin aslını oluşturmayan fakat sonradan ona dâhil olan arazlardır. Ehl-i Sünnet'e göre arazlar baki yani kalıcı değil geçicidir. Zira baki olsaydı sona ermesi düşünülemezdi fakat arazlar sona ermektedir.[201]

Pezdevî varlığın kısımlarını açıkladıktan sonra âlemi Allah'ın yoktan var ettiğini ve bütün kıble ehliyle diğer dinlerin bunu kabul ettiğini söylemektedir. Bazı filozofların ve Dehriyye'nin ise âlemin kadim olduğunu söylediklerini belirttikten sonra hudûs deliliyle âlemin yaratılışını ve sonradan meydana geldiğini açıklamaya çalışmaktadır.[202]

---

[197] Demir, **Ebû İshak Es-Saffâr'ın Kelâm Yöntemi**, s. 334.
[198] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 136.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 170.
[199] Kalaycı, **Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi**, s. 300-301.
[200] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 34.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 74.
[201] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 35-38.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 75-78.
[202] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 39-44.

2.1.2.2. Sıfatlar

Pezdevî Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'in Allah hakkında, onun hiçbir şeye benzemediği, benzerinin olmadığı görüşünde olduğunu söyleyerek, bu konuda Allah'a cisim atfeden, Kerrâmiler, Hanbeliler, Mukatil b. Süleyman ve Hişam b. Hakem'i eleştirmektedir. Pezdevî'ye göre onlar Allah'ı cisimlikle vasıflandırarak, "et ve kandan oluşan bir insan suretinde" olduğunu söylemişlerdir. Yine tasavvuf ehlinden Hulûliyye adında bir fırka, Allah'ın cemal sıfatıyla, bir gence hulul edebileceğini ileri sürmüştür. Pezdevî onların bu görüşünün Hristiyanların, Allah'ın rubûbiyyet eserlerinin Hz. İsa'da zuhur ettiğini söylemelerinden daha kötü olduğunu belirtmektedir.[203] Allah'a cisim atfedenler, bazı ayetleri örnek getirerek Allah'ın kendisini böyle nitelediğini söylemişlerdir.[204] Pezdevî bu gibi ayetlerde geçen ifadelerin Allah'ın vasıfları olduğunu kabul ettiklerini fakat bu vasıfların cisimlerin vasıflarından olmadığını söylemektedir.[205] Zira yüce Allah hiçbir şeye benzetilemez çünkü O, kadim ve ezelidir, âlem ve varlıklar ise hadis ve yaratılmışlardır. Bu açıdan Pezdevî O'nun sıfatlarının da, yaratılmışların sıfatlarına benzeyemeyeceğini ifade eder.[206] Pezdevî, ehl-i kıbleden, Allah'ı cisimlikle vasfeden ilk kişinin Hişâm b. Hakem (ö. 179/795) olduğunu belirtir.

Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat, Allah mekandan münezzehtir, O'na bir mekan isnat edilemez görüşündedir.[207] Bu konuda O'nu cisimlikle vasıflandıran, Hanbeliler, Kerrâmiler aynı zamanda O'na bir mekan da isnat etmişlerdir. Mu'tezile'den bazıları ise Allah her yerdedir görüşünü benimseyerek, bununla O'nun her şeyi bilen anlamını kastettiklerini söylemişlerdir. Hüseyniyye(Neccâriyye) fırkasının reisi Hüseyn Neccâr da Allah'ın her mekanda olduğu yönünde bir görüş ileri sürmüştür. Pezdevî Allah için mekan tayin edilmesi durumunda O'nun zatında bir değişme ve hareket olacağını, zira

---

[203] Pezdevî, **a.g.e.**, s. 46-47.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 92-93.
[204] Bakara, 2/210: Allah'ın onlara gelivermesini gözetliyorlar.
Fecr, 89/22: Rabbin (emri) gelip melekler saf saf dizilir.
A'râf, 7/54: Sonra arşa istiva etti.
Yasin, 36/71: Kudretimizin (elimizin) meydana getirdiklerinden
Tûr, 52/48: Rabbinin hükmüne sabret, çünkü sen bizim muhafazamız(gözümüz) altındasın.
[205] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 54.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 98.
[206] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 48.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 94.
[207] Nûreddin es-Sābūnī, **Mâtürîdiyye Akaidi: El-Bidâye Fī Usûli'd-Dîn Tercümesi**, çev. Bekir Topaloğlu, 17. bs, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017, s. 62.

O'nun mekana dahil olması durumunda bir intikalin söz konusu olacağını belirttikten sonra, kadim olan yaratıcı hakkında böyle bir düşüncenin muhal olduğunu söylemektedir.[208]

Pezdevî, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat ile Mu'tezile arasında temelde beş meselede ihtilaf olduğunu söylemektedir.[209] Bunlardan ilki sıfatlar konusudur. Ehl-i Sünnet'e göre Allah gören ve işitendir. Bazı görüş farklılıkları olmakla birlikte Mu'tezile'nin geneli O'nun işiten ve gören olduğunu reddetmişlerdir.[210] Çünkü onlara göre işitme ve görme olması için, kulak, ses, ışık ve göz gibi mahlûkata ait bazı şeylerin olması gerekir. Bu ise yaratıcı için, mümkün ve caiz değildir. Pezdevî bu görüşe karşı, Allah'ın Kur'an'ın pek çok yerinde kendisini böyle vasıflandırdığını bu açıdan Ehl-i Sünnet'in de Allah'ın kendisini vasıflandırdığı şekliyle kabul ettiğini söylemektedir. Mu'tezile'nin öne sürdüğü şekliyle görme ve işitmenin olabilmesi için duyu organlarının bulunması şart değildir. Bunlar olmadan da Allah işitme ve görmeyi yaratabilir.[211] Fakat O'nun kendini vasıfladığı hali kabul etmek gerekir.

Pezdevî sıfatlar konusunun Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasında çok büyük bir problem olduğunu söylemektedir. Mu'tezile'ye göre ilim, hayat, kudret gibi sıfatların Allah'a izafe edilmemesi gerekmektedir. Allah'ın bu sıfatlarla vasıflandırılması durumunda, Allah'ın yanında kadim kavramlar kabul edileceğini belirtirler. Eğer sıfatlara hadis denilirse, Allah'a hadis sıfatlar izafe edileceğini ve bunun da muhal olduğunu söylemektedirler. Pezdevî'ye göre onlar bu sıfatları kabul etmemelerinden dolayı kendilerini "Tevhid Ehli" olarak isimlendirmektedirler. Hâlbuki bu düşünce yaratıcıyı inkâra götürmektedir.[212] Sıfatlar konusunda Ehl-i Sünnet'in düşüncesi, Allah'ın aynı ya da gayrı olmadığı yönündedir. Bu açıdan Mu'tezile'nin öne sürdüğü şekliyle kadimlerin çoğalması(taaddüdü kudemâ) olarak anlaşılmamalıdır. Örneğin on sayısı içinde birden çok sayıyı barındırır, fakat bu sayılardan her biri on sayısının aynı da, gayrı da değildir. Bu açıdan bir şeyin aynı değilse gayrı olur düşüncesi

[208] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 59.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 102.
[209] Beş mesele: Sıfatlar, rü'yetullah, va'd ve vaîd, fiillerin yaratılması ve irade meselesi. Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 393.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 403.
[210] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 64.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 106.
[211] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 66.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 107-108.
[212] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 69.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 110-111.

yanlıştır.[213] Allah'ın sıfatlarının olduğu bizzat kitabında geçmesi, O'nun sıfatları olduğuna yeterli delildir.[214] Bunu kabul etmekle Allah'ın gayrı, kadim kavramları kabul etmiş olunmaz.

Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat Allah'ın irade, ilim, kelam, kudret, hayat, semi', basar ve tekvin olmak üzere sekiz sübûtî sıfatı olduğunu kabul etmiştir.[215] Genel olarak sıfatlar konusunda Mu'tezile ile ihtilaf halinde olunurken, tekvin sıfatı konusunda Eş'arîler ve Hanefî kelamcılar arasında ciddi tartışmaların olduğu görülmektedir.[216] Nitekim Pezdevî de, Eş'arî'nin görüşlerinden en hatalı olanının tekvin meselesindeki görüşü olduğunu söylemektedir[217]

Kelam sıfatı konusunda ise Mu'tezile, Hâricîler, Mürcie, Şîa, Ehl-i Hadîs, Kerrâmiler gibi neredeyse diğer tüm fırkalarla görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Ehl-i Sünnet'e göre bu sıfatlar Allah'ın aynı olmadığı gibi gayrıda değildir ve Allah'ın ezeli sıfatlarıdır.

Mu'tezile mensupları Allah'ın diğer sıfatlarını reddettikleri gibi irade sıfatını da reddetmektedirler. Onlar Allah'ın kötülüğü dilemeyeceğini, eğer kötülüğü dilerse kullarını cezalandırmasının zulüm olacağını söylemişlerdir. Allah'tan zulüm sadır olmayacağını, O'nun adil olduğunu söyleyerek kendilerine "Adalet Ehli" ismini vermişlerdir. Pezdevî'ye göre bu mesele Mu'tezile ile Ehl-i Sünnet arasındaki beş asıl meseleden bir diğeridir. Onlar aslında Allah'ın irade sıfatını yok sayarak O'nu acizlikle vasıflandırmışlardır.[218]

Son olarak Ehl-i Sünnet içerisinde bazı ihtilaflar olmakla birlikte, Allah'ın keyfiyet, yön ve sınırlama olmaksızın görülmesi mümkündür. Bazı Ehl-i Sünnet mensupları ahiret gününde Müslüman ve kâfirlerin tümünün Allah'ı göreceklerini söylemişlerdir. Fakat bu görme lütuf ve kerem olarak değil korkutma ve zorlama rü'yetidir. Bazılarına göreyse kâfirler Allah'ı göremeyeceklerdir. Zira Allah'ı görmek

---

[213] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 70.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 111.
[214] Zariyat, 51/58: Şüphesiz Allah rızık verendir, güçlüdür, çok kuvvetlidir.
Nisa, 4/166: Allah, sana indirdiğini kendi ilmiyle indirmiş…
[215] Sa'düddin et-Taftâzânî, **Şerhu'l- Akâid**, çev. Talha Hakan Alp, 4. bs, İstanbul, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017, s. 141., Sābūnī, **Mâtürîdiyye Akaidi**, s. 65.
[216] Bk. Kalaycı, **Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi**, s. 288-299.
[217] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 115.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 151.
[218] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 81; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 121.

bir lütuf ve kerem vesilesiyledir.[219] Mu'tezile, Hâricîler, Şîa, Zeydiyye, Cehmiyye ve Mürcie'nin çoğunluğuna göreyse Allah'ın görülmesi imkansızdır. Hubbiyye, Kerrâmiyye ve Mücessime ise Allah'ın diğer yaratıkların görüldüğü gibi görüleceğini söylemektedir.[220] Ehl-i Sünnet'in rü'yetullah konusunda delillerinden birisi Araf Suresi 143. ayette geçen ifadelerdir. Hz. Musa, Allah'ı görmek istemiş ve bu durumun imkansız olmadığına inanmıştır. Nitekim ayette Hz. Musa'nın Allah'ı görmesini bir şarta bağlanması da bunun bu dünya için olmasa bile ahiret için imkânsız olmadığını göstermektedir. Bu konuda Ehl-i Sünnet, Kur'an-ı Kerim'den ve Hz. Peygamber'in hadislerinden pek çok delil getirmektedir. Pezdevî rü'yetullah konusunda Buhara'ya gelen Mu'tezile mensubu bir tacirle münazara ettiğini ve onu açıklamalarıyla susturduğunu söylemektedir.[221]

2.1.2.3. Fiiller

Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat, kulların fiillerinin yaratıcısının Allah olduğunu söylemektedir. Fiiller Allah tarafından yaratılmıştır, kul ise seçerek ve kudret göstererek fiillerin faili konumuna gelmektedir. Onun fail olması, Allah'ın yaratmasından başkadır. Zira kul seçer ama yaratamaz.[222] Pezdevî'ye göre bu konuda iki uç bulunmaktadır. Bir tarafta Mu'tezile, Şîa ve Hâricîler kul fiillerinin yaratıcısıdır derken diğer tarafta Mücebbire, Cehmiyye ve Eş'arîler kulun fiillerinin tek failinin Allah olduğunu söyleyerek cebri bir anlayış benimsemişlerdir. Pezdevî, Eş'arî'nin tekvin ve mükevveni bir görmesi gibi, icat ve mevcudu da bir gördüğünü söylemektedir.[223] Pezdevî bu ayrımı şöyle örneklendirir; oturma fiilinin yaratıcısı Allah'tır yani oturma icat edilmesi bakımından Allah'ın fiilidir, fakat oturma eylemi ise kulun fiilidir, mevcut olması bakımından kula ait bir iştir.[224] Burada Mu'tezile ve diğerlerinin dediği gibi tamamen kulun yaratmasıyla değil, ayrıca Mücebbire ve benzeri görüş öne sürenlerin dediği gibi Allah'ın fiili değildir. Bir fiilin iki faili olmaz yönündeki eleştirilere Pezdevî karşı çıkarak bir tek bilginin iki âlimi, bir nesnenin iki göreni olduğu gibi bir fiilin iki faili olabileceğini söylemektedir. Fakat Allah'ın fiili ile

[219] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 123.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 159.
[220] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 124.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 160.
[221] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 137.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 171.
[222] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 155.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 185.
[223] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 158.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 187.
[224] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 164.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 190.

kulun fiilinin aynı şey olmadığını belirtmektedir. Netice itibariyle icat etme bakımından fiil Allah'a, irade etme bakımından da insana nispet edilmektedir.[225]

Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat yaratılmış fiilleri, zorunlu ve ihtiyari olmak üzere iki kısma ayırmaktadır. Zorunlu fiil için hayat, kudret ve irade şart değilken ihtiyari fiil için şarttır. Örneğin gezegenlerin hareketi, suyun bir yerden bir yere akması, nabız hareketi gibi fiiller zorunlu fiillerdir.[226] Pezdevî bazı Eş'arîlerin sadece ihtiyari fiil olduğunu söylediklerini belirttikten sonra onları cehaletle itham eder. Sofistlerinde benzer düşüncede olduğunu, bu düşüncenin fahiş bir inkâr olduğunu söylemektedir. Zira su bir yerden başka bir yere zorunlu olarak intikal etmektedir. Bu onun seçmesiyle olan bir fiil değildir.[227]

Mu'tezile'ye göre işlenen bir fiilden başka bir fiil(tevlîd-tevellüd) doğabilir. Bu konuda Ehl-i Sünnet, Cehm b. Safvan, Mücebbire ve Mu'tezile'den Hişam b. el-Hakem, bir fiilden başka bir fiil doğacağını kabul etmez. Ehl-i Sünnet'e göre atılan bir ok neticesinde bir kişinin ölmesi, yaralanması, acı çekmesi gibi fiillerin yaratıcısı Allah'tır. Fakat sebep olma bakımından bu fiiller insana izafe edilmektedir. Pezdevî'ye göre fiil; insanın idare edebildiği şeydir ve insanın sıfatıdır. Kişi ok atarken okun gitmemesine ya da yön değiştirmesine hâkim olamamaktadır. Dolayısıyla bu gibi fiillerin yaratıcısı Allah'tır fakat sebep olmak bakımından fiil insana aittir.[228]

Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat, kudretin fiilden önce değil fiille birlikte olduğu görüşündedir. Pezdevî bu görüşü Ebû Hanîfe'ye nispet ederek, Ehl-i Sünnet'ten kastın Ebû Hanîfe'den rivayet edilen gelenek olduğunu bir kez daha belirtir.[229] Pezdevî'ye göre kudret fiille beraber olur düşüncesini, Eş'arîler ve Küllâbiler de benimsemiştir. Ayrıca Cebriyye'den Bişr el-Merisi, Mu'tezile'den Huseyn en-Neccâr ve Hişâm b. el-Hakem de bu görüşü benimsemişlerdir. Burada Eş'arî, Hüseyn en-Neccâr ve Hişâm b. Hakem, taat kuvveti ve mâsiyet kuvvetinin birbiri için kullanılamayacağı noktasında Ebû Hanîfe'den ayrılmaktadırlar. Zira bunlardan birisi tevfîk yani kolaylaştırma, diğeri ise hızlan yani terk etmedir. Mu'tezile, Hâricîler, Müşebbihe ve bir kısım Şîa'ya

[225] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 166.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 192.
[226] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 171.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 197.
[227] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 172.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 197.
[228] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 176.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 200-201.
[229] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 177.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 202.

göre kudret fiilden öncedir. Pezdevî bu düşünceyi kabul etmenin kulun fiillerin yaratıcısı olduğunu söylemek anlamına geleceğini belirtir.[230]

Kudretin fiilden önce olduğunu söyleyenler, Allah'ın güç yetirilemeyen işi teklif etmesini caiz görmezler. Bu konuda Ehl-i Sünnet'in tavrı Allah'ın bir şeyi caiz görüp görmemesi hakkında konuşmanın anlamsız olduğu, zira yaratıcıya bir zorunluluk atfedilemeyeceği yönündedir. Ehl-i Sünnet, Allah'ın insana güç yetiremeyeceği bir işi teklif etmediğini, fakat bunun Allah için bir zorunluluk olmadığı şayet dilerse böyle bir teklifte bulunabileceğini söylemektedir.[231]

Buradaki tartışmanın bir diğer yönü, Allah için bir şeyin vacip olup olmadığı meselesidir. Genel olarak Mu'tezile, Şîa ve Kaderiyye'ye göre Allah'a vacip olan bazı durumlar vardır. Onlara göre, Allah'ın, kulların faydasına olan bir şeyi yapması vaciptir. Lutf konusuna da böyle yaklaşarak Allah'ın kâfirlerin küfrünü dilemediğini belirtmektedirler. Yine Allah'ın yaptığı her işte bir hikmeti olma zorunluluğu olduğunu söylemektedirler. Âlemi yaratması da hikmetinin bir gereğidir. Ehl-i Sünnet'e göre ise Allah dilediğini yapar, "dilediğini saptırır ve dilediğine hidayet eder"[232] Allah'a bir zorunluluk atfedilemez. Mu'tezile ve diğerlerinin dediği gibi hikmetle yaratmak zorunda değildir. Nitekim geçmişte hiç günahı olmayan çocuklar, hayvanlar gibi günahsız yaratıkları çeşitli imtihanlara tabi tutar ki bunda kimseye bir yarar yoktur. Netice itibariyle Allah için bir zorunluluk düşünülemez.[233]

Son olarak büyük günah işleyenin durumuyla ilgili Mu'tezile'nin tamamı onların tövbesiz ölmesi durumunda cehennemde ebedi kalacağını söylemiştir. Kişi büyük günah işlemekle imandan çıkmakla beraber küfre girmemektedir. Onlar bu görüşlerini "el-menzile beyne'l-menzileteyn" yani iki yer arasında bir yer olarak tanımlamaktadırlar. Pezdevî onların bu görüşünden dolayı diğer insanlardan ayrıldığını ve bundan ötürü de kendilerine Mu'tezile dendiğini belirtmektedir.[234] Mu'tezile'ye göre büyük günah işleyen kişi Müslümandır fakat mümin değildir. Tevbe etmeden ölürse cehennemde ebedi kalacaktır fakat onun azabı kafirlerin azabı gibi

[230] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 178.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 203.
[231] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 188-189.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 213-214.
[232] Nahl, 16/93
[233] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 189-197.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 215-222.
[234] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 198.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 223.

değil asilerin azabı gibi olacaktır. Hâricîlere göre ise büyük veya küçük günah işleyen kişi tövbesiz olarak ölürse temelli cehennemde kalır ve kafirlerin azabı gibi azap görür. Mürcie ise küçük veya büyük günah işleyen kimse dünyadan tevbe etmeden giderse ateşe atılmaz sadece yaptığı zulümlerin hakkı ondan alındıktan sonra cennete gider düşüncesindedir.[235]

Ehl-i Sünnet'e göre büyük günah işleyen kimse günahkâr olur ve tevbe etmeden ölürse cehennemde temelli kalmaz. Günahlarının cezasını çektikten sonra, bir şefaatçinin şefaat etmesiyle ya da şefaat olmadan Allah'ın affetmesiyle cennete girer. Cennete girmenin sebebi imandır. İyi amellerin küfürle değerlendirilmemesi gerektiği gibi, kötü ameller de imanla değerlendirilmemelidir. İyi ameller cennet için derecelendirme vesilesiyken cennete girmenin sebebi imandır. Yine aynı şekilde cehenneme girmenin sebebi küfürken, günahlar cehennemdeki dereceleri belirlemektedir.[236] Ehl-i Sünnet, günahkar bir müminin cehennemde bir müddet kalabileceğini söyleyerek Mürcie'den ayrılmaktadır.

2.1.2.4. İman ve İslam

Ehl-i Sünnet'e göre iman; kalp ile tasdik, dil ile ikrardır. Pezdevî bu konuda Mürcie'nin on kadar görüşü olduğunu fakat hepsini zikretmenin yararsız olduğunu söylemiş fakat genel olarak Mürcie'nin imandan kastının Allah'ı tanımak bilmek(Mârifetullah) şeklinde olduğunu belirtmiştir. Hâricîler, Ehl-i Sünnet'ten farklı olarak bütün günahlardan sakınmayı da imanın içerisinde görmüşlerdir. Mu'tezile ve Râfızîler, Ehl-i Sünnet'ten farklı olarak büyük günahlardan sakınmayı eklemişlerdir. Kerrâmiler sadece ikrardır yani sözlü olarak beyandır derken, Şafiler ve bazı Ehl-i Hadîs mensupları, taatlerin de imandan olduğunu fakat taatlerin terkinin küfür olmadığını söylemişlerdir. Pezdevî onların bundan kastının, taatlerin tabi olma bakımından imandan olduğu yönünde olabileceğini bu açıdan aslında kendilerinin de bu görüşte olduğunu zikretmiştir.[237] Pezdevî her mezhebin kendince dayanak edindiği ayetleri ve hadisleri verdikten sonra Ehl-i Sünnet'in görüşünü izah etmeye çalışmıştır.

Pezdevî Ehl-i Sünnet'e göre icmali(toptan) imanın vacip olduğunu, ümmetin bu konuda icmâ ettiğini, bunun yanında herhangi bir karışıklık ve şüphe durumu

[235] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 199.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 224.
[236] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 201.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 226.
[237] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 223-224; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 240-242.

olmadığı taktirde, tafsili imana gerek olmadığını, zira Hz. Peygamber'in hadislerinde imanı tanıtırken icmali imanı tanıtması ayrıca halkın tafsilatıyla bilmesinin mümkün olmadığını söylemektedir. Mu'tezile ve Eş'arî'den nakledilen görüşe göre tafsili iman şarttır.[238] Yine Ehl- Sünnet'e göre mukallidin imanı sahihtir. Mu'tezile'nin mukallidi mümin görmemesine karşılık Pezdevî, taklit eden kişi iman etme bakımından amacına ulaşmış kişidir der. Bu tıpkı yolu bilmediği halde taklit ederek Mekke'ye ulaşan kişinin durumu gibidir. Netice itibariyle amaç hâsıl olmuştur. Mukallidin imanı sahih değil demek ümmetin icmâsına karşı olmak demektir. Zira sahabeler dâhil ümmet, avamın imanını sahih kabul etmişlerdir.[239]

Pezdevî Ehl-i Sünnet'e göre imanın artıp eksilmeyeceğini söylemiştir. Bunun yanında Pezdevî, Hadisçiler ve Şâfiî'ye göre imanın artıp eksildiğini, Hüseyn Neccâr'a göre ise iman arttığını fakat eksilmediğini zikrettikten sonra Ehl-i Sünnet'in burada kastının imanın zatı, özü itibariyle aynı olduğunu belirtmiştir. Fakat vasıf ve nitelik bakımından birbirinden farklılık arz edebilir. Netice itibariyle iman, zat ve özü itibariyle artıp eksilmez fakat yapılan taatlerle, vasıf olarak değişiklik gösterebilir.[240]

Ehl-i Sünnet'e göre iman ve İslam sırt ve karın gibi birbirinden ayrılmaz bir bütündür. Mu'tezile ve Râfızîler'den bir kısmına göre İslam'ın imandan ayrı düşünülmesi mümkündür fakat iman, İslam'dan ayrı düşünülemez. Onlar bu görüşlerini Cibril hadisinde zikredilen önce imanın ne olduğu sonra İslam'ın ne olduğu sorularına dayandırmaktadırlar. Pezdevî'ye göre iman sözlükte tasdik anlamında, İslam teslim olmak anlamında tanımlanmaktadır. İslam daha genel bir kavram, iman daha özel bir kavramdır. Tasdik olmadan teslim, teslim olmadan da tasdik olması düşünülemez. Bu ikisi bir bütündür.[241]

Mu'tezile ve Râfızîlerin aksine Ehl-i Sünnet'e göre iman ve İslam'dan biri olmadan diğeri de olamaz. Her mümin olan müslim, her müslim olan da mümindir. İmandan kasıt tasdik iken İslam'dan kasıt ise boyun eğme ve teslimiyettir. Fakat Mu'tezile ve Râfızîlere göre bu ikisi ayrı şeylerdir. Onlara göre büyük günah işleyen

[238] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 233-234; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 248.
[239] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 235; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 251.
[240] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 236; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 252-253.
[241] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 352; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 355.

Müslüman sayılır fakat mümin değildir. Pezdevî onların bu konudaki düşüncelerinin el-menzile beyne'l-menzileteyn görüşünden kaynaklandığını ifade etmektedir.[242]

2.1.2.5. Ahiret Konuları

Pezdevî, bazı filozoflar dışında bütün kıble ehlinin yeniden dirilişi kabul ettiğini söyledikten sonra filozoflara ve kafirlere karşı akli delilleri kullanarak ahiretin varlığını ispat etmeye çalışır.[243] Ahiret ahvaliyle alakalı konularda genel olarak Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile ve Râfızîler arasında ihtilaflar vardır. Örneğin Ehl-i Sünnet'e göre mizân, sırat, hesap; amellerin yazılması okunması, şefaat, kabir azabı, münker ve nekir sorgusu cennet ve cehennemin elan yaratılmışlığı gibi konular vardır ve haktır. Bu gibi konularda Pezdevî ayet ve hadislerden deliller getirerek Mu'tezile ve Râfızîlere karşı Ehl-i Sünnet itikadını savunmaya çalışmıştır. Gaybe ait bu gibi konularda Pezdevî'nin genel tavrı ayet ve hadislerde var olduğu bildirilen bu hususlara yorum yapmaksızın inanmak gerektiği yönündedir. Cennet ve cehennemin ebediliği konusunda Cehm b. Safvan ve Hişam b. el-Hakem dışında kıble ehlinin tamamı ittifak etmişlerdir. Cehm'e göre cennet ve cehennem son bulur, Hişam'a göre ise cehennemlikler cennetliklerin haline dönüşürler.[244]

2.1.2.6. İmamet

Pezdevî, Râfızîlerin tamamı ve bir kısım Mu'tezile dışında kıble ehlinin tamamının Hz. Ebû Bekir'in hilafetini kabul ettiğini zikrettikten sonra Hz. Ali'nin halife olması gerektiğini söyleyen Râfızîlerin dayandığı delilleri ele alarak inceler. Pezdevî, Hz. Ebû Bekir'in ümmetin icmâsıyla halife seçildiğini, Hz. Peygamber'in vefat etmeden önce onu imam olarak tayin ettiğini ve Fetih Suresinde geçen[245] "güçlü bir toplulukla savaşa çağrılacaksınız" ibaresinden kastın Hz. Ebû Bekir döneminde Benî Hanîfe ile olan savaş olduğunu, bütün bunların Hz. Ebû Bekir'in halifeliğinin hak olduğunun delilleri olarak zikretmektedir. [246] Hilafetin nasla tayin edildiğini iddia eden

---

[242] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 237; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 254.
[243] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 241-243; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 258-259.
[244] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 259; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 273.
[245] Fetih Suresi 48/16: Bedevîlerden (seferden) geri kalmış olanlara de ki: Siz yakında çok kuvvetli bir kavme karşı savaşmaya çağırılacaksınız. Onlarla, teslim oluncaya kadar savaşacaksınız. Eğer emre itaat ederseniz, Allah size güzel bir mükâfat verir. Ama önceden döndüğünüz gibi yine dönecek olursanız sizi acıklı bir azaba uğratır.
[246] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 279-289; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 289-295.

Râfızîlere karşı, bunun mümkün olmadığını zira hilafet nas ile tayin edilmiş olsaydı sahabe, Hz. Ebû Bekir'in hilafeti üzerine icmâ etmez ve Medineli Ensar bu iş ile meşgul olmazdı demektedir. Zira Kur'an-ı Kerim'de "Siz insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz"[247] diye nitelenen ümmetin Hz. Peygamber'in emrinin aleyhine icmâ etmesi düşünülemez. Hz. Ebû Bekir'in halifeliği sabit olunca Hz. Ömer'in, sonrasında Hz. Osman ve Hz. Ali'nin de halifeliği meşru ve sabit olmaktadır. Pezdevî bu konuda Hz. Peygamber'den rivayet edilen "Benden sonra hilafet otuz senedir, ondan sonra melikliktir." hadisini zikreder.[248]

Pezdevî, ehli kıblenin çoğunluğunun, bir kısım Mu'tezile ve Hâricîlerin aksine ümmetin kendi arasından bir halife seçmesinin vacip ve farz-ı kifaye olarak gördüğünü söylemektedir.[249] Nitekim sahabenin Hz. Peygamber'in vefatının akabinde diğer farzlardan önce bu işle meşgul olmaları konunun önemini göstermesi bakımından bir delil niteliğindedir. Seçilecek halifenin Hz. Peygamber'in hadisi gereği Kureyş'ten olması, ilim, takva, şecaat ve nesep bakımından en üstünü olması gerektiğini belirtir. Mu'tezile ve Hâricîlere göre halifenin Kureyş'ten olması şart değildir. Hâricîler, halifenin Kureyş'ten olması durumunda bağlılarının çok olacağı, şayet halife zulmederse onu azletmenin mümkün olamayacağı, bu açıdan halifenin Kureyş kabilesi dışından seçilmesi gerektiğini söylemektedir.[250] Bunun yanı sıra Ehl-i Sünnet'e göre faziletli kişinin daha faziletli bir kişi varken halife olması geçerlidir. Fakat Eş'arîlerin çoğuna göre bu caiz değildir.[251]

Ebû Hanîfe'nin ashabına göre zalimde olsa yöneticiye itaat gereklidir, azledilmez. Nitekim bu durum toplumun menfaati açısından gereklidir zira halifenin günahları yüzünden azledilmesi, toplumu fesada götürür. Fakat Mu'tezile ve Râfızîlere göre günahkar olan imamın azledilmesi gerekir. Bu konu büyük günah işleyenin durumuyla bağlantılı bir konudur. Çünkü bahsi geçen iki mezhebe göre halife, işlediği günahlar sebebiyle dinden çıkmış olur ki dinden çıkmış birisinin azledilmesi gerekir. Pezdevî, Sâmânîlerin son dönemlerinde Mu'tezile'ye meyletmiş bir emirin olduğunu

[247] Âli İmran Suresi 3/110.
[248] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 289-292; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 296-298.
[249] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 292; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 299.
[250] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 293-294; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 301-302.
[251] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 295; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 303.

söyledikten sonra, emirin Sünni hocasının Mu‘tezile’nin bu konudaki düşüncelerini emire ispat etmesiyle, emirin bu düşüncelerinden vazgeçtiğini ve Mu‘tezile mensuplarını Buhara’dan kovduğunu aktarır.[252]

Pezdevî Ehl-i Sünnet’e göre hilafetteki sıralamanın aynı zamanda faziletteki sıralama olduğunu söylemektedir. Yani Hz. Peygamber’den ve diğer peygamberlerden sonra insanların en hayırlısı sırasıyla Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali’dir. Son olarak Ehl-i Sünnet’e göre Hz. Ali hayattayken Hz. Muâviye’nin halifeliği batıl ve geçersizdir. Bu durum Hz. Muâviye’nin dinden çıkmasını gerektirmez. Hz. Ali’nin vefatından sonra Hz. Muâviye’nin halifeliği ise yukarıda zikrettiğimiz Hz. Peygamber’in “benden sonra hilafet otuz yıldır sonrası melikliktir” hadisi üzere halifelik değil melikliktir ve sahabenin çoğunluğu ona biat etmiştir.[253]

2.1.3. Diğer Sünni Mezhepler

2.1.3.1. Eş’arîlik

Ebû’l Hasan el-Eş’arî(ö.324/936) çevresinde şekillenen itikadi ve siyasi bir ekol olan Eş’arîlik, Eş’arî’nin yaşadığı dönemde bir mezhep olarak görülmemiştir. Öyle ki, Eş’arîyye ismi ilk dönem takipçileri tarafından da kullanılan bir kavram olmamış, bunun yerine Eş’arî’nin de içerisine dahil olduğu Ashâbu’l Hadîs, Ehlü’l Hak ve Ehlü’s Sünne ve’l Cemâ’a gibi kavramlar kullanılmıştır.

Pezdevî, Eş’arî’nin yüze yakın kitabını incelediğini, telif ettiği eserlerin bir kısmını Mu‘tezile adına yazdığını ve bir kısmını da Mu‘tezile mezhebini düzeltmek için yazdığını belirtir. Netice itibariyle Pezdevî, Eş’arî’nin yazdığı eserlerin Mu‘tezile ile olan bu diyaloğundan dolayı, tam ve mükemmel olamadığını söylemektedir.[254] Eş’arî, kırk yaşına kadar olan süreçte Mu‘tezile müdafisi olarak algılanırken, kırk yaşından ölümüne kadar olan süreçte Ehl-i Hadîs kelamcılarından biri olarak telakki edilmiştir. Bu durum Kadı Abdülcebbâr’ın direk Eş‘arî’yi hedef aldığı döneme kadar kısmen böyle devam etmiştir. Ayrıca Tuğrul Bey döneminde Eş‘arîlerin, Bâtını/Şiîlerle beraber minberlerden lanetlenmesi de bu kavrama bakışı olumsuz yönde etkilemiştir. Tuğrul Bey’den sonra tahta geçen Sultan Alparslan döneminde vezirliğe getirilen Nizâmülmülk’ün etkisiyle Eş‘arîler tekrar meşruiyet

[252] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 299; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 308.
[253] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 313-316; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 318-320.
[254] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 22.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 57.

kazanmışlardır. Sonraki süreçte Gazzâlî, Fahreddin er-Râzî, Şehristânî gibi âlimler kendilerini Eş'arî olarak tanımlamaktan çekinmemişlerdir. Her ne kadar zaman zaman gerilimler yaşansa da Abbâsî ve Fâtımî devletleri arasında yaşanan Şiî-Sünni eksenli çatışma, Eş'arîliğin Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat altında, büyük oranda meşru bir konuma gelmesini sağlamıştır.[255]

260/873 yılında Basra'da doğan Eş'arî'nin kırk yaşına kadar olan süreçte, üvey babası Ebû Ali el-Cubbai'nin tedrisatından geçtiği ve Basra Mu'tezilesi'nin önde gelen isimlerinden birisi olduğu bilinmektedir. O, kimi kaynaklarda gördüğü bir rüya üzerine kimi kaynaklarda ise girdiği tartışmaları kaybetmesi ve neticesinde münazaralarda dilinin tutulmasından dolayı Mu'tezile'yi bırakarak Ehl-i Hadîs kelamcıları sayılan Küllâbilerin saflarına geçmiştir.[256] Şehristânî'ye göre ise Eş'arî ile hocası aynı zamanda üvey babası olan Ebû Ali el-Cübbâî arasında salah-aslah konusunda yaşanan bir tartışmadan sonra Eş'arî, Mu'tezile mezhebini bırakmıştır. Abdullah b. Said el-Küllâbi, Ebû'l Abbas Kalânisî ve Haris el-Muhasibi gibi selef âlimlerinin olduğu gruba katılmış ve kelam metoduyla onları desteklemiştir. [257] Mu'tezile'nin Allah'ın sıfatlarını reddetmesi, Mücessime ve Müşebbihe'nin ise onun sıfatlarını mahlûkata benzetmesi, Eş'arî'nin bu iki grup arasında daha mutedil duran, Küllâbiyye yani Ehl-i Hadîs'in kelamcıları tarafında yer almasını beraberinde getirmiştir. Ehl-i Hadîs'in Hanbeli tarafında ise Eş'arî'nin Mu'tezile'den ayrılması pek de bir anlam ifade etmemiştir. Zira Eş'arî, kelamı bir metot olarak kullanmasıyla en baştan Hanbeli ekolden ayrılmaktaydı. Eş'ari'nin, dönemin Hanbeli liderlerinden Berbehârî'ye sunduğu el-İbâne adlı eseri de onun Ehl-i Hadîs'in Hanbeli ekolü tarafından muhatap alınmasında yeterli olmadı.[258]

Eş'arî kimliği Büveyhîler döneminde Kadı Abdülcebbâr'la beraber tekrardan filizlenen Basra Mu'tezilesi kelamına karşı, Şâfiî ve Küllâbi ekol tarafından

---

[255] Mehmet Kalaycı, "Eşarilik", **İslam Mezhepleri Tarihi**, ed. Hasan Onat, Sönmez Kutlu, 7. bs, Ankara, Grafiker Yayınları, 2018, s. 392.

[256] Kalaycı, **a.g.e.**, s. 393.

[257] Şehristani, **Milel ve Nihal: Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi**, çev. Mustafa Öz, 4. bs, Fatih, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2008, s. 94.

[258] Mehmet Kalaycı, "Eş'arî'nin İkmali Mâturîdî'nin İhmali: İki İmamın Gelenekleri İçerisindeki Konumlarına Dair Bağlamsal Bir Analiz", ed. Ahmet Kartal, **Uluğ Bir Çınar: İmâm Mâturîdî Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı**, 2014, s. 135.

sahiplenilen bir isim olmuştur. Kadı Abdülcebbâr'ın özelde Eş'arî'yi genelde ise Küllâbileri eleştirdiği reddiyelerine karşı Bâkıllânî, İbn Fûrek, Ebû İshak el-İsferâyînî gibi kişiler Eş'arî'yi sahiplenerek, onun görüşlerinden hareketle Basra Mu'tezilesi'ne reddiyeler yazmışlardır. Nitekim Eş'arî'nin Mu'tezileyi eleştirdiği el-Lüma eserine, Kadi Abdülcebbar Nakdu'l Lüma adında bir reddiye yazmıştır. Onun bu reddiyesine karşı Bâkıllânî Nakdu Nakdu'l Lüma adında karşı bir reddiye yazarak Eş'arî'yi savunmuştur.[259] Onun Basra Mu'tezile'sine karşı yazdığı reddiyeleriyle ön plana çıkması zaman içerisinde diğer görüşlerinin de incelenmesi ve önemsenmesini beraberinde getirmiştir. Nitekim İbn Fûrek Mücerredül Makâlât'ında, Eş'arî'nin otuz farklı eserinde dağınık halde bulunan görüşlerini derleyerek bir araya toplamıştır.[260] Süreç içerisinde Eş'arî, mezhebin kurucu isimlerinden biri olarak algılanmaya başlanmıştır. Bunun neticesinde Küllâbi gelenek, "Eş'arîyye" kavramı içerisinde eriyerek zamanla tarihe karışmıştır.[261] Pezdevî'nin de erken dönem Ehl-i Hadîs kelamcılarından Ebû'l Abbas Kalânisî'yi Eş'arîyye'den sayması bu bağlantının görülmesi açısından önemlidir.[262]

Pezdevî'nin yaşadığı dönemde bölgede öne çıkan mezheplerden birisi de Şâfiîlik/Eş'arîliktir. 11. asırda Şâfiîlik ve Eş'arîlik bütünleşmiş bir yapı halini almıştı. Nitekim Pezdevî de İmam Şâfiî'nin bütün ashabının Eş'arî mezhebinden olduğunu söylemektedir.[263] Eş'arîler daha ziyade Horasan bölgesinde öne çıkmıştır. Özellikle vezir Kündürî ile başlayan Eş'arî mihnesi dönemi(445-455/1053-1063) ve devamında Nizâmülmülk ile Eş'arîliğin tekrar meşruiyet kazanması bu süreçte Eş'arî kelamının bölgede güçlenmesini sağlamıştır. Eş'arî mihnesi döneminde başta Nişâbur, Merv ve Horasan olmak üzere Selçukluların hâkimiyeti altındaki bölgeden dört yüz kadar Eş'arî devlet görevlisinin Hicaz ve Irak gibi batıdaki bölgelere göç etmek zorunda

[259] Takıyyüddin İbn Teymiyye, **en-Nübüvvat**, C. 1, Riyad, Dâru Edvai`s-Selef, 2000, s. 260., Kalaycı, "Eş'arî'nin İkmali Mâturîdî'nin İhmali", s. 135.
[260] Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Fûrek", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 19, İstanbul, TDV Yayınları, 1999, s. 497.
[261] el-Makdisî, **Aḥseni't-Teḳāsîm**, s. 37.; el-Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm Fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm**, s. 37., Kalaycı, "Eş'arî'nin İkmali Mâturîdî'nin İhmali", s. 136.
[262] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 295.; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 303.
[263] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 383; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 388.

kaldıkları nakledilir.[264] Mu'tezile'nin uyguladığı mihneden Ehl-i Hadîs'in güçlenerek çıkmasının bir benzerini Eş'arîler yaşamışlardır.

Yaşanan mihne sürecinden sonra Eş'arîlik güçlenerek özellikle Nizâmülmülk'le birlikte geri dönmüştür. Nitekim İmam Mâtürîdî'nin fikirlerinin tekrar gün yüzüne çıkarılmasının sebeplerinden birisi de bölgede güçlenen Eş'arîliğin karşısında yeniden bir canlanma arayışı ve ihtiyacı içerisine giren Hanefî mütekellimlerin çabası olduğunu söyleyebiliriz.[265] Özellikle Nizâmülmülk'ün baş vezir olarak atanmasıyla beraber Eş'arîlik yeni bir döneme girmiş oldu. Açtığı Nizâmiye Medreselerinde tüm kadroların Şafiî olması şartını getirdi. Onun vezirlik döneminde Selçukluların hâkim olduğu pek çok bölgede çok sayıda Nizâmiye Medresesi kurulmuştur. İlerleyen süreçlerde devlet kademelerinde bu medreselerden mezun olan kişiler görev aldı.[266] Nitekim Bağdat'taki medresenin baş müderrisliğini yapan İmam Gazzâlî ve onun hocası İmam Cüveynî'nin öncülüğünde bu dönem Eş'arîliğin zirvede olduğu dönemdir diyebiliriz.

Eş'arîlik/Şâfiîlik daha ziyade Horasan'da yaygın olmakla beraber Mâverâünnehir bölgesinde de bilinmekteydi. Pezdevî'nin Eş'arîye ait yüze yakın eser gördüm demesi ve bazı Eş'arîlerle tartıştığını söylemesi de bize bu konuda ipucu vermektedir.[267] Fakat Mâverâünnehir'de Şâfiîlik/Eş'arîlik daha çok belli isimlerin çevresinde gelişim göstermekte ve Hanefîliğe göre azınlıkta kalmaktaydı. Bu durumun tek istisnası Şâş şehrinde görülmektedir. Burada Kasım b. Muhammed el-Şâşî(ö.400/1010) ve Kaffâl lakabıyla tanınan babası Ebû Bekir Muhammed b. Ali eş-Şâşî(ö.365/976)'nin gayretleriyle Şâfiîlik yayılmıştır. Kavakçı, Mâverâünnehir Şafiî fakihlerinin hemen hemen tamamının Şâş'a mensup olduğunu söyler.[268] Pezdevî'nin yaşadığı 11. asır ve sonrasında Mâverâünnehir bölgesinde yaşayan Hanefîlerin itikadi konularda en önemli rakipleri Eş'arîlerdir.[269] Bu açıdan mücadelenin fikri sahada

[264] Aydınlı, **Mu'tezile Ekolü**, s. 191.
[265] Demir, **Ebû İshak Es-Saffâr'ın Kelâm Yöntemi**, s. 82, 89.
[266] Abdülkerim Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 33, İstanbul, TDV Yayınları, 2007, s. 189-190.
[267] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 22,404; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 57,423.
[268] Kavakçı, **XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvâra' al-Nahr İslâm Hukukçuları**, s. 305-306.
[269] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 122; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 157.

sürme zorunluluğu kelam ilminin Hanefîler arasında tekrardan gündeme gelmesini de beraberinde getirmiştir.

Pezdevî'nin Eş'arîlik Karşısındaki Tutumu

Önceki kısımlarda değindiğimiz üzere Eş'arî zümrelerin süreç içerisinde Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde varlıklarının hissedilmesi bölgede yaşayan Hanefîlerin tekrardan kelam ilmine sarılmasını beraberinde getirdi. Netice itibariyle İmam Mâtürîdî tekrar gün yüzüne çıkarıldı ve Eş'arîlik karşısında bölge Hanefîlerinin tutunacağı bir isim oldu. Pezdevî eserinde Ehl-i Sünnet ifadesini Ebû Hanîfe takipçileri için kullanır. Eş'arîliğin bazı konularda Ehl-i Sünnet'e muhalefet ettiğini söylemektedir. Eş'arîliğe ehl-i bid'at saydığı mezheplerle aynı muameleyi yapmamıştır. Nitekim aşağıda değineceğimiz üzere Pezdevî Eş'arîliği eleştirdiği kadar, Eş'arîlerle aynı istikamette görüş beyan ederek ana akım Hanefîlikten/Mâtürîdîlikten ayrıldığı veya Eş'arî'nin yanlış anlaşıldığını söyleyerek bu düşünceleri düzelttiği yerlerde vardır. Nitekim Rudolph'a göre Pezdevî, Ebü'l-Muîn en-Nesefî 'ye nispetle Eş'arîliğe daha uzlaşmacı bir tavırla yaklaşmaktadır.[270] Sonraki dönemlerde Sünniliğin üst bir çatı olarak birleşmesi için Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik mezhepleri arasındaki farkları en aza indirme gayretlerinin ilk isimlerinden birisi Pezdevî olmuştur. Brodersen'e göre Pezdevî'nin kelam anlayışında Eş'arîliğe bir yakınlık vardır. Ona göre Pezdevî, Eş'arîliğe yakın olan Buhara âlimlerindendir ve Eş'arîlikle Mâtürîdîlik arasındaki farkları en aza indirme gayretinde olan birisidir.[271] Biz bu konuda Pezdevî'nin daha ortada bir konumda olduğu ve hatta kelam ilmine olan yaklaşımı sebebiyle Semerkant âlimlerine yakın durduğu kanaatimizi önceki kısımlarda belirtmiştik. Fakat Pezdevî'nin Eş'arî düşünceyle olan iletişiminde dikkatimizi çeken, onun Eş'arîliği eleştirdiği kadar savunduğu veya düzelttiğinin görülmesidir.

Eş'arîliğe Eleştirileri

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Pezdevî, Eş'arî'yi ve Eş'arîleri altı ana meselede eleştirmektedir. Bunlar; tekvin-mükevven meselesiyle bağlantılı olarak

[270] Ulrich Rudolph, "Maturidiliğin Ortaya Çıkışı", **İmam Mâturîdî ve Maturidilik**, ed. Sönmez Kutlu, çev. Ali Dere, 6. bs, Ankara, Otto, 2016, s. 317.

[271] Angelika Brodersen, **Bilinmeyen Kelâm, Erken Dönem Mâtürîdiliğinde Kelâmî Yaklaşımlar, Sıfat Teorisi Örneği**, çev. Özcan Taşçı, 1. bs, İstanbul, Albaraka Yayınları, t.y., s. 27.

Allah'ın fiili sıfatları, irade meselesi, insanın fiilleri, saîd-şakī meselesi, Allah'ın fiillerinde hikmetli olup olmayacağı ve imanın tanımı gibi konularıdır.

Tekvin Sıfatı

Söz konusu ihtilaflardan biri ve belki de en önemlisi tekvin sıfatının Allah'ın sübûtî sıfatlarından birisi olup olmadığı meselesidir. Bu konu Pezdevî'ye göre Eş'arî'nin en hatalı görüşüdür.[272]Nitekim Pezdevî sadece bu konuyla alakalı Eş'arî'nin çokça eserler telif ettiğini, hatta kendisinin de Eş'arî'ye ait defter büyüklüğünde bir eseri gördüğünü söylemektedir.[273] Pezdevî tekvin meselesinde Eş'arîlerin çoğunu münazaralarda mağlup ettiğini, onların önde gelenlerinden olan bu kişilerin kendisine hayret ettiklerini belirtmektedir.[274]

Eş'arîlere göre Allah'ın kudret sıfatı dışında ayrıca tekvin diye sübûtî bir sıfatı yoktur. Onlara göre tekvin, kudret sıfatının irade sıfatıyla birlikte yaratılmışlara taallukundan ibaret bir isimdir. Fiil ve mef'ul, tekvin ve mükevven, yaratma ve yaratılan, icat ve mevcut bir ve aynı şeydir.[275] Bu konuda Eş'arî başta olmak üzere Îcî, Fahreddin er-Râzî, Teftâzânî gibi Eş'arîler bu yönde görüş beyan etmişlerdir.[276] Eş'arîler şayet tekvin sıfatını kabul ederlerse kudret sıfatının atıl kalacağını belirtirler. Ayrıca tekvin ve mükevveni bir gördükleri için, âlemin ezeli ve ebedi olacağını kabul etmek zorunda kalmamak adına tekvin sıfatının sübûtî sıfatlardan olduğunu reddetmişlerdir.[277]

Mâtürîdîler, bu konunun Eş'arîlerin anladığı gibi olmadığını, aksine tekvin ve mükevvenin iki farklı şey olduğunu, tekvinin yaratmanın kendisi değil onu başlatan sıfat olduğunu, dolayısıyla tekvinin kendisinin kadim olduğunu fakat onunla meydana gelenlerin hadis olduğunu söylemişlerdir. Kudret sıfatı bir şeyin var olmasını mümkün hale getirirken, irade sıfatıyla var olan mümkünler arasında tercih yapılır ve son olarak bu tercihin fiile dönüşmesi tekvin sıfatıyla olur. Tekvin sıfatının, o şeyin var olmasını sağladığını yani ona taalluk eden sıfat olduğunu söylemektedirler. Bu açıdan kudret olmadan işitme, görme, kelam olmadığı gibi, tekvin de olmaz. Bu da kudret sıfatının

[272] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 115; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 151.
[273] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 114; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 151.
[274] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 404; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 423.
[275] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 114-115,387; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 150-151,393.
[276] Mustafa Özgen, **Eş'arî ve Mâtürîdî Mezhepleri Arasındaki Görüş Farkları**, Konya, Palet Yayınları, 2022, s. 232.
[277] Özgen, **a.g.e.**, s. 239.

atıl kalacağı endişesini gidermektedir. Fakat ilahi fiillerin örneğin rızık verme, yaşatma, yaratma gibi fiili sıfatların her birinin ezeli olduğunu söylemek yerine bütün fiili sıfatların özü itibariyle tekvin sıfatının farklı yansımaları olduğunu kabul ederler. Netice itibariyle Ebû Hanîfe başta olmak üzere, İmam Mâtürîdî, Ebû'l Muîn en-Nesefî, Sâbûnî gibi önde gelen isimler tekvin sıfatının Allah'ın kudret, irade, ilim hayat gibi sübûtî sıfatlarından olduğunu söylemişlerdir.[278] Pezdevî, tekvin sıfatını reddetmeleri sebebiyle Eş'arîleri, Mu'tezile'ye yakın durmakla itham etmiştir.[279]

İrade Sıfatı

Söz konusu ihtilaflardan bir diğeri Allah'ın iradesi ve rızasının aynı şey olup olmadığı meselesidir. Eş'arîlere göre Allah'ın bir şeyi irade etmesi ve ona rıza göstermesi aynı şeydir.[280] Dolayısıyla yalnızca taatler değil mâsiyetler de O'nun rızası ve iradesiyledir.[281] İrade, meşîet, muhabbet ve rıza gibi kavramlar birbirine yakın anlamlıdır.[282] Eş'arîlere göre Allah, rızası olduğu işleri irade eder, rızası olmadıklarını irade etmez. Allah'ın rızasının olmadığı şeyleri irade etmesi birbirine ters iki durumun tamamen bir arada bulunmasını iddia etmek olacağı için bunun muhal olduğunu söylemektedirler. İbn Fûrek, Bâkıllânî, Îcî, Cüveynî, Amîdî gibi Eş'arîler bu görüştedirler.[283]

Ehl-i Sünnet'e göre ise ister hayır olsun ister şer bütün fiiller Allah'ın iradesiyle gerçekleşmektedir. Fakat Allah'ın hayırlı işlerde rızası varken, kötü işlere yani mâsiyete rızası ve muhabbeti yoktur.[284] İnsanın bazen rızası olmadığı halde irade ettiği yöneldiği durumlar olabilmektedir. Zira irade, kavram olarak rıza ve muhabbetten daha geniş bir anlam taşımaktadır. Pezdevî, bu kavramlar arasında ki ayrımda dilcilerin icmâsı olduğunu söylemektedir. Örneğin birinin eli kangren olduğunda kesilmesini diler, irade eder fakat kesilmesine razı olur denemez. Yine bir kimse Hz. Peygamber'in vefatını diler, irade eder dediğimiz takdirde o kişi dinden çıkmış sayılır

[278] Özgen, **a.g.e.**, s. 234-235.
[279] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 114; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 150.
[280] Ebü'l Hasan el-Eş'arî, **Eş'arî Kelâmı: el-lüma' fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'**, çev. Kılıç Aslan Mavil, Hikmet Yağlı Mavil, 3. baskı, İstanbul, İz Yayıncılık, 2017, s. 67-72.
[281] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 81,388; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 121, 393.
[282] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 82; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 122.
[283] Özgen, **Eş'arî ve Mâtürîdî Mezhepleri Arasındaki Görüş Farkları**, s. 223.
[284] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 79,388; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 119, 393.

fakat Hz. Peygamber'in vefatına razı oldu denildiğinde aynı muameleye maruz kalmaz.[285] Netice itibariyle Ebû Hanîfe başta olmak üzere, İmam Mâtürîdî, Ebû'l Muîn en-Nesefî ve Pezdevî gibi Mâtürîdîler ve Fahreddin Râzî, Teftâzânî, Kurtubî gibi Eş'arîler Allah'ın irade ve rızasının aynı olmadığı kanaatini belirtmişlerdir.[286]

Saîd-Şakī Meselesi

Pezdevî'nin Eş'arîlere yönelik bir diğer eleştirisi kulun imanına, içinde bulunduğu anda mı yoksa öldüğü vakitte mi itibar edileceği meselesidir. Eş'arîlere göre kişinin mümin veya kafir oluşu akıbetinin nasıl olacağına bağlıdır ve akıbeti de en baştan Allah tarafından bilinen ve takdir edilen bir konudur. Bu yüzden önceden kafir olsa bile ölüm anında Müslüman olan en baştan beri aslında saîd kişiydi, bunun tam tersi olarak en başta Müslüman olan kişi sonradan kafir olursa o kişi en baştan şakī kişiydi. Bu durum değişmez yani ne saîd şakī olur ne de şakī saîd olur. Bu yüzden Eş'arîler ölüm anındaki durumlarının ne olacağını bilemeyeceklerinden imanları sorulduğunda inşallah müminim lafzını kullanmayı caiz görürler. Ayrıca onlar mürtedin Müslüman olmasıyla önceki amellerinin iptal olmadığını devam ettiğini söylemişlerdir. Örneğin kişi haccetmişse haccını iade etmesine gerek yoktur. Önceki ibadetleri geçerlidir.[287]Nitekim mümin olan her zaman mümin, kafir olanda aslında her zaman kafirdir. Eş'arî, Bâkıllânî gibi âlimler bu görüştedir.[288]

Pezdevî Ehl-i Sünnet'e göre kişi saîd iken şakī, şakī iken saîd olabilir demektedir. Nitekim şeytan meleklerin arasındayken saîd idi fakat sonrasında şakī oldu. Yine Hz. Ömer, Ebû Süfyân gibi sahabeler önceden şakī iken sonradan saîd olmuşlardır. Pezdevî ayet ve hadislerde geçen ifadeleri yorumladıktan sonra kişinin içinde bulunduğu ana göre imanı hakkında hüküm verilebileceğini söyleyerek, imanın şüphe kabul etmeyeceğini bu açıdan sorulduğu takdirde müminin, ben gerçekten müminim demesi gerektiğini söylemektedir.[289] İnşallah müminim ifadesini söylemek caiz değildir. Zira ben inşallah diriyim, yaşıyorum demek ne kadar anlamsızsa inşallah müminim demek o kadar anlamsızdır. İleride olabilecek ihtimaller üzerine hüküm vermek caiz değildir. Saîd şakī olabilir. Bu Allah'ın ilminde bir değişiklik olduğu

[285] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 92; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 129-130.
[286] Özgen, **Eş'arî ve Mâtürîdî Mezhepleri Arasındaki Görüş Farkları**, s. 224-225.
[287] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 270-271; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 281-283.
[288] Özgen, **Eş'arî ve Mâtürîdî Mezhepleri Arasındaki Görüş Farkları**, s. 121.
[289] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 270; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 281-282.

anlamına gelmez. Allah insanı olduğu bütün haller üzerine bilendir. İnsan nutfe halinde yaratılır, doğar, çocuk olur, genç olur ve nihayetinde ihtiyar olup ölür. Bu hallerin her biri bulunduğu an üzerine değerlendirilir ve neticesinde sonra gelen hal öncekisini kaldırmakla beraber bu durum öncekinin değerinin olmadığı anlamına gelmez.[290] Eş'arîlerden farklı olarak Hanefîlere göre mürted dine tekrar döndüğü takdirde önceki ibadetlerinin geçerliliği kalmamıştır. Örneğin haccetmişse veya zekat vermişse bunların iade edilmesi gerekir.

İnsanın Kudreti ve Fiilleri

Pezdevî'nin Eş'arîlere yönelttiği eleştirilerden bir diğeri kulun fiillerinin yaratıcısı ve faili Allah'tır demelerinden ötürüdür. Eş'arîlerin tekvin-mükevven, icat ve mevcudu aynı görmeleri sebebiyle fail ve hâlık kavramlarını aynı anlamışlardır. Kulun fiillerinin yaratıcısı Allah olduğu gibi kesbinin de yaratıcısı Allah'tır.[291] Bu açıdan kula ait bir kesbin var olduğunu kabul ederek Cebriyye'den ayrı görünse de Eş'arîlik, kulun fiillerini gerçekleştirmede bir tesiri olmadığı fikrinden dolayı cebr-i mutavassıt(orta cebirci) olarak isimlendirilmişlerdir.[292] Netice itibariyle Eş'arîler'e göre insanın fiillerinin ve fiillerin meydana gelmesini sağlayan kudretin yaratıcısı Allah'tır ve kulda var olan bu kudret mecazi olarak kula nispet edilmesinden ibarettir. Eş'arî başta olmak üzere, Gazzâlî, Şehristânî, Râzî, Îcî ve Cürcânî bu yönde fikir beyan etmişlerdir.[293]

Ehl-i Sünnet'e göre ise kulun fiillerinin yaratıcısı Allah olmakla birlikte bu fiillerin icat edilmesi, yaratılması anlamında bir failliktir. Fiilleri tercih etmek yönünde kudret göstermesi bakımından faili insandır. Kulun fiillerinde yoktan yaratma gibi bir mana olmamakla beraber, fiili tercih etmesi bakımından fiiller kula izafe edilir.[294] Bu tavır, Eş'arîler'in aksine insanı fiil yapmaya mecbur bir varlık olmaktan çıkardığı gibi Mu'tezile'nin aksine de Allah'ın dışında, yaratıcı seviyesine çıkan bir faillikten de uzak durulmasını sağlamıştır. Ebû Hanîfe başta olmak üzere, Mâtürîdî, Pezdevî gibi

[290] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 275; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 285-286.
[291] Eş'arî, **Eş'arî kelâmı**, s. 93.
[292] Özgen, **Eş'arî ve Mâtürîdî Mezhepleri Arasındaki Görüş Farkları**, s. 125.
[293] Özgen, **a.g.e.**, s. 189-190.
[294] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 155; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 185.

Mâtürîdîler de bu görüştedir. Bâkıllânî ve son dönemlerinde Cüveynî de bu görüşe meyletmiştir.[295]

Mâtürîdîlere göre kulun fail olması hâlık olmak olarak değil kâsib olmak olarak anlaşılmıştır. Allah, yaratması bakımında fiilin aslına tesir ederken, kul yönelmesi bakımında fiilin vasfına tesir etmektedir. Dolayısıyla fiil yaratması bakımından Allah'a aitken, kesp etmesi bakımından kula aittir. Buradan hareketle bir fiilin iki faili olup olmadığı meselesi de Eş'arîlerle tartışılan bir konu olmuştur. Örneğin secde etme fiilinin yaratıcısı Allah'tır. Fakat fiil aynı olmakla beraber Allah'a yöneldiğinde mubah bir fiilken, puta yöneldiğinde yasaklanan bir fiil olmaktadır. Fiil var etmesi bakımından Allah'ın kudretiyle meydana gelirken, taat veya isyan olması kulun kudretiyle meydana gelmektedir. Eş'arî'ye göre taat kudreti taat için mâsiyet kudreti mâsiyet için geçerlidir. Zira değindiğimiz üzere onlara göre fiil ve meful aynı şeydir. Fakat Pezdevî hareket etmek bakımından bu ikisinin aynı şey olduğunu belirtip mubah veya yasak fiil olmasını belirleyen şeyin kulun yönelmesi olduğunu belirtmiştir. Netice itibariyle Eş'arî'nin görüşünün aksine bir fiilin iki faili olduğu gibi bir kudret iki fiile uygun olmaktadır. [296]

Allah'ın Fiillerinde Hikmet

Eş'arîler ve Mâtürîdîler arasında ki bir diğer tartışmalı konu Allah'ın fiillerinde hikmetin gerekli olup olmadığı konusudur. Eş'arîler, Allah'ın fiillerinde hikmetin bulunmasının şart olmadığını söylerler. Eş'arî, Bâkıllânî, Gazzâlî, Şehristânî, Amîdî, ve İsferâyînî gibi Eş'arîler bu görüştedir.[297] Nitekim Eş'arî'ye göre Allah'a herhangi bir şekilde sınır koyulması imkansızdır. O dilerse küçük çocuklara acı çektirebilir, bazılarına nimet verip bazılarına vermeyebilir, Müslümanlara azap edip, kafirleri cennete koyabilir ve bütün bunlar O'nun için hikmetsiz, kötü olarak değerlendirilemez. Zira bir şeyin kötü veya hikmetsiz olarak nitelendirilebilmesi için, kendisi için sınırlandırılan alanın dışına çıkması veya kuralları yok sayması gerekir. Fakat Allah için böyle bir vasıflandırma yapılamaz nitekim her şey O'nun mülküdür ve hiçbir şey O'nu sınırlandıramadığı gibi O'na kuralda koyamaz. Bu açıdan O'nun

[295] Özgen, **Eş'arî ve Mâtürîdî Mezhepleri Arasındaki Görüş Farkları**, s. 194.
[296] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 187; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 211-212.
[297] Özgen, **Eş'arî ve Mâtürîdî Mezhepleri Arasındaki Görüş Farkları**, s. 243.

fiillerinde hikmetli olmak gibi bir şart aranması anlamsızdır.[298]Allah'ın fiillerinde hikmetli olması gerektiğini söylemek aynı zamanda O'nun fiillerinde bir menfaat veya zararı defetmek gibi gayeler olduğunu söylemek anlamına geleceği için bu muhaldir. Bütün varlığın sebebi Allah'tır, O dilediğini yapar ve yaptığının hikmetli olması şartı aranmaz. Fakat Eş'arîlere göre Allah'ın fiillerinde hikmetli olması, fiillerin O'nun bilgisi, iradesi ve kastına uygun olarak gerçekleşmesi ve Allah'ın mutlak manada hâkim olması anlamına gelmektedir. Zira hiçbir şey O'nun iradesi, ilmi dışında gerçekleşemez. Netice itibariyle hikmet, Allah'ın bir maksada uygun hareket ettiği anlamında değil mutlak hâkimiyeti anlamında kullanılmaktadır.[299]

Pezdevî, Ehl-i Sünnet'in, Allah'ın fiillerinin hikmetten yoksun olamayacağı O'nun fiillerinin hikmetsizlikle vasıflanamayacağı görüşünde olduğunu söylemektedir. Hikmetten kastın fiillerinde mahzurun bulunmaması ve sefih olmaktan beri olması manasındadır. Fakat kulların fiillerinde ki hikmete vakıf olduğumuz gibi Allah'ın fiillerindeki hikmete vakıf olmamız mümkün değildir. Bu açıdan kul için hikmetsiz sayılabilecek fiiller Allah için hikmetsizdir denilemez. Zira Allah'ın fiilinin mahzurlu olması imkansızdır. Dolayısıyla Allah fiillerinde hikmet sahibidir.[300] Bununla birlikte Pezdevî, hikmet kavramını Mu'tezile'nin kastettiği şekliyle Allah'ın fiillerine bir zorunluluk atfetmek olarak anlamamıştır. Mu'tezile, salah-aslah meselesiyle bağlantılı olarak hikmeti, fiilinde başkasına menfaat ve yarar sağlamak şeklinde anlamıştır. Yani Allah'ın bir sebep olmaksızın azap etmesi, kulunun küfrünü dilemesi, çocuklara ve hayvanlara azap etmesi Mu'tezile'ye göre caiz değildir. Allah fiillerinde kulu için yararlı olanı yapmak zorundadır anlayışına Pezdevî karşı çıkar. Allah dilediğini yapar, kullarına azap eder, çeşitli imtihanlara tabi tutar ve bunları bir menfaat için yapmak zorunda değildir. O'nun hikmetli oluşu zulüm yapmayan, yalan söylemeyen ve vaadinden dönmeyen anlamındadır. Fakat lütfu, keremi fazlı gereği vaîdinden dönmesi zulüm olarak nitelendirilemez.[301] Netice itibariyle O'nun bir şeyi dilemesi, yapması, irade etmesi herhangi bir illet veya menfaat sebebiyledir denilemeyeceği gibi yaptığı fiillerin hikmetsiz olduğu da söylenemez. Mâtürîdîler

[298] Eş'arî, **Eş'arî kelâmı**, s. 128-129.
[299] Özgen, **Eş'arî ve Mâtürîdî Mezhepleri Arasındaki Görüş Farkları**, s. 244.
[300] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 88; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 127.
[301] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 196-197; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 221-222.

hikmeti, neticesinin övgüye layık olması, Mu'tezile menfaat ve fayda sağlaması, Eş'arîler ise Allah'ın herhangi bir sınırlama olmaksızın iradesi ve bilgisi olarak ele almışlardır.[302]

İmanın Tanımı ve İcmali İman

Eş'arîler ve Mâtürîdîler arasındaki bir diğer ihtilaflı konu imanın tanımı üzerinedir. Eş'arî'ye göre iman kalbin tasdikinden ibarettir.[303] Bâkıllânî, Cüveynî, Gazzâlî, Şehristânî, Fahreddin Râzî ve Amîdî gibi önde gelen Eş'arîler de bu görüştedirler.[304] İmanın dil ile ikrar edilmesi, imanın mahiyetinden değildir. İkrar etmek Allah ve kul arasında imanın kabul olması için bir şart değil dünyadaki diğer insanların durumdan haberdar olması için bir gerekliliktir. İman Allah ile yapılan bir akit olduğu için onun dil ile ifade edilmesi şart değildir. İmam Mâtürîdî de imanın sadece tasdikten ibaret olduğu yönünde görüş beyan etmiştir.[305]

Pezdevî Ehl-i Sünnet'in genel kanaatine göre iman; dil ile ikrar kalp ile itikat ve tümüne birden tasdik olduğunu söylemektedir.[306] Zaruret ve acziyet hali dışında dil ile ikrar etmek de imanın rüknüdür. Dil ile ikrar etmek kalp ile yapılan tasdikten daha açık bir tasdiktir. İmanda asıl olan kalp ile tasdik olmakla beraber dilinde tasdiki beyan edebileceği kabul edilmelidir. Bu açıdan Mâtürîdîler imanda kalbin tasdikini asıl rükün sayarken dilin tasdikini zait rükün saymışlardır.[307] Son olarak Pezdevî Eş'arî'den rivayet edilen bir görüşe göre onun tafsili imanı gerekli gördüğünü aktardıktan sonra bu konuda Ehl-i Sünnet'in herhangi bir karışıklık durumu olmadığı takdirde icmali imanı yeterli saydığı görüşünde olduğunu belirtmiştir.[308]

Eş'arîlikle Ortak Düşünceleri

Fetret Ehli

Yukarıda değindiğimiz konularda Pezdevî Eş'arîlerden ayrı düşünürken bazı konularda içinde bulunduğu Mâtürîdî ekolden farklı görüş beyan ederek Eş'arîlere

---

[302] Özgen, **Eş'arî ve Mâtürîdî Mezhepleri Arasındaki Görüş Farkları**, s. 248-249.
[303] Eş'arî, **Eş'arî kelâmı**, s. 135; Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 224; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 241.
[304] Özgen, **Eş'arî ve Mâtürîdî Mezhepleri Arasındaki Görüş Farkları**, s. 79.
[305] Ebu'l Muin en-Nesefi, **Bahrü'l Kelam**, çev. Ramazan Biçer, 4. bs, İstanbul, Gelenek Yayıncılık, 2019, s. 64.
[306] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 223; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 240-241.
[307] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 230; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 244-245; Özgen, **Eş'arî ve Mâtürîdî Mezhepleri Arasındaki Görüş Farkları**, s. 85-86.
[308] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 234-235; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 248-249.

yakın görüş beyan etmiştir. Bunlardan birisi fetret ehli insanların iman etmekle mükellef tutulup tutulmayacağı meselesidir. Buhara ve Semerkant imamları arasındaki görüş ayrılıkları kısmında bu konuya değindiğimiz için burada detaylı olarak ele almayacağız. Kısaca özetleyecek olursak Eş'arîlere göre Allah'ı tanımak için peygamberin gelmesi şarttır. Kişi vahiyden haberdar olmadıysa yaratıcıyı bilmek ve bulmak gibi mesuliyeti olamaz.[309] Pezdevî'yle birlikte Serahsî, Eş'arîlerden Îcî, Amîdî ve Gazzâlî gibi âlimler bu görüştedir.[310]

Mâtürîdîlere göre ise Ebû Hanîfe'den nakledilen görüşe de binaen "Alemdeki varlık mucizelerini, ayetlerini, gören kimse için yaratıcıyı tanımada özür kabul edilmez." Akıl, Allah'ı tanıyabilecek, O'nu bulabilecek donanımla yaratılmıştır. Bu açıdan peygamber ve vahiy ulaşmamış dahi olsa kişi Allah'ı bulmak ve O'nu tanımaktan mesuldür. İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdîler çoğunlukla bu görüştedirler. Fahreddin er-Râzî ve Abdülkāhir el-Bağdâdî gibi bazı Eş'arîler de bu yönde görüş beyan etmişlerdir.[311]

İman Mahlûk mudur Değil midir Tartışması

Yine Buhara ve Semerkant âlimleri arasındaki ihtilaflar kısmında değindiğimiz bir konu olan imanın yaratılıp yaratılmadığı meselesinde Pezdevî, Eş'arîlere yakın görüş beyan etmiştir. Yukarıda detaylı olarak ele aldığımız bu meselede Eş'arîler imanın yaratılmadığı görüşünü savunurken, Mâtürîdîler ve Abdullah b. Küllâb, Haris el-Muhasibi gibi isimler de imanın yaratıldığını söylemişlerdir.[312]

Mukallidin İmanı

Pezdevî'nin Eş'arî'yi savunduğu veya kendi düşüncesine yaklaştırdığı konulardan birisi de mukallidin imanının sahih olup olmadığı meselesidir. Ehl-i Sünnet'e göre mukallidin imanı sahihtir. Aksini iddia etmek ümmetin icmâsına karşı gelmek demek olur. Mukallidin imanı taklit ederek Mekke yoluna giren ve neticede oraya varan insanın durumu gibidir. Neticenin hasıl olması açısından taklit etmekle de mümin olunur. Eş'arîlerden İbn Fûrek, Bâkıllânî, Ebû'l Muzaffer el-İsferâyînî, Cüveynî, Bağdâdî ve Ebû İshak Şîrâzî gibi isimler mukallidin imanının sahih

[309] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 330; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 332.
[310] Özgen, **Eş'arî ve Mâtürîdî Mezhepleri Arasındaki Görüş Farkları**, s. 51.
[311] Özgen, **a.g.e.**, s. 54.
[312] Özgen, **a.g.e.**, s. 134-136.

olmadığını söylemişlerdir.[313] Pezdevî Eş'arî'den de bu konuda çeşitli rivayetler olduğunu fakat sahih olanın onun mukallidin imanını geçerli kabul ettiği görüşü olduğunu söylemektedir.[314] Benzer şekilde Nesefî de mukallidin imanı konusunda İmam Mâtürîdî, Ebü'l Hasen el-Eş'arî gibi pek çok İslam âliminin mukallidin imanını sahih gördüğünü aktarmaktadır.[315]

Güç Yetirilemeyen İşle Teklif

Pezdevî'nin Eş'arîlerle kısmen benzer düşündüğü konulardan bir diğeri Allah'ın kuluna güç yetirilemeyen bir işi teklif edip etmediği konusudur. Pezdevî bu konuda konuşmanın Ehl-i Sünnet'in çoğunluğuna göre anlamsız olduğunu söyler. Allah'ın neyi nasıl yaptığı veya yapması gerektiği gibi bir konuda konuşmak caiz değildir. Genel kanaat Allah'ın kişiye gücünün yetmediği işi teklif etmediği ancak gücünün yettiği işleri teklif ettiği yönünde olmakla birlikte Allah için bu durum muhâl değildir. Pezdevî'ye göre O dilerse kuluna güç yetiremediği işi teklif edebilir. Nitekim kıyamet gününde resim yapanın resme can vermesini dilemesi, düğüm yapılamayacak kadar küçük iki kılın düğümlenmesini dilemesi bu türden örneklerdir.[316] Eş'arî, Cüveynî, Îcî, Amîdî, Gazzâlî, Râzî gibi Eş'arîler ve Pezdevî de Allah'ın kuluna güç yetiremeyeceği bir işi teklif etmesini caiz görmüşlerdir.[317]

Mâtürîdîler'e göre insana güç yetirilemeyen şeyin teklif edilmesi caiz değildir. Böyle bir şey ilahi hikmete uygun değildir. İnsana bir şeyin teklif edilmesi imtihan sebebiyledir. İmtihan ise mümkün olanlarla yapılır. İmkansız olanın istenmesi ve neticesinde mükafat veya ceza verilmesi Allah'ın hikmetine, adaletine ters düşer. Dolayısıyla güç yetirilemeyenin teklifi Mâtürîdîlere göre caiz değildir.[318] Pezdevî bu konuda Eş'arîliğe daha yakın durmuştur.

Resulün Vefatı Sonrası Hükmen Nebi Oluşu

Pezdevî'nin bazı konularda Eş'arî'ye yönelik yanlış algıları da düzeltmeye çalıştığını görmekteyiz. Örneğin Eş'arî'ye atfedilen peygamberlerin vefatından sonra hükmen nebi olduğu görüşünü düzelterek bu görüşün Eş'arî'ye ait olmadığını bunun

[313] Özgen, **a.g.e.**, s. 128.
[314] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 235; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 251.
[315] Aydınlı, **Mu'tezile Ekolü**, s. 175.
[316] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 188-189; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 213-214.
[317] Özgen, **Eş'arî ve Mâtürîdî Mezhepleri Arasındaki Görüş Farkları**, s. 210-211.
[318] Özgen, **a.g.e.**, s. 213-214.

Kerrâmilerin bir uydurması olduğunu söylemektedir. Mâtürîdîlere göre peygamber vefatının ardından da hakiki anlamda peygamberdir. Nesefî Eş'arî'nin peygamberlerin vefatından sonra hakikaten değil hükmen peygamberliklerinin devam ettiği iddiasında olduğunu söylemektedir. [319] Fakat Pezdevî, Eş'arî'nin neredeyse bütün eserlerini okuduğunu ve onun böyle bir kanaatinin bulunmadığını, bu iddianın Kerrâmilerin bir uydurması olduğunu kaydederek bu konudaki görüşü düzeltir.[320]

2.1.3.2. Küllâbiyye

Küllâbiyye mezhebinin kurucusu ve öncü ismi Ebû Muhammed Abdullah b. Saîd b. Küllâb el-Kattân el-Basrî(ö. 240/854 [?])'dir. Hayatı hakkında sınırlı bilgiye sahip olduğumuz İbn Küllâb muhtemelen hicri ikinci asrın sonlarında doğmuştur. Genellikle Basra çevresinde ilmi faaliyetlerde bulunduğu bilinmektedir. İbn Küllâb isminin öne çıkmasını sağlayan en önemli sebeplerden birisi Mu'tezile'ye karşı halku'l-Kur'ân ve ilahi sıfatlar tartışmalarında selef akidesini kelam metoduyla savunmaya çalışması gelmektedir. Bu açıdan ilk Sünni kelamcı diye anılmaktadır.[321] Halife Me'mûn'un huzurunda Mu'tezile'nin öncülerinden Abbâd b. Süleyman'la girdiği tartışmalar kaynaklarda zikredilmektedir.[322] "Küllâb" nisbesiyle anılmasının "münazaralarında karşısındaki kişinin düşüncelerini kendi düşüncesi doğrultusunda sürüklemesi, rakibini kendi safına çekmesi, aniden rakibini mağlup etmesi" gibi anlamlara gelmesi sebebiyle olduğu belirtilmektedir.[323] İbn Küllâb'ın Kitâbu's-Sıfat, Kitâbu Halkı'l-Ef'âl, Kitâbu'r-Redd 'ale'l-Mu'tezile ismiyle eserleri kaynaklarda zikredilmekle beraber günümüze ulaşmış bir eseri yoktur.[324] Nitekim Pezdevî de elinde İbn Küllâb'a dair bir eser olmadığını belirtmektedir.[325] Eş'arîlik kısmında da değindiğimiz üzere Küllâbiyye zamanla Eş'arîlik çatısı içerisinde erimiş ve İbn

[319] Nesefi, **Bahrü'l Kelam**, s. 96-97.
[320] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 353; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 357.
[321] Yusuf Şevki Yavuz, "İbn Küllâb", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 20, İstanbul, TDV Yayınları, 1999, s. 156.
[322] Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, C. 11, thk. Şuayb el-Arnaût, 3. bs, Beyrut, Müessesetü'r-Risale, 1985, s. 175.
[323] Tevfik Yücedoğru, **Ehl-i Sünnet'e Giden Yolda İbn Küllâb ve Küllâbiyye Mezhebi**, 2. bs, Bursa, Emin Yayınları, 2015, s. 16.
[324] Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, C. 11, s. 176; Yücedoğru, **İbn Küllâb ve Küllâbiyye Mezhebi**, s. 22.
[325] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 22; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 58.

Küllâb'ın kelami görüşleri Eş'arîliğin alt yapısını oluşturmuştur.[326] Öyle ki Pezdevî eserinin bir yerinde İbn Küllâb'ı zikrettikten sonra, Ebû Sehl el-Kalânisî ve onun oğlu Ebû Saîd'inde bulunduğu Küllâbiyye'nin öncü isimlerini Eş'arîyye'den bir grup olarak nitelendirmiştir.[327] Watt'a göre Eş'arî'nin el-Lüma'da, kendi aralarında bazı görüş ayrılıkları olmakla beraber "ashabuna(ashabımız)" diye belirttiği kesim Makdisî'nin ifadeleri de göz önüne alındığında İbn Küllâb ve taraftarlarının olması muhtemeldir.[328]

Küllâbilik, Mu'tezile kelamı ile Ehlü'l-Eser/Ehl-i Hadîs kelam karşıtlığı arasında orta yolu bularak Ehl-i Sünnet kelamının oluşmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Nitekim İbn Küllâb, Mu'tezile mensuplarının muhalefeti kadar çağdaşı Ahmed b. Hanbel ve Hanbeli ekolün de şiddetli muhalefetine maruz kalmıştır.[329] Ayrıca ilahi kelamın Allah'ın zatından ayrı olmadığını savunduğu için bazı Mu'tezile mensupları tarafından Hristiyanların lehine çalışan bir misyoner olduğu yönünde ithamlara maruz kalmıştır.[330] Netice itibariyle Küllâbilik Mu'tezile kelamı karşısında Sünni akideyi kelam metoduyla savunan ilk sistematik Ehl-i Sünnet oluşumdur diyebiliriz. Nitekim Şehristânî Küllâbiyye'yi:

"Abdullah b. Saîd el-Küllâbî, Ebû'l-Abbâs el-Kalânisî ve Hâris el-Muhâsibî'ye gelindiğinde, bunlar seleften oldukları halde kelam ilmiyle ilk uğraşan kimseler olup, selefin akaidini kelama ait kanıtlar ve usulle ilgili delilerle destekliediler. Bir kısmı eser yazmış, bir kısmı da öğrencilerine ders vermişlerdi." şeklinde tarif etmektedir.[331]

İbn Küllâb'ın öncülüğünde vücut bulan Kullabilik, sonrasında Hâris el-Muhâsibî(ö. 243/857), Ebû Sehl el-Kalânisî(ö. IV./X. yüzyıl başları [?]) ve Eş'arî'nin de katılmasıyla güçlü bir ekol olarak Basra, Bağdat, Horasan bölgelerinde Sünni bir kelam ekolü olarak varlığını ortaya koymuş ve devamında Eş'arî isminin ön plana çıkmasıyla beraber tarih sahnesinden fikri olarak olmasa da ismen çekilmiştir.

---

[326] el-Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm Fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm**, s. 37.
[327] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 178; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 202.
[328] W. Montgomery Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi**, çev. Osman Demir, 2. bs, Ketebe, 2022, s. 458.
[329] Yücedoğru, **İbn Küllâb ve Küllâbiyye Mezhebi**, s. 26.
[330] Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, C. 11, s. 175.
[331] Şehristani, **el-Milel ve'n Nihal**, s. 94.

Küllâbilik zamanla iki kola ayrılmıştır. Bunlardan ilki Eş'arî'nin de bağlı olduğu ve daha ziyade Hanbeliliğe yakın bir çizginin takip edildiği Irak koludur. Bir diğeri de daha bağımsız hareket eden ve süreç içerisinde Mâverâünnehir'de de bilinen Horasan koludur.[332] Bağdâdî, İbn Küllâb'ın fikirlerinin el-Mekkî'nin vasıtasıyla, Horasan valisi Abdullah b. Tahir'in yakın dostu olduğu söylenilen öğrencisi Hüseyin b. el-Fazl el-Becelî (ö. 282/896) tarafından Horasan bölgesine yayıldığını belirtmektedir.[333] Nesefî'ye göre Merv ve Semerkant'ta Hanefîler dışında kalan Ehl-i Sünnet mensupları İbn Küllâb nisbesiyle bilinen Abdullah b. Saîd el-Kattân'a bağlı olanlardan oluşmaktadır. Fakat Nesefî "Sanırım bunların nesli kesildi." demektedir.[334] Dolayısıyla Pezdevî'nin yaşadığı dönemde Küllâbilik ile ilgili bilgilerin daha ziyade ikinci el kaynaklardan ve dolaylı yollardan edinildiği söylenilebilir. Nitekim Pezdevî eserinin başında İbn Küllâb ile Ehl-i Sünnet arasında on kadar meselede ihtilaf vardır derken[335] eserin sonunda iki meseleye; saîd ve şakī, isim ve müsemma meselelerine değinmektedir.[336] Ayrıca elinde İbn Küllâb'ın bir eserinin bulunmaması, bir iki isim dışında Küllâbilerden hiç kimseyi zikretmemesi, bir yerde İbn Küllâb'ı Eş'arîlik adı altında zikretmesi bu yöndeki kanaatimizi güçlendirmektedir. Hâsılı Küllâbiyye, Pezdevî'nin yaşadığı dönem itibariyle Eş'arîlik çatısı altında erimiş, bazı fikirlerinden haberdar olunmakla beraber müntesiplerinin kalmadığı bir mezhep görünümüne dönüşmüştür. Fakat Pezdevî'ye göre İbn Küllâb, Eş'arî'ye nazaran Ehl-i Sünnet'e daha yakın bir yerdedir. Zira iki yerde direk olarak İbn Küllâb'ı Ehl-i Sünnet ile beraber zikretmesi bize bu konuda bir fikir vermektedir.[337]

Pezdevî, yukarıda da değindiğimiz üzere İbn Küllâb'ın iki konuda Ehl-i Sünnet'e muhalefet ettiğini söylemektedir. Bunlardan ilki saîd ve şakī meselesidir.

---

[332] Yücedoğru, **İbn Küllâb ve Küllâbiyye Mezhebi**, s. 43.

[333] Abdulkâhir el-Bağdâdî, **Usûlü'd-Dîn**, İstanbul, Matbaatu'd-Devlet, 1928, s. 309; Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi**, s. 415; Yücedoğru, **İbn Küllâb ve Küllâbiyye Mezhebi**, s. 29-30.

[334] Nesefi, **Tabsıratü'l Edille**, C. 1, s. 405; Özen, "Ehl-i Sünnet Beyannamesi", s. 54.

[335] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 22; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 58.

[336] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 388-389; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 395.

[337] Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'in bir kısmının idrak anlayışı şöyledir: Allah idrak edilmez ama görülür. Abdullah b. Said el-Kattan ve Ebû Mansur el Mâtürîdî'nin bu hususstaki görüşleri şudur…(Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 136; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 170.) Bir kısım Ehl-i Sünnet'in görüşü şudur…. bu görüş Abdullah b. Said b. Küllâb el-Kattan'a aittir.(Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 137-138; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 172.) Ehl-i Sünnet'in çoğu Abdullah b. Said el-Kattan'ın görüşünü kabul etmiştir.(Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 113; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 149.)

Eş'arîlik bölümünde değindiğimiz için, sözü uzatmamak adına burada bu konunun detayına girmeyeceğiz. Eş'arî ve İbn Küllâb'a göre şakī saîd olmaz, saîd de şakī olmaz. Ölüm anında saîd olan kişi başlangıçta da saîddi, şakī olan da başlangıçta şakīydi. Ehl-i Sünnet'e göre ise saîd olan şakī olabilir aksi de mümkündür. [338]

Bir diğer konu ise isim ve müsemma(isimlenen) birbirinin aynısı olup olmadığı konusudur. Bu konuda Ehl-i Sünnet'in görüşü isim ve müsemmanın birbirinin aynısı olduğu yönündedir. Dolayısıyla "Allah" ismi Allah'ın kendisidir, O'nun gayrısı veya sıfatı değildir. Zira Allah insanlara kendisine ibadet etmek, O'na tazimde bulunmak, O'nu birlemek gibi emirlerde bulunmuştur. Şayet isim ve müsemma birbirinin aynısı olmazsa, bu hata olmuş olurdu. Pezdevî bu ancak isim vermeden ibarettir diyenlere cevaben böyle olmadığını isim vermeden yalnızca ismin kendisinin tasavvur edildiğini ve neticesinde insanların Allah'ın kendisine ibadet ettiklerini, O'nun sıfatlarına ibadet etmeleri emredilmediğini ve isimlerin de sıfatlar olmadığını belirtmektedir. Pezdevî bu açıklamalarını Mu'tezile, Hâricîler, Zeydiyye ve Mürcie'nin çoğunun sıfatlar konusunda "sıfatlar O'na verdiğimiz vasıftır" açıklaması gibi "isim ancak O'na verdiğimiz bir addır" iddiasında bulunanlara karşı yapmaktadır. Onlara göre isimler Allah'ın sıfatlarıdır.

İbn Küllâb'ın görüşü ise isim ve müsemmanın birbirinin aynı olmadığı gibi gayrıda olmadığı, tesmiye(isim verme)'nin ise müsemma(isimlenen)'den ayrı olduğu yönündedir.[339] Allah'ın ismi Allah olmadığı gibi O'ndan başka da değildir. Allah'ın isimleri ve diğer sıfatları zatına ait olmakla beraber O'nun aynı veya gayrı da değildir.[340] Eş'arî isim ve müsemma konusunda insanların dört fırkaya ayrıldığını; Ashâbü'l Hadis'in çoğunluğuna göre O'nun isimlerinin O olduğu, İbn Küllâb ve taraftarlarının görüşünün ise Allah'ın isimlerinin ne Allah olduğu ne de O'ndan başka olduğu, yine İbn Küllâb'ın bir kısım taraftarının Allah'ın isimleri ne Allah'tır ne Allah'tan başkadır demekten kaçındıklarını, aralarında Mu'tezile, Hâricîler, Zeydiyye ve Mürcie'nin birçoğunun bulunduğu son gruba göre ise Allah'ın isimleri ve

[338] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 270-277; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 281-288.
[339] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 137-138; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 172.
[340] Ebü'l Hasan el-Eş'arî, **Makâlâtü'l- İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn**, çev. Ömer Aydın, Mehmet Dalkılıç, Istanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019, s. 254.

sıfatlarının Allah'tan başka olduğu yönünde açıklamaktadır.[341] Son olarak Pezdevî İbn Küllâb'ın bu konuda ki görüşüne değinirken "bir kısım Ehl-i Sünnet'in görüşü" olarak nakletmektedir.[342]

2.1.3.3. Ehl-i Hadîs

Pezdevî Ehli-Hadis'in Ehl-i Sünnet'e muhalif olduğu iki konudan bahsetmektedir. Fakat genel olarak Pezdevî'nin Usûlü'd-Dîn'de Ehl-i Hadîs derken kimleri kastettiği, bahsettiği kesimin nerelerde bulunduğu veya kurucuları ve öncülerinin kimler olduğu konuları muğlak kalmaktadır.

"Ehl-i Hadîs" veya **"**Ashâbü'l-Hadîs" terimleri başlangıçta hadis ilmiyle meşgul olan ve bu ilimde derinleşenler manasında kullanılırken devam eden süreçte dini anlama ve yaşamada ayetlerle birlikte hadisleri önceleyen ve önemseyen kimseler hakkında kullanılmaya başlanmıştır. Bunu yaparken, mümkün olduğu kadarıyla reye, tevile ve kıyasa başvurmadan olduğu gibi kabul etme zihniyeti hâkimdir. [343]

Pezdevî eserinde Ahmed b. Hanbel'i sâlih bir kimse olarak nitelerken Hanbelileri teşbih ve tecsîm taraftarlarıyla beraber ele almaktadır.[344] Pezdevî Ehl-i Hadîs altında herhangi bir isme yer vermemiştir.

Pezdevî'nin Ehl-i Hadîs derken kastettiği kesim, cedelden uzak durmaya çalışıp kelam ilmine mesafeli duruşu olan,[345] dini yaşantısında Kur'an ve hadisleri lafzi olarak temel kabul edip mümkün olduğunca tevilden kaçınan ki bazen bu durumda aşırıya giden,[346] dini avamın anlayacağı şekilde açıklayıp esas olanın ibadetler olduğunu öne çıkarmaya çalışan kimselerdir. Onlara göre ibadetler imana dahildir, iman tasdik, ikrar ve amelden oluşmaktadır. Pezdevî, İmam Şâfiî ve bir kısım Ehl-i Hadîs'in, taatlerin imandan olduğunu fakat taatler olmadan da iman olduğunu söylediklerini belirtmektedir. Yani ibadetleri terk eden kişi kafir olmamaktadır.

---

[341] Eş'arî, **a.g.e.**, s. 258.
[342] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 137,389; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 172,395.
[343] Abdullah Aydınlı, "Ehl-i Hadîs", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 10, İstanbul, TDV Yayınları, 1994, s. 507.
[344] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 396; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 409.
[345] Bazıları kelâm ilmini öğrenmeyi caiz görmediler. Bunlar muhaddislerdir.(Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 25; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 61.)
[346] Onlar Kur'an harflerinin mahlûk olmadığı görüşünü Allah'ın kelâmının mahlûk oluşu görüşünden kaçınıp bu hususta daha az düşünmek ve halkı da bundan uzak tutmak için benimsemişlerdir.(Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 105; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 143.

İbadetlerin tabi olma yönünden imandan olduğunu söylemişlerdir. Pezdevî Ehl-i Sünnet'in de bu görüşte olduğunu belirtir.[347]

Ehl-i Hadîs'e ve İmam Şâfiî'ye göre iman artar ve eksilir. Ehl-i Hadîs'in ibadetleri tabii olma yönünden imandan saymasını Ehl-i Sünnet de kabul etmektedir fakat Ehl-i Sünnet, imanın özü itibariyle artıp eksilmeyeceğini ancak vasıflarında, niteliklerinde artma ve eksilme olacağını kabul etmektedir. Pezdevî bu ayrımı yapmayan Ehl-i Hadîs'in hata ettiğini söylemektedir. Burada Ebû Hanîfe'den rivayet olunan şu sözü aktarmaktadır:

"İmanım Cebrail'in imanı gibidir, derim fakat Cebrail'in imanına denktir/eşittir diyemem. Zira denklik sıfatlarda eşitliği gerektirir, fakat benzerlik bunu gerektirmez."[348]

Pezdevî'nin Ehl-i Hadîs ile Ehl-i Sünnet arasında ihtilaf olarak gördüğü meselelerden birisi Kur'an'ın, söyleyenin sözü ve okuyanın okuyuşu olarak mahlûk kabul etmemeleri, diğeri de Kur'an'ın harflerinin mahlûk olduğunu söylememeleridir.[349] Ehl-i Sünnet Allah'ın kelam sıfatını kabul etmekte ve diğer sıfatlarının olduğu gibi kelam sıfatının da kadim ve yaratılmamış olduğunu söylemektedir. Fakat Kur'an'ın kıraati, lafzı ve bu lafızları oluşturan harfler veya sesler yaratılmışlarıdır. Bu konuda Ehl-i Hadîs'ten bazıları Allah'ın kelamının var olduğunu fakat onun mahlûk olup olmadığını söyleyemeyeceklerini, böyle bir tartışmaya ihtiyaç olmadığını belirtmişlerdir. Bu kanaati aynı zamanda Hişam b. el-Hakem, Ebû Abdullah el-Belhî ve Abdullah b. Mübârek de paylaşmaktadır.[350] Pezdevî Ehl-i Hadîs'in Kur'an'ın lafzının mahlûk olup olmadığı meselesiyle, halk arasında itibar görene kadar ilgilenmediklerini, sonrasında halkın lafız ile melfuz(söylenen söz) arasındaki ayrımı yapamayacağından Kur'an lafzının ve tilavetinin yaratılmış olmasını kabul etmediklerini belirtmektedir.[351] Bu konuyu bir adım daha öteye taşıyarak Allah'ın kelamının mahlûk olduğu görüşünden kaçınmak, bu hususta daha az düşünmek ve halkı da bu konulardan uzak tutmak adına harflerin de yaratılmış olduğunu kabul etmediklerini söylemektedir. Pezdevî bu hususta yapılması gerekenin

[347] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 224; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 241-242.
[348] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 236; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 253.
[349] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 389; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 396.
[350] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 94; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 131-132.
[351] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 110; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 147.

harfler ile Allah'ın kelamı arasında ki farkı idrak edebilecek kuvveti olmayanların bu konuda tartışmadan ve konuşmadan uzak tutulması gerektiğini söyler. Pezdevî'ye göre bu konuda düşünmeyi, konuşmayı yasaklamak bir çözüm değil aksine hatadır. Yapılması gereken halkın bu konulara dalmasını men etmek, bu konuda münakaşaya girmesini yasaklamak olmalıdır. Pezdevî Ehl-i Hadîs'in; harfler, lafız, melfuz, makrû(okunan) ve mektûb(yazılan) gibi kavramlar arasında ayrım yapamayan halka, buna rağmen Allah kelamının mahlûk olmadığına inanmalarını söylemelerinin pek de bir anlamı olmadığı imasında bulunmaktadır. [352] Netice itibariyle Pezdevî bu meseleyi şöyle özetler:

"Tevhid ilminden ötürü idrakleri olan fakihlerimize göre: Lafız, söz insanın fiilidir ve yaratılmıştır. Melfuz'a gelince o mahlûk değildir. Harflerde Allah'ın yarattıklarıdır. Zira harfler ağzın ve dilin yanları ve kısımlarıdır bundan ötürü harf ismini almışlardır. Harfler yaratılmışlardır, makrû(okunan) ise Allah'ın kelamı olup mahlûk değildir."[353]

[352] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 105; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 143.
[353] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 239; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 257.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
EBÜ'L-YÜSR MUHAMMED EL-PEZDEVÎ'NİN USÛLÜ'D-DÎN ADLI ESERİNDE EHL-İ BİD'AT MEZHEPLERİ

3.1. Mu'tezile/Kaderiyye

3.1.1. İsimlendirme ve Tarihçesi

Pezdevî'nin eserinde en çok değindiği mezheplerin başında Mu'tezile/Kaderiyye mezhebi gelmektedir. Kaderiyye kavramı, sözlük anlamının aksine kulların fiillerinde ilahi iradenin reddedilmesi, kulların fiillerinin sorumluluğunun sadece kulun kendisine ait olduğu fikri çerçevesinde anlaşılmıştır. Bu anlamda Cebriyye mezhebinin muarızı olarak sayılmıştır.[354] Öncülüğünü Ma'bed el-Cühenî(ö.83/702 [?]) ile Gaylân ed-Dımaşkī'nin(ö. 120/738) yaptığı Kaderiyye mezhebinin kader anlayışı, ilerleyen süreçte Mu'tezile mezhebi tarafından temsil edilmiştir.[355] Başlangıçta, birbirleriyle ilişkileri olmakla beraber iki ayrı mezhep olarak ele alınan Mu'tezile ve Kaderiyye kavramları süreç içerisinde birbirinin yerine kullanılan kavramlar haline gelmiş[356] ve devamında Mu'tezile mezhebi/kavramı öne çıkarak Kaderiyye mezhebi/kavramı yerine kullanılmaya başlanmıştır.[357] İmam Mâtürîdî de bu iki kavramın birbirinin yerine kullanıldığını belirtmektedir.[358] Nitekim Pezdevî, bu iki kavramı eserinin pek çok yerinde birbirinin yerine kullanmış, iki kavram arasında herhangi bir farktan söz etmemiş, genel olarak Mu'tezile'nin bütün meselelerde Kaderiyye ile muvafakat halinde olduğunu belirtmiştir.[359] Biz de daha güncel bir kullanım olması sebebiyle bu başlık altında Mu'tezile ismini kullanmayı tercih edeceğiz.

Arapça "azl" kökünden türetilen Mu'tezile kavramı sözlükte "uzaklaşan, ayrılıp köşesine çekilen" anlamına gelmektedir.[360] Pezdevî onların Mu'tezile ismini

[354] Laoust, **İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler**, s. 94.
[355] Laoust, **a.g.e.**, s. 99.
[356] İlyas Üzüm, "Kaderiyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 24, İstanbul, TDV Yayınları, 2001, s. 64.
[357] el-Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm Fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm**, s. 37.
[358] el-Mâtürîdî, **Kitâbü't-Tevhîd**, s. 471-483.
[359] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 393; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 404.
[360] İlyas Çelebi, "Mu'tezile", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 31, Ankara, TDV Yayınları, 2020, s. 391.

alma gerekçelerinin, büyük günah sahibinin durumu hakkında öne sürdükleri "el-menzile beyne'l-menzileteyn" görüşleri sebebiyle olduğunu söyler. Zira Mu'tezile bu görüşüyle ümmetin geri kalanından ayrılmıştır. Bu konu Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasındaki beş asıl konudan birisidir.[361] Yine onların Allah'ın zatı dışında sıfatları olmadığını söyleyerek O'nu birledikleri iddiasıyla, şirkin zıddı olarak kendilerine "Tevhid Ehli" dediklerini belirtir. Nitekim bu konu da Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasındaki beş asıl konudan bir diğeridir.[362] Pezdevî Mu'tezile mensuplarının kendilerini isimlendirdikleri isimlerden birisinin de "Adalet Ehli" olduğunu söyler. Mu'tezile'ye göre Allah kötü olanı irade etmez. Zira O'nun mâsiyetleri dileyip sonrasında kullarını cezalandırması zulüm olur. Allah'ın adil olduğunu söyleyerek kulların fiillerinde ve mâsiyetlerinde O'nun meşîeti olmadığını, Allah'ın adil olduğunu ve kendilerinin de "Tevhid ve Adalet Ehli" olduklarını söylemişlerdir. İleride işleyeceğimiz üzere bu mesele de Ehl-i Sünnet ile aralarında beş asıl konudan birisidir.[363] Mu'tezile mezhebi muhalifleri tarafından pek çok sebep ileri sürülerek Kaderiyye, Cehmiyye, Seneviyye, Mecusiyye, Vaîdiyye, Muattıla gibi isimlerle de anılmışlardır.[364]

Mu'tezile mezhebi İslam coğrafyasının genişlediği, Müslümanların yabancı medeniyetlerle ve yeni kültür havzalarıyla içli dışlı olmaya başladığı, yeni soru ve sorunlarla karşı karşıya kaldığı bir dönemde İslam'ı ve Müslümanları savunma güdüsüyle ortaya çıkmış bir harekettir. Ortaya çıkışında etkili olan faktörler arasında Müslümanların yaşadıkları iç krizlere çözüm arayışı, İslam'ı diğer kültür ve medeniyetlere karşı savunma ihtiyacı, tercüme hareketleriyle beraber felsefi düşüncenin gündeme girmesi gibi nedenler sıralanabilir.[365]

Mu'tezile mezhebinin kökenini Hz. Ali ve Hz. Muâviye arasında yaşanan Sıffin savaşı ve tahkim hadisesi sürecinde tarafsız kalarak fitneden uzak duranlar için kullanıldığını iddia edenler olmuşsa da[366] Pezdevî'nin de değindiği üzere genel kanaat, Vasıl b. Ata'nın büyük günah işleyenin durumu hakkında beyan ettiği "el-menzile

[361] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**.
[362] Pezdevî, **a.g.e.**, s. 69; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 110-111.
[363] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 81; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 121.
[364] Çelebi, "Mu'tezile", s. 391.
[365] Aydınlı, **Mu'tezile Ekolü**, s. 39; Laoust, **İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler**, s. 161.
[366] Laoust, **İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler**, s. 49. Çelebi, "Mu'tezile", s. 391.

beyne'l-menzileteyn" fikriyle birlikte teşekkül sürecinin başladığı yönünde olmuştur.[367] Mu'tezile düşüncesi ilk olarak 2./8. yüzyılın başlarında, Vasıl b. Ata ve kayınbiraderi Amr b. Ubeyd liderliğinde Basra çevresinde ortaya çıkarken bu dönemde "usul-ü hamse" denilen Mu'tezile'nin beş esası, henüz sistematik olarak şekillenmemiştir. Fakat el-menzile beyne'l-menzileteyn, el-va'd ve'l-vaîd ve emri bi'l-maruf nehyi ani'l-münker gibi fikirler, köken itibariyle bu dönemde ortaya çıkmıştır.[368] Sonrasında Vasıl'ın bizzat organize ettiği öğrencileri/dâîleri vasıtasıyla düşünceleri yayılmaya başlamıştır. Emri bi'l-maruf nehyi ani'l-münker inancı gereği bu dâîlerin çok uzak beldelere hatta Çin'in ötesine kadar ulaştıkları ve İslam'ı yaymak için çaba sarf ettikleri nakledilir. Bazı kaynaklarda dâîlerin, Emevîlerin son dönemlerinde doğu bölgelerine Abbâsî propagandası yapmak maksadıyla gittikleri de söylenmektedir.[369]

İlk dönem Mu'tezile'nin siyasetle olan mesafeli ilişkisi mezhebin erken dönemde yeterince yaygınlık kazanamamasına da etki etmiştir. Sonra ki süreçte, her ne kadar Mu'tezile mensupları tarafından mezhebe aidiyeti sorgulansa da, felsefeye olan yetkinliği sebebiyle Dırâr b. Amr ve Ebü'l Hüzeyl gibi isimler vasıtasıyla mezhep düşünsel anlamda sistematik olgunluğa kavuşmuştur.[370] Nitekim Ebü'l Hüzeyl el-Allaf'ın kaleme aldığı "el-Usûlü'l-Hamse" adlı eseriyle mezhep inanç alanındaki teşekkülünü büyük oranda tamamlamıştır.[371] Nesefî bu konu hakkında Ebü'l Hüzeyl el-Allaf'ın eserini zikrettikten sonra Mu'tezile mensuplarının birbirlerine "Usulü'l-Hamse'yi" okudun mu? diye gizlice sorarak anlaştıklarını aktarmaktadır.[372] Mu'tezile mezhebinin beş esasının şekillendiği teşekkül devrinde Ebü'l Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849-50 [?]), Nazzâm (ö. 231/845), Hişâm b. Amr (ö. 218/833'ten önce), Abbâd b. Süleyman (ö. 250/864), Bişr b. Mu'temir (ö. 210/825), Sümâme b. Eşres (ö. 213/828), Ahmed b. Ebî Duâd (ö. 240/854), Câhiz (ö. 255/869) gibi isimler ön plana çıkmıştır. Mezhebin siyasetle olan ilişkisinin de güçlendiği bu dönemde Yahyâ Bermekî'nin (ö. 190/805) sarayında yapılan ilmi münazaralara katılan Mu'tezile mensupları felsefe ve

[367] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 198; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 223.
[368] Aydınlı, **Mu'tezile Ekolü**, s. 44.
[369] Aydınlı, **a.g.e.**, s. 213.
[370] Aydınlı, **a.g.e.**, s. 47.
[371] Çelebi, "Mu'tezile", s. 393; Aydınlı, **Mu'tezile Ekolü**, s. 62; Laoust, **İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler**, s. 100.
[372] Nesefi, **Bahrü'l Kelam**, s. 110.

kelam ilmindeki vukufiyetleriyle tanınır hale gelmişlerdir. Kardeşi Emin ile girdiği iktidar mücadelesinde Şiîleri ve mevâlî üzerinde etkili olan Mu'tezile mensuplarını yanında tutma gayreti içerisine giren Me'mûn'un iktidarı döneminde(198-218/813-833) Mu'tezile altın çağını yaşamıştır. Kardeşi Emin ve onun veziri Fazl b. Rebî'nin Ehl-i Hadîs veya Arap merkezli Sünniliğinin karşısında, Me'mûn ve veziri Fazl b. Sehl aradıkları yardımı mevâlîden, Şiîlerden ve Mu'tezile mensuplarından bulmuşlardı.[373]

Abbâsî halifesi Me'mûn henüz Merv'deyken kurduğu ilim meclislerini, halifeliği döneminde Bağdat'a taşımış ve bu meclislerde Mu'tezili âlimlere önemli görevler vermiştir. Örneğin yukarıda değindiğimiz üzere Mu'tezile'nin beş esasının sistemleşmesinde önemli katkıları olan Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'ın kurulan bu ilim meclislerine başkanlık ettiği nakledilmektedir.[374] Saray ve çevresinde nüfuzlarını arttıran mezhep mensupları mihne sürecinin mimarlarından sayılan Ahmed b. Ebî Duâd'ın baş kadılığıyla bürokratik açıdan iktidarı ele geçirmişlerdir. Halife Me'mûn'un bir sefer sırasında yerine vekil olarak bıraktığı Bağdat valisi İshak b. İbrahim'e gönderdiği mektupla başlayan ve halku'l-Kur'ân tartışmaları çerçevesinde şekillenen "mihne dönemi" 218/832 yılında ilan edilerek yaklaşık on beş yıl sürdü.[375] Me'mûn'un iktidarı sürecinde siyasi bir zemine kayan halku'l-Kur'ân tartışmaları, annesi ve eşi İranlı olan halifenin mevâlîyle olan ve dolayısıyla Mu'tezile gibi, Arapların dışındaki topluluklar arasında da yaygınlık kazanmış mezheplerle diyaloğunun şekillenmesine ve devletin siyasi yönelişinin belirlenmesine etki etmiştir.[376] Abbâsî halifeleri Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık'ın iktidarda olduğu süreçte devam eden Mihne hadisesi Mu'tezile için hem zirvenin yaşandığı hem de çöküşün başladığı yıllar olmuştur.

Bu süreçte tartışılan konulardan bir diğeri de imamette efdal-mefdul meselesidir. İktidarı ele geçirme sürecinde Ali oğullarının desteğine ihtiyaç duyan Me'mûn, kendi halefi olarak Ali er-Rıza'yı ilan etmiş, Abbâsî hilafetini temsil eden sancağın rengini siyahtan, ehl-i beyti temsil eden yeşile çevirmiştir. Ayrıca Mihne

[373] Laoust, **İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler**, s. 137.
[374] Aydınlı, **Mu'tezile Ekolü**, s. 51.
[375] İbnü'l-Esîr, **İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi**, C. 6, çev. Abdullah Köşe, İstanbul, Bahar Yayınları, 1991, s. 366-372.
[376] Aydınlı, **Mu'tezile Ekolü**, s. 224.

sürecinde de halku'l-Kur'ân meselesinin yanında Hz. Ali'nin sahabenin en üstünü olduğunu ilan etmiştir.[377] Bu konu ve diğer başka bazı sebeplerin de etkisiyle Mu'tezile mezhebi, Bağdat ve Basra Okulu olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Basra Mu'tezilesi Ehl-i Sünnet düşüncesiyle paralel olarak dört halifenin hilafet sıralamasını aynı zamanda fazilet sıralaması kabul ederken, Bağdat Mu'tezilesi Hz. Ali'nin üstünlüğünü savunmuş fakat efdal varken mefdulün de imametini caiz görmüşlerdir. Netice itibariyle Basra ekolü Abbâsî hilafetini caiz görüp merkezi yönetimi desteklerken, Bağdat Mu'tezile ekolü Ali oğullarının efdaliyetini kabul etmekle beraber mefdulünde imametini caiz görmüşlerdir.[378]

Pezdevî'nin de eserinde zikrettiği Vasıl b. Ata, Amr b. Ubeyd, Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf, Ebû Ali el-Cübbâî, Kādî Abdülcebbâr, İbrahim Nazzâm, Abbâd b. Süleyman, Ebû Bekr el-Esam, Dırâr b. Amr, Ebû Haşim el-Cübbâî, Muammer b. Abbâd gibi isimler Basra Mu'tezilesine mensupken, Ebû'l-Kasım el-Kâ'bî, Bişr b. el-Mu'temir, Cafer b. Harb gibi isimler de Bağdat ekolüne mensuptur.

Me'mûn, Mu'tasım ve Vasık dönemlerinde yaşanan mihne süreci Halife Mütevekkil'in 232/847 yılında tahta çıkmasıyla son bulmuş tabiri caizse Mu'tezile için rüzgar tersine dönmüştür. Mu'tezile mezhebi iktidardan aldığı güç ile elde ettiği tüm kazanımları, Mütevekkil döneminde (232-247/847-861) sadece kaybetmekle kalmamış, toplum ve devlet nezdinde itibarını ciddi manada yitirmiş, bir daha üzerinden silemeyeceği sapkın mezhep damgasıyla damgalanmıştır. Nitekim Mütevekkil iktidara geldiğinde, Kur'an hakkında yapılan tartışmaları yasaklamış, Mihne mağduru olan ilim adamlarını hapishanelerden çıkarmış, önceki dönemde baş kadılık yapan Ahmed b. Ebî Duâd'ın, oğlu Muhammed b. Ebî Duâd'ı baş kadılıktan azletmiş, Mu'tezile destekçisi vezirleri, devlet adamlarını iktidar çevresinden uzaklaştırmıştır. Ehl-i Hadîs'in zafer kazandığı bu dönemde sadece Mu'tezile mezhebi mensupları değil Ehl-i Rey olan Hanefî ve Mürciî çevreler de ciddi manada zarar görmüştür.[379]

Me'mûn'un iktidarı ele geçirmek niyetiyle yakınlaştığı Alioğulları da Mütevekkil döneminde ciddi manada takibe uğradı ve baskı altına alındı. Nitekim

[377] Aydınlı, **a.g.e.**, s. 52; Laoust, **İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler**, s. 155.
[378] Aydınlı, **Mu'tezile Ekolü**, s. 57.
[379] Aydınlı, **a.g.e.**, s. 104-105.

İmamiyye'nin onuncu imamı Ali el-Hâdî ve oğlu Hasan el-Askerî Sâmerrâ'da göz hapsinde tutuldular ve Şiî kaynaklarında iddia edildiğine göre zehirletilerek öldürüldüler. Yine bu Şiî karşıtı politika neticesinde Hz. Hüseyin'in Kerbela'daki türbesi yıktırıldı.[380]

Netice itibariyle Mu'tezile mezhebinin altın çağını yaşadığı bu dönem Halife Mütevekkil'in başa geçmesiyle beraber kapanmış oldu. Sonraki süreçte Mu'tezile mezhebi baba-oğul olan Cübbâilerle yeniden bir kıpırdanma yaşamıştır. Nitekim bazı araştırmacılar Ebû Alî ve oğlu Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin yaşadığı bu döneme Mu'tezile'nin gümüş çağı demektedirler.[381] Devam eden yıllarda Abbâsî yönetimi Mu'tezile'ye karşı olumsuz tavrını bazen yumuşamalar olmakla beraber sürdürmüştür. Örneğin halife el-Kâdir-Billah döneminde(381-422/991-1031) halifenin emriyle yazılan ve zamanın âlimlerine sözlü ve yazılı olarak onaylatılan er-Risâletü'l-Kâdiriyye, Mu'tezile'ye, Şîa'ya ve genel anlamda kelamcılığa reddiye mahiyetinde yazılmış bir Ehl-i Hadîs beyannamesidir.[382] Halife yayınladığı bu metinle beraber itizale bulaşmış kesimleri tövbe etmeye davet etmiş, risalede belirtilen görüşlerin aksine fikir beyan edenlere karşı sert mücadelelere girişmiştir. Bu risale ilerleyen dönemlerde diğer bazı halifeler döneminde de gündeme getirilerek Mu'tezile'ye karşı kullanılmıştır.[383]

Abbâsî hilafet merkezinin Büveyhîlerin kontrolüne geçtiği dönemde(334-447/945-1055) Mu'tezili düşüncede yeni bir canlanma dönemi olmuştur. Özellikle Büveyhî veziri Sâhib b. Abbâd(367-385/955-977) döneminde Mu'tezile mensupları devlet eliyle himaye edilmişlerdir. Örneğin Mu'tezile'nin önemli isimlerinden Kâdî Abdülcebbâr 367/977 yılında Rey şehrine baş kadı olarak tayin edilmiştir.[384] Yine Ebû Abdillâh el-Basrî(ö.369/979), Alî b. Îsâ er-Rummânî(ö.384/995), Kâdî Abdulcebbâr'ın öğrencilerinden Ebû Reşîd Nîsâbûrî(ö.420/1029), Ebû'l Hüseyin Tayyib el-Basrî(ö.436/1044), İbn Metteveyh(ö.V/XI. yüzyılın ortaları) bu dönemin önde gelen isimlerindendir.

---

[380] Farhad Daftary, **Şii İslam Tarihi**, çev. Ahmet Fethi, İstanbul, Alfa Yayınları, 2020, s. 86-87; Laoust, **İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler**, s. 176-177/ 216-217.
[381] Aydınlı, **Mu'tezile Ekolü**, s. 107-111.
[382] Laoust, **İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler**, s. 244.Me
[383] Aydınlı, **Mu'tezile Ekolü**, s. 131-132.
[384] Laoust, **İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler**, s. 265.

Sâmânîler döneminde ise öne çıkan en önemli isim İmam Mâtürîdî'nin reddiyelerine sık sık konu olan Ebû'l Kâsım el-Kâ'bî'dir. Yaşadığı dönemde devlet nezdinde itibar gören Kâ'bî'nin bir dönem Sâmânîlerin Horasan valisi Ahmed b. Sehl el-Mervezî'nin katipliğini yaptığı nakledilmektedir.[385] Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde Mu'tezili fikirlerin yayılmasında ve bilinmesinde etkili olmuştur. Nitekim bu etkiden ötürü İmam Mâtürîdî'nin, Kâ'bî'yi hedef alan üç ayrı eser kaleme aldığı bilinmektedir. Mu'tezile'nin bölgede ki varlığı veya zaman zaman var olma mücadelesi, itikadi açıdan bölgenin asli unsuru sayılan, en yaygın ve en güçlü akımı Hanefîleri rahatsız etmiştir. Pezdevî de dahil olmak üzere bölge Hanefîlerinin/Mâtürîdîlerinin reddiyelerindeki başlıca muhatap Mu'tezileydi. Pezdevî öncesi yazılan ve halka ilan edilen iki risale burada önemlidir. Bunlardan ilki Sâmânî emiri İsmail b. Ahmed'in bölge âlimlerinden, Sünni/Hanefî akideyi muhafaza ve müdâfaa edecekleri bir metin yazmalarını istemesi üzerine görevin Hakîm es-Semerkandî'ye tevdi edilmesi neticesinde ortaya çıkan es-Sevâdü'l Azam risalesidir. Toplamda altmış iki maddenin yer aldığı risalede Sünni/Hanefî akide özetlenmiş ve bunun dışında kalan inanışlara mensup olan ve bid'at sayılan mezhepler ise yerilmiştir. Burada ehl-i bid'at sayılan mezheplerin başında Mu'tezile gelmektedir Yazılan bu metin Sâmânîler döneminin resmi akidesi halini almıştır.[386] Bir diğer risale ise İmam Mâtürîdî'nin hocası Ebû Nasr Ahmed b. Abbâs el-İyâzî'nin oğlu Ebû Bekir el-İyâzî'nin kaleme aldığı on maddelik "el-Mesâ'ilü'l-'aşr-el-'İyâziyye" adıyla bilinen Ehl-i Sünnet beyannamesidir. Ebû Bekir el-İyâzî'nin ölüm döşeğindeyken yazdırdığı bu risale Semerkant sokaklarında okunarak halka ilan edilmiş ve Meysere kapısı denilen yere asılarak Mu'tezile başta olmak üzere ehl-i bid'at'a karşı Sünni/Hanefî akidenin esasları belirlenmiştir.[387]

Mu'tezile karşısında bu tutum Pezdevî ile sınırlarını daha da netleştirerek devam etmiştir. Semerkandî tarafından altmış iki maddede açıklanan Ehl-i Sünnet itikadı, Ebû Bekir el-İyâzî tarafından Mu'tezile karşıtlığı temele alınarak on maddede özetlenmiştir. Pezdevî ise Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasındaki ihtilafları temelde beş

[385] Adil Bebek, "Kâ'bî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 24, İstanbul, TDV Yayınları, 2001, s. 27.
[386] Muhammed Aruçi, "es-Sevâdü'l-A'zam", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 36, İstanbul, TDV Yayınları, 2009, s. 579; Özen, "Ehl-i Sünnet Beyannamesi", s. 55-56.
[387] Özen, "Ehl-i Sünnet Beyannamesi", s. 70-71.

esasa indirerek açıklamaya çalışmıştır. Sonraki dönemlerde Mu'tezile gücünü kaybetmeye devam etmiştir. Mu'tezile'nin itikadi düşüncesi, çoğunlukla Şîa olmak üzere diğer bazı mezhepler arasında devam etmekle beraber modern döneme kadar, Hâkim el-Cüşemî (ö.494/1101), İbnü'l-Melâhimî (ö.536/1141), Zemahşerî (ö.538/1144) , Ebü'l-Feth el-Mutarrizî (ö.610/1213), Abdülcebbâr b. Abdullah el-Hârizmî (ö.805/1402) gibi bazı isimler dışında varlığını devam ettirememiştir.[388]

3.1.2. Temel İtikadi Görüşleri

Pezdevî'ye göre Mu'tezile Ehl-i Sünnet'ten beş temel meselede ayrılmaktadır. Bunlar; sıfatlar, rü'yetullah, va'd ve vaîd, kulların fiilleri ve irade meseleleridir.[389] Biz de Pezdevî'nin bu asıl saydığı meseleler üzerinden Mu'tezile'nin temel itikadi görüşlerinin bir değerlendirmesini yaptıktan sonra mezhebin alt kollarının açıklamasına geçeceğiz.

3.1.2.1. Sıfatlar

Pezdevî'nin, bizimle Mu'tezile arasında çok büyük bir mesele diyerek önemini vurguladığı sıfatlar meselesi Mu'tezileyle Ehl-i Sünnet arasında olan beş temel ihtilaftan birisidir. Mu'tezile'ye göre Allah'ın zatının dışında sıfatları yoktur. Allah zatıyla âlim, zatıyla hayat sahibi veya zatıyla kadirdir. Onlara göre Allah'ın sıfatları vardır demek ve bu sıfatların kadim olduğunu söylemek Allah dışında başka şeylerinde kıdemini kabul etmek olur ki bu tevhid ilkesine aykırı olur. Şayet O'nun sıfatlarının hadis olduğu söylenirse Allah hadis varlıklara mahal olur ki bu görüş de doğru değildir. Netice itibariyle Mu'tezile mensupları, sıfatların varlığını reddederek Allah'ı birlediklerini, bu sebeple kendilerinin "Tevhid Ehli" olduklarını iddia etmişlerdir.[390] Fakat Pezdevî Mu'tezile'nin bu görüşünün neticesinin yaratıcıyı inkara götüreceğini söyleyerek eleştirmektedir.

Pezdevî Mu'tezile'nin düştüğü yanılgıyı birbirinden başka olarak iki şeyin varlığı tasavvur edilebilir diyerek açıklamaya çalışır. Biri olmaksızın diğerinin varlığı tasavvur olunabilir. Örneğin "Kendilerine nimet verdiğin kimselerin yoluna, gazaba uğrayanların ve sapkınlarınkine değil…"[391] ayetinde olduğu gibi Müslümanların

[388] Çelebi, "Mu'tezile", s. 393.
[389] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 393; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 403.
[390] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 69; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 110-111.
[391] Fâtiha, 1/7.

varlığı kafirlerin varlığı olmaksızın düşünülebilir ve bu ikisi birbirinden başka şeylerdir. Fakat sıfatlar konusunda böyle değildir. Örneğin ilim ve kudret olmaksızın Allah'ın zatını düşünmek mümkün değildir yine kudret olmaksızın ilim, hayat olmaksızın kudret, zat olmaksızın ilim düşünülemez. Nihayetinde sıfatlar konusunda Ehl-i Sünnet'in düşüncesi, sıfatların zatın ne aynısı ne gayrısı olduğu yönündedir. Bu Allah'a ait bütün sıfatlar için böyledir. Ehl-i Sünnet'in bu görüşüne karşılık, bir şey o şeyin aynısı değilse gayrısı olur minvalinde bir eleştiri yapılabilir.

Pezdevî bu eleştiriye cevaben, on sayısının birden çok sayıyı içerdiğini fakat bu sayıların her birinin on sayısının aynıda gayrıda olmadığı örneğiyle cevap vermeye çalışır. Allah için düşünüldüğünde O'nun ilimsiz, kudretsiz, hayatsız bir anı düşünülemeyeceğinden Allah ezeli ve ebedi olarak âlim, kadir, hayat sahibidir. Bu sıfatlar zatının gayrı olmadığı gibi aynı da değildir. Zira bir sıfat olmaksızın zatıyla âlim, kadir veya hayat sahibi olduğunu söylemek, aynı olduğunu kabul etmek, Allah'ın zatının ilim, kudret veya hayat olduğunu söylemek anlamına gelir ki bu görüş Pezdevî'ye göre batıldır.[392] Ayrıca Pezdevî, Kur'an-ı Kerim'den deliller getirerek birçok ayette[393] Allah'ın kendisine sıfatlar izafe ettiğini söylemektedir.

3.1.2.2. Rü'yetullah

Pezdevî'nin beş asıl mesele olarak zikrettiği konulardan bir diğeri Rü'yetullah/Allah'ın görülmesi konusudur. Dırâr b. Amr dışındaki Mu'tezile'nin tamamı, Hâricîler, Zeydiyye, Cehmiyye ve Mürcie'nin çoğunluğuna göre Allah'ın görülmesi imkânsızdır. Bu görüşü savunanlara göre görme, gören ile görülen arasında bir mesafe olmasıyla ancak mümkün olur. Görülen şeyin altı yönden birisinde bulunması gerekir. Allah hakkında böyle bir durum imkânsızdır. Bu yüzden Allah'ın görülmesi imkânsızdır.[394] Nitekim Hz. Musa'nın Allah'ı görmek istemesi fakat ayette Hz. Musa'ya cevaben "sen beni göremeyeceksin" denilmesi, Allah'ın görülemeyeceğinin delillerindendir.[395]

---

[392] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 76; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 115.

[393] Zâriyât Suresi 51/58: Şüphesiz rızık veren, güç ve kuvvet sahibi olan ancak Allah'tır.
Fussilet Suresi 41/15: Onları yaratan Allah'ın kendilerinden daha güçlü olduğunu düşünmezler miydi?
Münâfikûn Suresi 63/8: Hâlbuki asıl güç ve izzet Allah'ındır, resulünündür, müminlerindir.

[394] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 124; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 160.

[395] A'râf Suresi 7/143: Mûsâ, tayin ettiğimiz vakitte (Tûr'a) gelip de rabbi onunla konuştuğunda o, "Rabbim! Bana görün; sana bakayım" dedi. Rabbi, "Sen beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak;

Ehl-i Sünnet'e göre ise aynı ayette Allah'ın görüleceğine dair delil vardır. Hz. Musa Allah'ın görülebileceğine bunun mümkün olduğuna iman etmiştir. Zira bir peygamberin Allah'tan imkânsız olanı talep etmesi ve buna iman etmesi düşünülemez. Allah, Hz. Musa'nın bu inancını reddetmedi fakat bir şarta bağladı. Olmayan veya olması mümkün olmayan bir şeyin talep edilmesi anlamsızdır. Ayette geçen "eğer dağ yerinde kalırsa, beni göreceksin" ibaresi de Allah'ı görmeye bir delildir zira O'nu görmek imkânsız olsaydı gerçekleşmeyen bir şarta bağlı olmazdı. Olmayan bir şeyi imkânsız olan bir şeye bağlamak akılsızlık olur. Pezdevî Allah'ın ahirette herhangi bir yön, sınırlama ve keyfiyet olmaksızın görülmesinin Ehl-i Sünnet tarafından caiz görüldüğünü söyler. O'nun görülmesi tıpkı bilinmesi gibidir. Zira görme bilmenin bir başka türüdür. Ehl-i Sünnet'e göre cennet ehli dünyada ve ahirette Allah'ı kalpleriyle nasıl biliyorlarsa ahirette de müminler Allah'ı öyle göreceklerdir. Pezdevî ahirette Allah'ın görüleceğine dair diğer bazı ayetlerle hadisleri delil olarak getirir.[396] Ayrıca bu konuda, Buhara'ya gelen ve nazar ilminde reis olduğunu söylediği ismi verilmeyen bir tacirle münazara ettiğini, bu kişiyi delilleriyle ilzam ettiğini belirtir.[397]

3.1.2.3. Va'd ve Vaîd

Pezdevî'ye göre Ehl-i Sünnet ile Mu'tezile arasındaki beş temel meseleden birisi de büyük günah işleyen kişinin cehennemde temelli kalıp kalmayacağı meselesiyle bağlantılı olarak ele alınan Va'd ve Vaîd meselesidir. Mu'tezile, Allah'ın emirlerine uyarak iyilik yapanların mükâfatlandırılmasını(va'd), O'nun emirlerine karşı çıkarak isyan edenlerin ise cezalandırılmasını(vaîd) adalet vasfı gereği Allah'a vacip görmektedir. Esasında onlar Mu'tezile ismini bu konudaki görüşleriyle ümmetin geri kalanından ayrıldıkları gerekçesiyle almışlardır. Mu'tezile'ye göre büyük günah işleyen kişi şayet tövbesiz ölürse -tövbesi bütün büyük günahlarından olmalıdır-[398] kafirler gibi cehennemde ebedi olarak kalmaya mahkumdur. Fakat onların cezası kâfirlerinkiyle aynı olmayıp asiler olarak azap göreceklerdir. Mu'tezile'ye göre büyük günah sahibi iman dairesinden çıkmıştır fakat küfür dairesinde de değildir. Onlar iki

eğer o yerinde durabilirse sen de beni görebilirsin" buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti; Mûsâ da bayılıp düştü. Kendine gelince dedi ki: "Seni noksan sıfatlardan tenzih ederim, sana tövbe ettim; ben inananların ilkiyim."

[396] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 125-136; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 161-170.

[397] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 137; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 171.

[398] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 360; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 366.

menzil arasında bir yer anlamında bu görüşlerine "el-menzile beyne'l-menzileteyn" demişlerdir. Sonuç itibariyle büyük günah sahibi işlediği günah sebebiyle ne mümin ne kafirdir, ikisi arasında bir konumdadır. Şayet tövbesiz ölürse cehennemde temelli kalacaktır. Onların bu konudaki görüşlerini Râfizîler de benimsemiştir. Bu görüşlerine dayanak olarak "Yetimlerin mallarını haksız yere yiyenler, karınlarına ancak ateş tıkınmış olurlar, zaten onlar çılgın aleve atılacaktır."[399] ayetini delil getirirler. Bir diğer ayette "Kim Allah'a ve Peygamberine başkaldırır ve yasaklarını aşarsa, onu temelli kalacağı cehenneme sokar…"[400] buyrulmaktadır. Ayetlerden anlaşıldığı üzere kişi büyük günah işleyerek Allah'ın emrine isyan etmektedir. Cehennem, Allah'ın emirlerine karşı asi olanların ebedi olarak cezalandırılacakları yerdir. Cennet ise Allah'ın emrine isyan edenlerin girebileceği bir yer değildir. Bu kişinin Allah'a iman etmiş olması durumu değiştirmez. Öyle ki İblis de Allah'ı tanımakla beraber O'nun emrine asi olması sebebiyle ebedi cehennemde kalmayı hak etmiştir. Mu'tezile'ye göre kişi büyük günahlardan sakındığı taktirde küçük günahları affolunur. Buna "Size yasak edilen büyük günahlardan kaçınırsanız, kusurlarınızı örter sizi şerefli bir yere yerleştiririz."[401] ayetini delil getirirler.[402]

Ehl-i Sünnet, "Allah kendisine ortak koşmayı elbette bağışlamaz, bundan başkasını dilediğine bağışlar…"[403] ayetini delil getirerek Mu'tezile'nin aksine kişinin tevbesiz ölmesi durumunda da Allah'ın şirk dışındaki günahları bağışlamasını mümkün görmektedir. Kur'an-ı Kerimde pek çok ayette günah işlemenin kişide ki iman vasfını kaldırmadığına dair deliller vardır.[404] Zira Allah'ın birliğine inanan, emirlerine itaat etmeye ve yasaklarından kaçmaya çalışan birinin işlediği büyük günahla kafir olduğuna veya kafirler gibi ebedi azaba mahkum olacağına hükmetmek akla da aykırıdır. Kul, Allah'a ancak inkar ettiği durumda asi sayılır. Cehennemi ebedi olarak hak etmenin sebebi günahı işlemek değil emri inkar etmek, kabul etmemekle olur ki bu ikisi aynı şey değildir. Nihayetinde Allah, dilerse günahkar bir mümini

[399] Nisâ Suresi 4/10.
[400] Nisâ Suresi 4/14.
[401] Nisâ Suresi 4/31.
[402] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 197-203; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 223-227.
[403] Nisâ Suresi 4/48.
[404] Tahrîm Suresi 66/8, Muhammed Suresi 47/19.

cehenneme atar dilerse bu kişiyi bağışlar. Bağışlaması sözünden döndüğü anlamına gelmez tam aksine vaîdi(ceza) terk etmek kerem ve lütfun göstergesidir.[405]

3.1.2.4. Kulların Fiilleri

Pezdevî, Mu'tezile'yle Ehl-i Sünnet arasındaki temel ihtilaflardan diye belirttiği konulardan bir diğeri, insanın fiilleri meselesidir. Ehl-i Sünnet'in itikadi görüşleri kısmında da değindiğimiz üzere, Pezdevî'nin bu konudaki düşüncesi kulların fiillerinin faili, yaratıcısı olması bakımından Allah'tır, kesp etmesi açısından fiillerin faili yaratma, icat etme olmaksızın irade eden insandır.[406] Bu konuda Mu'tezile'nin tamamı, bir kısım Şîa ve Hâricîlerin çoğunluğuna göre ise insanın fiillerinin yaratıcısının yine kendisi olduğu yönündedir. Kulların fiillerinin yaratıcısı Allah değildir. Onlar bu konudaki görüşlerine "Yaratanların en güzeli olan Allah ne yücedir."[407] ayetini delil getirerek Allah dışında da yaratıcıların olabileceğini söylemişlerdir. "Aslı olmayan sözler uyduruyorsunuz."[408] ayetinde belirtildiği üzere Allah "yalan" sayılan "ifk"i insanların yarattıklarını haber vermektedir. Yine "Yarattığı her şeyi güzel yaratan…"[409] ayeti Allah'ın çirkin olan şeyin yaratıcısı olmadığına delil olmaktadır. Küfür, kötülük, yalan gibi çirkin işlerin yaratıcısının Allah olduğunu iddia etmek Mu'tezile'ye göre O'na kötülük atfetmek olacağından mümkün değildir. Netice itibariyle kul fiillerinin failidir. Oturma, öldürme, hareket etme gibi ortada bir fiil vardır ve bu fiil kuldan hasıl olmaktadır. Böylelikle kul aynı zamanda yaptıklarının sorumluluğunu da üstlenmektedir.[410]

Mu'tezile'nin bu düşüncesine cevaben Ehl-i Sünnet "Her şeyi yaratan Allah'tır."[411] ayetini delil göstererek, fiillerin şey olduğunu netice itibariyle yaratıcısının Allah olduğunu söylemektedir. Yine Kur'an-ı Kerim'de "Sizi de yaptıklarınızı da Allah yaratmıştır."[412] buyurulmaktadır. Pezdevî bu konuda Cebriyye ve Mu'tezile'ye ayrı ayrı cevaplar verdikten sonra konuyu bir fiilin iki faili olup

---

[405] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 203-215; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 227-235.
[406] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 155; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 185.
[407] Mü'minûn Suresi 23/14: فَتَبَارَكَ اللهُ اَحْسَنُ الْخَالِقِينَ
[408] Ankebût Suresi 29/17: وَتَخْلُقُونَ اِفْكاً
[409] Secde Suresi 32/7: اَلَّذِي اَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ
[410] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 156-157; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 186-187.
[411] Ra'd Suresi 13/16: اللهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ
[412] Sâffât Suresi 37/96: وَاللهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ

olmayacağı meselesine getirir ve Ehl-i Sünnet'in görüşünü özetler. Ehl-i Sünnet'e göre bir bilginin iki âlimi, bir nesnenin iki göreni caiz olduğu gibi bir fiilin iki faili olması da caizdir. Bu açıdan fiiller, icat etme bakımından Allah'a, faili olma bakımında insana nispet edilir. Burada Allah'ın fiili yaratmadır. Örneğin oturma fiilini yaratan Allah'tır fakat oturma fiili kula izafe edilir. Yine ayette geçen "Gökleri ve yeri yaratması, dillerinizin ve renklerinizin değişik olması, O'nun varlığının delillerindendir…"[413] ifadesiyle dillerimizin yaratılmış olması bakımından Allah'a izafe edildiği, kullanılması ve ait olması bakımından kula izafe edildiği görülmektedir. Dolayısıyla insanın fiili Allah'ın mahlûkudur.

Pezdevî yaratma hususunda insanı Allah'a ortak koşmaları iddiasıyla Mu'tezile'yi eleştirir. Onların bu konuda Mecusilerden daha kötü olduklarını belirtir ve Hz. Peygamberin "Kaderiyye bu ümmetin Mecusileridir." hadisini nakleder. [414] Allah pek çok ayette yaratmayı sadece kendisine ait kılmıştır. Örneğin "Allah'tan başka gökten ve yerden size rızık veren yaratıcı var mı?"[415], "Yoksa Allah'ın yarattığı gibi yaratan ortaklar buldular da bu iki yaratma arasındaki benzerlikten dolayı mı şaşırdılar? De ki: "Her şeyi yaratan Allah'tır. O birdir, karşı konulamaz güce sahiptir."[416] gibi pek çok ayette Allah yaratmada ortağı olmadığını haber vermektedir. Bu gibi pek çok ayet Mu'tezile'ye karşı Ehl-i Sünnet'in öne sürdüğü delillerdendir.

3.1.2.5. İrade Meselesi

Söz konusu meselelerden bir diğeri de Allah'ın kötülüğü yani mâsiyeti irade edip etmediği meselesidir. Burada Pezdevî Mu'tezile'den iki farklı görüş aktarır. Birinci görüş Allah irade edendir demekle birlikte, O'nun sadece hayrı ve mubah olanı irade edeceğini belirtmişlerdir. Yani mâsiyetlerde, Allah'ın rızası, iradesi, muhabbeti ve dilemesi yoktur. İkinci görüşte olanlar ise kulların fiillerinde Allah'ın dilemesi ve iradesiyle olan hiçbir şey yoktur demektedir. Mu'tezile'ye göre Allah'ın mâsiyetleri dileyip, irade edip sonrasında onları cezalandırması zulüm olur. Bu ise O'nun adalet vasfına terstir. Ayrıca Allah'ın, kendisinin inkâr edilmesini veya kendisine hakaret

---

[413] Rûm Suresi 37/96: وَمِنْ اٰيَاتِهٖ خَلْقُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَاخْتِلَافُ اَلْسِنَتِكُمْ وَاَلْوَانِكُمْ

[414] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 169; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 194.

[415] Fâtır Suresi 35/3: هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرُ اللهِ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْاَرْضِ

[416] Ra'd Suresi 13/16: اَمْ جَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكَاءَ خَلَقُوا كَخَلْقِهٖ فَتَشَابَهَ الْخَلْقُ عَلَيْهِمْ قُلِ اللهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ

edilmesini, çirkin işler yapılmasını dilemesi O'nun için haşa sefihlik olur. Allah, zulümden ve sefihlikten münezzehtir. Öyleyse O'nun mâsiyetleri dilemesi imkânsızdır. Mu'tezile bu konuda "Allah asla kullarına zulüm murâd etmez."[417] ayetini delil olarak getirir. Yukarıda da değindiğimiz üzere Mu'tezile mensupları bu meseleden dolayı kendilerine "Adalet Ehli" ismini vermişlerdir.[418]

Pezdevî Mu'tezile'yi, Allah'tan irade sıfatını nefyederek O'nu acizlikle vasıflandırdıkları gerekçesiyle eleştirmektedir. Bu konuda Ehl-i Sünnet'in görüşü mâsiyet olsun olmasın bütün eşyanın ve bütün fiillerin hepsinin Allah'ın hükmü ve iradesiyle meydana geldiği yönündedir. Fakat hayırlı olanlar Allah'ın rızası ve muhabbetiyle olurken, mâsiyetlerde Allah'ın rızası ve muhabbeti yoktur. Pezdevî bu konuda "Allah dilemeyince siz dileyemezsiniz."[419] ayetini Allah'ın dışında insanın bir şey irade edemeyeceğine delil olarak getirir. İster hayır olsun ister şer bütün her şeyin ancak Allah'ın dilemesiyle olacağını belirtir. Yine bir diğer ayette "Allah kime hidayet etmeyi dilerse, İslam'a onun göğsünü açar, kimi de sapıklığa bırakmayı irade ederse onun kalbini öyle daraltır, sıkıştırır ki…"[420] buyrulmaktadır. Ayrıca Pezdevî, bütün ümmetin Allah'ın dilediğinin olduğu, dilemediğinin olmadığı görüşünde icmâ ettiğini belirtir. Allah'ın bir insanın imanını dilemesi ve o insanın iman etmemesi veya bir insanın küfrünü dilememesi fakat o insanın küfre girmesi, Allah'ın mülkünde O'nun dilemediği şeylerin olduğu anlamına gelecektir. Bu durumun neticesinde Allah, acizlikle vasıflandırılmış olacağından bütün ümmet O'nun mülkünde ancak O'nun dilediği olur fikrinde icmâ etmiştir. Netice itibariyle Ehl-i Sünnet'e göre mâsiyetler de diğer bütün her şey gibi Allah'ın dilemesiyle meydana gelmektedir.[421]

Mu'tezile'nin Allah hakkında mâsiyetleri dileyip sonrasında ceza vermesi zulüm olur görüşüne cevaben Pezdevî, zulmün mahzurlu olanı kabul etmek, yapmak olacağını söyler. Allah hakkında böyle bir şey düşünmek mümkün değildir. Zira biz mahiyetine vakıf olamasak da Allah fiillerinde hikmet sahibidir ve O'nun fiilleri mahzurlu olamaz. Pezdevî örnek olarak el kesmenin haksız yere yapıldığında zulüm olduğunu fakat hırsızın elinin kesilmesinin zulüm olmayacağını söylemektedir. Yine

[417] Mü'min Suresi 40/31.
[418] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 79-82; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 119-122.
[419] İnsân Suresi 76/30.
[420] En'âm Suresi 6/125.
[421] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 82-93; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 119-130.

haksız yere adam öldürmenin insan için düşünüldüğünde zulüm olduğunu fakat Allah'ın vakti geldiğinde kullarının canını almasının zulüm olarak nitelenemeyeceğini belirtir. Eğer ahirette karşılık vermek için diye bir itiraz gelirse hayvanların acı çekmesinin ve vakti geldiğinde ölmelerinin açıklanması gerekir. Dolayısıyla Allah'ın iradesi neticesinde gerçekleşen olayların zulüm olarak nitelenmesi mümkün değildir.[422]

3.1.3. Mu'tezile Fırkaları

3.1.3.1. Hüseyniyye/Neccâriyye

Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr'a(ö.230/845) nispet edilen Hüseyniyye mezhebi için Pezdevî birkaç mesele haricinde Kaderiyye/Mu'tezile'yle muvafakat halindedir demektedir.[423] Mezhepler tarihi yazarları Hüseyniyye'yi farklı mezhepler altında zikretmişlerdir. Örneğin Eş'arî, Hüseyin en-Neccâr'ı Mürcie altında zikrederken[424], Şehristânî Cebriyye altında ele alır.[425] Bağdâdî onun birçok konuda Eş'arî ile uzlaştığını diğer bazı konularda Mu'tezile'ye uyduğunu bazı konularda da münferit kaldığını söylemektedir.[426] İbn Hazm ise Hüseyniyye fırkasını Ehl-i Sünnet'e en yakın Mu'tezile mezhebi olarak değerlendirmektedir.[427]

Pezdevî Hüseyniyye mezhebinin halku'l-Kur'ân, rü'yetullah ve sıfatların nefyedilmesi gibi konularda Mu'tezile ile uyum halinde olduğunu belirtmektedir.[428] Halife Me'mûn döneminde (198-218/813-833) gelişimleri hız kazanan Hüseyniyye mezhebinin Mu'tezile altında ele alınmasındaki en önemli nedenlerden birisi mezhep mensuplarının mihne sürecinde Mu'tezile mezhebiyle beraber hareket etmiş olmalarıdır. Nitekim mezhep mensupları Halife Mütevekkil döneminde(232-247/847-861) sonlandırılan mihne uygulaması neticesinde takibe uğramışlar Rey, Taberistan ve Cürcân gibi bölgelere göç etmişlerdir. Onuncu asırda bu bölgenin önemli

---

[422] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 89; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 127-128.
[423] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 393; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 403.
[424] Eş'arî, **Makâlâtü'l- İslâmiyyîn**, s. 208.
[425] Şehristani, **el-Milel ve'n Nihal**, s. 89.
[426] Abdulkâhir el-Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, 9. bs, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2018, s. 153.
[427] İbn Hazm, **El-Fasl Fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal**, C. 2, çev. Halil İbrahim Bulut, 1. bs, Fatih, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017, s. 10.
[428] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 393; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 403.

mezheplerinden biri haline gelmişlerdir.[429] Nitekim Makdisî de Cürcân şehrinde çoğunluğun Neccârilerden oluştuğunu belirtmektedir.[430] Yine Makdisî'nin ifadelerine göre "Rey halkının çoğu Hanefîdir. Bunlar Neccâriyye'dendir."[431]

Pezdevî beş altı meselede Hüseyniyye'nin Mu'tezile'den ayrıldığını söylemektedir. Bunlar: Kulların fiillerinin yaratıcısının Allah olduğu, istitâatin fiille beraber bulunduğu, Allah'ın küfrü ve mâsiyetleri dilediği, öldürülen kişinin eceliyle öldüğü, haramın rızık olduğu ve arazların imkansız olduğu gibi konulardır. [432] Bu görüşlerinden ilki Dırâr'ın öne sürdüğü ve Hüseyin en-Neccâr'ın da aynı kanaati paylaştığı âlemin sadece arazlardan meydana geldiği görüşüdür.[433] Ehl-i Sünnet ise âlemi cisimler, cevherler ve arazlar olarak üç ana başlık altında incelemektedir.[434]

Hüseyin en-Neccâr'ın öne çıkan görüşlerinden bir diğeri de onun bazı filozofların iddia ettiği gibi Allah'ın her yerde/mekanda olduğu fikrini ileri sürmesidir. Pezdevî, filozofların Allah'ın her yerdedir demelerinde ki kastın her cisimdedir demek olduğunu belirtmektedir. Bu görüşü Hüseyin en-Neccâr da benimsemiştir.[435]

Yine Hüseyin en-Neccâr'ın Mu'tezile'den ayrıldığı konulardan birisi de istitâatin fiille beraber olduğu görüşüdür. Mu'tezile'ye göre istitâat fiilden öncedir. Fakat Hüseyin en- Neccâr Mu'tezile'nin aksine istitâat fiille beraberdir demektedir.[436]

Pezdevî'nin değindiği bir diğer görüşü ise imanın artması ve eksilmesi meselesidir. Hüseyin en-Neccâr'a göre iman artar fakat eksilmez. Bu görüşüyle Ehl-i Sünnet'e yakın bir duruş sergilemiştir. Zira Ehl-i Sünnet'e göre iman artmaz ve eksilmez. Fakat artma veya eksilmenin zatta değil sıfatlarda olacağını Ehl-i Sünnet de kabul etmektedir. Bu bakımdan Pezdevî, Hüseyin en-Neccâr'ın görüşünün Ehl-i Hadîs'e nazaran Ehl-i Sünnet'e daha yakın bir görüş olduğunu belirtmektedir.[437]

---

[429] Mustafa Öz, "Neccâriyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 32, İstanbul, TDV Yayınları, 2006, s. 482.
[430] el-Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm Fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm**, s. 269.
[431] el-Makdisî, **a.g.e.**, s. 293.
[432] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 393; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 403; Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, s. 408; Şehristani, **el-Milel ve'n Nihal**, s. 89-90; Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 153-154.
[433] Eş'arî, **Makâlâtü'l- İslâmiyyîn**, s. 448; Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 154.
[434] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 35; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 75.
[435] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 59; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 102.
[436] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 177-178; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 202.
[437] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 236; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 253.

3.1.3.2. Dırâriyye

Dırâr b. Amr'ın(ö. 200/815 [?]) lideri olduğu Dırâriyye mezhebi için Pezdevî, sayılı birkaç mesele dışında genel olarak Mu'tezile ile ittifak halinde olduklarını belirtir. Fakat bazı Mu'tezile mensuplarının, Dırâr b. Amr'ın Mu'tezile'nin genel kanaatlerinden ayrı düşen birtakım görüşleri sebebiyle kendilerinden görmedikleri zikredilmektedir. Örneğin Bişr b. Mu'temir(ö. 210/825), Dırâr gibilerin teşbihe kaçan aşırı görüşleri sebebiyle kendilerinden sayılmadıklarını, onlara Mu'tezile denilmesinden utanç duyduğunu, liderlerinin Cehm b. Safvân olduğunu söyleyerek eleştirmektedir. Kûfe'li olan Dırâr b. Amr'ın, Yahya el-Bermekî'nin sarayında yapılan ilmi münazaralara katıldığı, Ebû'l Hüzeyl el-Allaf'tan önce Basra çevresinde yapılan ilmi tartışmalarda reis olarak kabul edildiği bilinmektedir.[438]

Pezdevî'ye göre Dırâriyye'nin görüşlerinden öne çıkanlarından bazıları şunlardır: yukarıda değindiğimiz üzere Hüseyniyye'ninde benimsediği gibi cisimler bir araya gelmiş arazlardan oluşmaktadır derler, onlara göre âlem, arazların birleşerek oluşturduğu cisimlerdir, haricen cevher diye bir şeyin varlığını kabul etmezler.[439] Dırâriyye'ye göre Allah'ın bir mahiyeti vardır fakat bunu yalnızca kendisi bilmektedir. Allah ahirette yarattığı bir duyu ile kullarına mahiyetini idrak ettirecektir. Pezdevî Dırâr'ın bu konuda tek kaldığını ondan başkasının böyle bir görüşü beyan etmediğini söylemektedir.[440]

Pezdevî, rü'yetullah konusunda Dırâr b. Amr Allah'ın görülebileceğini, görülmesinin imkansız olmadığını öne sürerek içinde bulunduğu Mu'tezile geleneğinden ayrı düştüğünü belirtmektedir.[441] Eş'arî'ye göre Dırâr b. Amr'ın da aralarında bulunduğu bir gruba göre Allah'ın gözle görülmesi imkansızdır. Allah'ın, kıyamet gününde kullarında yaratacağı altıncı bir duyuyla mahiyeti idrak edilebilecektir.[442]

Dırâr'a göre kulların fiillerinin yaratıcısı Allah'tır, bir fiilden başka bir fiilin doğması (tevellüd veya tevlîd) mümkündür fakat doğan ikinci fiil hem kulun hem

---

[438] Mustafa Öz, "Dırâr b. Amr", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 9, İstanbul, TDV Yayınları, 1994, s. 274.
[439] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 35; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 75.
[440] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 394; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 404.
[441] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 124; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 160.
[442] Eş'arî, **Makâlâtü'l- İslâmiyyîn**, s. 316.

Allah'ın fiilidir. İnsanın fiilleri bahsinde açıkladığımız üzere Ehl-i Sünnet'e göre fiillerin faili Allah'tır ve bir fiilden başka bir fiilin doğması kabul edilemez. Mu'tezile'ye göre fiillerin faili insandır. Kulun fiilinden doğacak diğer fiillerde örneğin ok atan birisinin attığı oktan sonra meydana gelen olaylarda kulun fiilleridir. Dırâr b. Amr'a göre sonrasında meydana gelen olaylar hem kulun hem Allah'ın fiilleridir.[443]

3.1.3.3. Bekriyye

Pezdevî'nin Mu'tezile altında zikrettiği mezheplerden birisi de Bekriyye mezhebidir. Pezdevî, Bekriyye mezhebini, mezhepleri açıkladığı kısımda ayrı bir başlık olarak ele almışsa da bu mezheple alakalı verdiği malumat bir paragrafı geçmemektedir. Diğer Mu'tezile mezheplerinin bazılarında olduğu gibi bu mezhepte de Pezdevî'nin kaynağının Eş'arî olduğu kanaatindeyiz.

Mezhebin kurucusu, Bekr b. Uhtü Abdülvâhid adında birisidir. Hayatı hakkında çok az bilgi vardır. Pezdevî, Bekriyye'yi Mu'tezile'den farklı kılan düşünceleri arasında, Allah'ın ahirette kendi yarattığı bir suretle görüleceği ve sarımsak ve soğan gibi kokulu şeylerin yenmesinin haram olduğu düşüncelerinin olduğunu belirtir.[444] Eserinin kalan kısmında bu mezheple alakalı herhangi bir malumat vermez.

3.1.3.4. Zâbrâşâiyye

Pezdevî'nin Mu'tezile altında zikrettiği mezheplerden bir diğeri de Zâbrâşâiyye mezhebidir. Bu mezhep hakkında ki malumat son derece sınırlıdır. Pezdevî'nin verdiği bilgilere göre Merv bölgesinde yoğunlaşan mezhep mensuplarının lideri Ebû Âsım adında birisidir.[445] Ebû Âsım Merv şehrinin rustaklarından/köylerinden "Zâbrâşâ" denilen yerdendir. Bu yüzden onlara Zâbrâşâiyye denilmiştir.[446] Nitekim Nesefî de onların hicri 400(1009-1010) yılından sonra Merv şehrinde ortaya çıktığından bahsetmektedir.[447] Zâbrâşâiyye'ye göre istitâat fiilden öncedir ve kul kendi fiillerinin yaratıcısıdır. Dolayısıyla Mu'tezile'nin genel kanaati olduğu üzere Allah mâsiyetleri irade etmez. Onlara göre Cebrail'in resul

[443] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 173-174; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 198-199.
[444] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 394; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 404.
[445] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 394; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 404.
[446] Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 404-405.
[447] Nesefi, **Tabsıratü'l Edille**, C. 1, s. 405.

olduğunu söylemek hatalıdır. Ancak Allah Cebrail'i bazı peygamberlerine göndermiştir. Onlar ümmetin icmasına aykırı bir şekilde mâdumu(yokluk) da meşîete dahil etmişlerdir. Pezdevî onların "Allah İblis'in ve bütün kafirlerin küfrünü dilemiştir imanını dilememiştir." ifadesine razı olmayarak bunun Allah'tan meşîetin kaldırılması anlamına geleceğini ileri sürdüklerini aktarır. Onlara göre bunun yerine Allah kafirlerin küfrünü dilemiştir onların iman etmemesini de dilemiştir cümlesi daha doğrudur. Fakat Pezdevî bunun ümmetin icmasına aykırı olduğunu ayrıca "Allah size kolaylık diler, zorluk dilemez."[448] ayetine muhalif bir beyan olduğunu belirtir. Pezdevî'nin Ehl-i Sünnet'e mensup bazı müteahhir dönem âlimlerin de yanlış anlamadan ötürü Zâbrâşâiyye'nin bu görüşüne meylettiğini belirtir.[449]

Pezdevî Zabraşaiyye'nin genel olarak bütün meseleler de Kaderiyye/Mu'tezile ile uyum içerisinde olduğunu belirtir. Onların Mu'tezile'den ayrıldıkları konulardan birisinin "bezm-i elest"te Allah'ın insanlıktan aldığı ilk söz/misak konusudur. Pezdevî Ehl-i Sünnet'in bu konudaki görüşünün ayetlerde sabit olduğu üzere[450] Allah'ın bütün insanlardan söz aldığı yönündedir. Fakat söz veren insanlardan bazıları sol taraftan çıkarılmış ve siyahtılar. Bunlar sırf korkularından ötürü "evet" dediler. Diğer bazıları ise sağ taraftan çıkarılmış beyazlardır ki bunlar gönüllü olarak "evet" dediler. Pezdevî'ye göre Allah'ın söz aldığı bu insanlardan siyah olanlar dünyadan imansız olarak gidenleri, beyaz olanlar ise dünyadan imanlı olarak gidenleri temsil etmektedir.[451] İmam Mâtürîdî'ninde aralarında bulunduğu bir kısım Ehl-i Sünnet'e göre ve genel olarak Kaderiyye/Mu'tezile'nin bu konuda ki görüşü Allah'ın insanlardan toplu bir misak almadığı yönündedir.[452] Bu konuda Zabraşaiyye ve Kerrâmiyye görüşü "evet" lafzının herkesin imanına delalet edeceği dolayısıyla bunun, herkesin iman ettiği anlamına geleceği yönündedir. Fakat Pezdevî hadislerde açıklandığı üzere bir kısmının inanarak bir kısmının da inanmayarak "evet" dediklerini belirtmiştir.[453]

[448] Bakara Suresi 2/185
[449] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 84-85; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 123-125.
[450] A'râf Suresi 7/172
[451] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 337; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 340.
[452] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 338-339; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 340.
[453] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 339-340; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 342-343.

3.1.3.5. Züheyriyye

Pezdevî'ye göre bu mezhep Züheyr b. Abdullah adında birisine tabii olanların mezhebidir. Onlar bazı konularda Kaderiyye'ye uyarken, Allah'ın görülebileceğini, büyük günah işleyen kişinin fâsık bir mümin olduğunu ve Allah'ın kelamı Kur'an'ın muhdes olup mahlûk olmadığını söyleyerek, bu gibi konularda onların görüşlerine karşı çıkmışlardır.[454] Fakat Pezdevî bu konularda Züheriyye'nin görüşlerinin detaylarına eserinde değinmemiştir.

3.1.3.6. Tûmeniyye

Ebû Mu'âz et-Tûmenî'ye tabii olanların mezhebidir. Pezdevî bunların görüşlerinin Züheyriyye'nin görüşleri gibi olduğunu fakat sadece Kur'an'ın ne mahlûk ne de muhdes olmayıp hadis olduğunu söylediklerini belirtir.[455] Bunun dışında bu mezheple alakalı Pezdevî eserinde başka bir açıklama yapmaz. Pezdevî'nin Züheyriyye'de olduğu gibi Tûmeniyye konusunda ki kaynağının da Eş'arî'nin Makâlât'ı olduğu kanaatindeyiz. Eş'arî de eserinde çok kısa değindiği Tûmeniyye'nin, görüşlerinin çoğunda Züheyriyye'ye muvafakat ettiğini belirtir. Pezdevî'nin de belirttiği üzere onlar Allah'ın kelamının mahlûk veya muhdes olmadığını, hadis olduğunu söylemişlerdir. Allah'ın kelamının bir mekanda olmaksızın zatı ile kaim olduğunu iddia etmişlerdir.[456]

Sonuç itibariyle Pezdevî'nin eserinde ele aldığı konularda ilk muhatabının çoğunlukla Mu'tezile olduğunu söyleyebiliriz. Bu kısımda son olarak Pezdevî'nin eserinde Kaderiyye/Mu'tezile'ye mensup olarak zikrettiği kişilerin isimlerini vermemiz, esasında eserde Kaderiyye/Mu'tezile'nin ne kadar yoğunlukta yer kapladığını görmemiz açısından kıymetli olabilir. Pezdevî'nin zikrettiği isimler arasında: Hişâm b. el-Hakem(ö.179/795)[457] Dırâr b. Amr(ö.200/815[?]), Ebû Bekr el-Esamm(ö.200/816), Bişr b. el-Mu'temir(ö.210/825), Muammer b. Abbâd es-

---

[454] Pezdevî, **Usûlü'd-Dîn**, s. 257-258.
[455] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 394; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 405-406.
[456] Eş'arî, **Makâlâtü'l- İslâmiyyîn**, s. 426.
[457] Eserinin son kısmında Hişâm b. el-Hakem'i Mücessime altında zikretmektedir ancak(**bkz**.Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 396; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 409.) tevellüd bahsi altında "Mu'tezile'den Hişâm b. el-Hakem" diye bahsetmektedir.(**bkz**.Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 173; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 198.) Ayrıca başka bir kısımda "aralarında Hişâm ve İbn Heysam'ında bulunduğu Kaderiyye'den Müşebbihe…"(**bkz**. Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 178; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 203.) şeklinde anmaktadır.

Sülemî (ö.215/830) Hüseyin en-Neccâr(ö.230/845)[458] İbrâhîm en-Nazzâm(ö.231/845), Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf(ö.235/849-50 [?]), Ca'fer b. Harb(ö.236/850-51 [?])[459] Abbâd b. Süleymân es-Saymerî (ö.250/864) Ebû Alî el-Cübbâî(ö.303/916), Ebü'l-Kāsım el-Kâ'bî(ö.319/931), Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö.321/933) Kādî Abdülcebbâr(ö.415/1025) olmak üzere tespit edebildiğimiz on dört isim vardır.

3.2. Şîa/Râfiza

3.2.1. İsimlendirme, Tarihçesi ve İmamet Düşüncesi

Pezdevî'nin Râfızîler olarak ele aldığı Şiîlik, Usûlü'd-Dîn'de imamet konusu hariç tutulduğunda Mu'tezile'nin bir uzantısı gibi görünmektedir. Esasında Şîa'yı diğer mezheplerden ayıran en önemli faktör, Hz. Ali ile başlatılan imamet meselesi ve imamların şahsında ortaya çıkan vahiy ve bilgi anlayışlarıdır.[460] Pezdevî, sık sık beraber zikrettiği Şîa ve Mu'tezile mezhepleri için "Râfızîlerin bütünü Kaderiyye ve Mu'tezile mezhebi inancındadır. Mezheplerinin sonu Karmatî mezhebine dönüşmektedir." demektedir.[461] Onlara Râfızî denmesinin sebebinin Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer hakkında kötü söz söyleyip, onların halifeliklerini reddetmekte ısrar etmelerinden dolayı olduğunu belirtmektedir.[462] Aynı kanaati Eş'arî'de de görmekteyiz.[463]

"Rafıza" sözlükte "terk etmek, ayrılmak, bırakmak" gibi anlamlara gelen "rafz" kökünden türemiştir. Istılahi olarak "rafıza" kelimesinin ilk olarak Zeyd b. Ali'nin Emevîlere karşı başlattığı isyan sırasında onun Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i meşru halife olarak görmesi sebebiyle taraftarlarından kendisini terk edenleri

[458] Pezdevî Hüseyin en-Neccâr'ı hem Kaderiyye'den hem de Mu'tezile'den olduğu yönünde ayrı ayrı değerlendirmiştir. Bu durum esasında Pezdevî'nin Kaderiyye ve Mu'tezile'yi bir gördüğüne bir işarettir.

[459] Pezdevî Ca'fer b. Harb'e ait meleklerin insanlardan üstün olduğuna dair yirmi cüze yakın büyük bir eserini gördüğünü söylemektedir. (**bkz**. Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 317; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 321.)

[460] Hasan Onat, "Şiiliğin Doğuşu, İlk Şiî Fikirler ve İlk Şiî Hareketler", **İslâm Mezhepleri Tarihi**, ed. Hasan Onat, Sönmez Kutlu, 7. bs, Grafiker Yayınları, yayın no: 97, Ankara, Grafiker Yayınları, 2018, s. 153.

[461] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 390; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 398.

[462] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 391; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 398-399.

[463] Eş'arî Şîa'yı üç alt başlığa ayırmaktadır; Gâliyye, Râfiza, ve Zeydiyye. (Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn**, s. 46, 60.)

nitelemek için kullanıldığı zikredilmektedir.[464] Sonrasında bu kavram bütün Şiî grupları içine alacak şekilde genişlemiş daha sonrasında Şiî olmakla beraber Bâtınilikle öne çıkmış bazı grupları ifade etmek için kullanılmıştır.[465] Pezdevî eserinde Şîa kavramını sadece üç yerde kullanmıştır.[466] Fakat biz genel kabul görmesi açısından bu başlık altında daha çok Şîa kavramını kullanacağız. Bu mezhebe mensup kişilerin ilk kabulleri, hilafette/imamette Hz. Ali başta olmak üzere, Hz. Peygamber'den sonra ümmeti yönetme ve yönlendirme sorumluluğunun Ehl-i Beyt'in hakkı olduğu düşüncesidir.[467]

Şîa'nın kökeni ve teşekkül süreciyle alakalı farklı iddialar ortaya atılmıştır. Bu süreci Hz. Osman döneminde yaşanan hadiselere bağlayanlar vardır.[468] Bir diğer iddia ise Şiîliğin Kerbelâ olayından sonra yaşanan özellikle Tevvabun ve Muhtar es-Sekafî hareketleri neticesinde vücut bulduğu yönündedir.[469] Pezdevî Şiîliğin tarihi ve teşekkülü ile alakalı veya sahabe ve tabiun dönemlerinde yaşanan olaylarla alakalı eserinde herhangi bir bilgi vermez. O daha çok Şiîlerin Hz. Peygamber'den sonra Hz. Ali'nin imametinin hak olduğu, Hz. Ali'nin nass ile tayin edildiği yönündeki iddialarına cevap vermekle yetinir. Nitekim esasında Şiîliğin teşekkül sürecini de bu fikrin belirli bir zümrede itikadi olarak karşılık bulmasında aramak gerekmektedir.[470] Zira Usûlü'd-Dîn'de, Hz. Ali'nin ve evlatlarının nass ile tayin edildiği inancını bir kenara bıraktığımızda, Şîa'dan geriye Mu'tezile'nin itikadi düşüncesinden başka bir şey kalmamaktadır.

Pezdevî Şiîlerin Hz. Ali'nin nasla tayin edildiğine dair delil getirdikleri iki rivayeti eserinde aktarır. Bu rivayetlerden ilki: "Sen benim için, Musa'ya göre Harun makamındasın, ancak benden sonra Peygamber yoktur." hadisidir. Bir diğeri ise: "Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır. Ya Rabbi! Ona dost olana dost ol, onu

---

[464] Hasan Onat, "İmamiyye Şiası", **İslâm Mezhepleri Tarihi**, ed. Hasan Onat, Sönmez Kutlu, 7. bs, Grafiker Yayınları, yayın no: 97, Ankara, Grafiker Yayınları, 2018, s. 180.
[465] Mustafa Öz, "Râfizîler", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 34, İstanbul, TDV Yayınları, 2007, s. 396.
[466] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 155,237,382; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 185,254,387.
[467] Kummî, Nevbahtî, **Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak/Fıraku'ş-Şîa**, çev. Hasan Onat vd., Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2020, s. 95-96; Allame Tabatabâî, **Tüm Boyutlarıyla İslâm'da Şia**, çev. Kadir Akaras, Abbas Akyüz, 5. bs, İstanbul, Kevser Yayınları, 2016, s. 28.
[468] Onat, "Şiiliğin Doğuşu", s. 157.
[469] Onat, **a.g.e.**, s. 157-161.
[470] İrfan Abdülhamid, **İslâm'da İ'tikadî Mezhebler ve Akaid Esasları**, çev. Mustafa Saim Yeprem, Türkiye Diyanet Vakfı, 2011, s. 23.

seveni sev, ona düşman olana düşman ol, sevme…" hadisidir. Bu rivayetlerden ilkine göre Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'e nübüvvet dışında başka bir konuda ortak olması gerekir. Zira Hz. Harun, Hz. Musa'ya nübüvvet yönünden ortaktı fakat Hz. Peygamber son nebi olduğu için Hz. Ali'nin O'na nübüvvet yönünden ortak olması düşünülemez. İkinci rivayetle birlikte konu Şîa'ya göre daha da netleşmektedir. Zira Hz. Peygamber Hz. Ali'yi kendisinin mevlâsı olana mevlâ yapmıştır. Hz. Peygamber'in dostlukta ve kendisinden sonra yerine geçmede Hz. Ali'yi diğer sahabelere öncelemesi, Hz. Ali'nin Hz. Peygamber tarafından görevlendirildiğine bir delil olmuştur. Pezdevî Hz. Ali'nin nass ile tayin edildiği konusuyla alakalı Şîa'nın ileri sürdüğü bu iki rivayet dışında diğer başka rivayetlerin de olduğunu belirtmektedir.[471]

Pezdevî Hz. Ali'nin nass ile tayin edildiği iddiasına karşılık, Hz. Ebû Bekir'in halifeliğinin hak olduğunu ispat etmeye çalışarak cevap verir. Hz. Ebû Bekir'in halifeliğinin hak olduğunun delillerinden ilki Fetih Suresinde "Arkada kalan bu Arap kabilelerine de ki: Yakında çetin güç sahibi bir topluluğa karşı çağrılacaksınız; ya kendileriyle savaşacaksınız yahut Müslüman olacaklar. Bu çağrıya uyarsanız Allah size güzel bir karşılık verecek, daha önce olduğu gibi geri dönersiniz sizi acı bir şekilde cezalandıracak." ayetinde[472] belirtildiği üzere "güç sahibi bir topluluk"tan kastın irtidad eden Benî Hanîfe olduğu rivayet edilmiştir. Bu topluluğa karşı savaşa çıkmayı emreden Hz. Ebû Bekir olduğunu için onun halifeliği hak olmuş olmaktadır. Şîa'ya göre bu ayet Hz. Muâviye ve ona bağlı olanlar hakkında nazil olmuştur. Fakat Pezdevî bunun Şîa'nın bir uydurması olduğunu, zira ayette kastedilenin kafirler olduğunu belirtmektedir. Fakat Hz. Muâviye ve onun bağlıları Müslüman olarak kabul edilmiş zira Hz. Ali de onlar için kafir muamelesi yapmamış, mallarını ganimet olarak almamış ve esir etmemiştir.[473] Yine Hz. Ebû Bekir'in halifeliğinin hak olduğunun delillerinden bir diğeri Hz. Peygamber'in, hastalığının ilerlediği vakitlerde imamete kendi yerine Hz. Ebû Bekir'i tayin etmesidir. Din işlerinde Hz. Peygamber'in Hz. Ebû Bekir'i tayin etmesi, onun dünya işlerinde de ehil olduğuna bir delildir. Pezdevî burada Hz. Ali'den "Hz. Peygamber senden dinimiz için razı olmuştur, biz dünyamız için senden razı

[471] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 279-281; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 289-290.
[472] Fetih Suresi 48/16.
[473] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 281-283; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 290-291.

olmayalım mı?" yönünde bir rivayet aktarır. Son olarak sahabenin Hz. Ebû Bekir'in halifeliği üzerinde icmâ etmesi onun halifeliğinin hak olduğunun bir başka delilidir. Hz. Ali de Hz. Fatıma vefat ettikten sonra Hz. Ebû Bekir'e biat etmiştir.[474] Şayet Hz. Ali'nin imameti "Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır" hadisi gereğince nass ile olmuş olsaydı, Ensar Sa'd b. Ubade'nin halife olmasını istemez böyle bir işle meşgul olmaz ayrıca ashab Hz. Ebû Bekir'in halifeliğinde icmâ etmezdi. Nitekim Allah sahabeyi insanların en hayırlı zümresi olarak zikretmektedir.[475] Hadisteki mevlâ kelimesiyle kastedilen mana yardımcı, dost gibi anlamlardır. Burada Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'den sonra halife olduğuna dair bir delil yoktur. Fakat ilginç olan Pezdevî bu hadisi zikrederken, Şiî kaynaklarda Gadir-i Hum hadisesi olarak geçen olaydan ve bu hadisin Mâide Suresi 67. ayetin[476] nazil olmasının ardından söylendiği yönündeki iddialardan hiç bahsetmemiş olmasıdır.

Pezdevî Şîa'nın Hz. Peygamber'den bazı rivayetler aktararak Hz. Ali'nin ilimde, cesarette ve keramet göstermede sahabenin en üstünü olduğu iddialarına karşılık Ehl-i Sünnet'in görüşünün hilafet sıralamasının aynı zamanda fazilet sıralaması olduğunu bazı rivayetler aktararak belirtmektedir.[477]

Pezdevî hicri 479(m. 1086/1087) tarihinde fakih bir arkadaşını dinlediğini, arkadaşı Mekke'de Beytullah'tayken Râfızîlerden bir grup ile görüşmesinden bahsetmektedir. Onlar "Hz. Cebrail Kur'an'ı Hz. Peygamber'e indiriyordu. Hz. Peygamber, Hz. Cebrail'e Kur'an'ın bir kısmını da Hz. Ali'ye indirmesini emretmiştir." demişlerdir. Pezdevî Şîa'nın aşırılarının Ammâr b. Yâsir, Suheyb ve Mikdâd gibi birkaç sahabe dışında sahabenin tümünü tekfir ettiklerini belirtmektedir. Onların sahabeyi tekfir etme sebebinin Hz. Ebû Bekir'in sahabenin tümüyle beraber, Hz. Ali'nin hakkı olan imameti zorla elinden aldığı iddiaları olduğunu söylemektedir.[478]

---

[474] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 284; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 292-293.

[475] Âl-i İmrân Suresi 3/110: Siz, insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz. İyiliği emredersiniz, kötülükten alıkoyarsınız ve Allah'a inanırsınız.

[476] Mâide Suresi 5/67: Ey peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et! Eğer bunu yapmazsan O'nun mesajını iletmemiş olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır. Şüphe yok ki Allah kâfirler topluluğunu hidayete erdirmez.

[477] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 300-313; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 312-317.

[478] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 390; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 397-398.

Burada Şiîliğin tarihsel gelişimine de kısaca değinmek istiyoruz. Şiî müelliflere göre Şiîlik Hz. Peygamber'in hayatta bulunduğu dönemde başlamıştır.[479] Şiîler dışındaki diğer müelliflerden bazıları Hz. Osman döneminde, bazıları Hz. Ali döneminde diğer bazıları da Hz. Hüseyin'in şehit edildiği Kerbelâ olayı sonrasında başladığını söylemişlerdir. Onat'ın tespitlerine göre ilk Şiî hareketler, birinci asrın sonu ikinci asrın başlarında, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin ölümünden sonra ortaya çıkmıştır. Onat'a göre bu tarihe kadar ortada ne nass ile tayin fikri ne de masum imam anlayışı vardır.[480] Muhammed b. el Hanefiyye'nin vefatının ardından onun ölmediği, bir gün geri geleceği gibi söylemler ortaya çıkmış bu bağlamda hicri birinci asrın sonu ve ikinci asrın başına doğru Şiîliğin, vasilik, mehdilik, rec'at gibi bazı itikadi fikirleri belirginleşmiştir. Bu fikir ve düşüncelerin sistemleşmesi Şiîliğin erken dönemde itikadi alt yapısını oluşturmuştur. Ayrıca Muhammed b. el-Hanefiyye isminin öne çıkması o dönemde henüz imamet fikrinin Fatıma nesline ait olduğu yönündeki düşüncenin Şiî anlayışta vücut bulmadığını göstermektedir. Zira Muhammed b. el-Hanefiyye Hz. Fatıma'nın neslinden değildir.[481]

Muhtar es-Sekafî, Muhammed b. el-Hanefiyye'nin ismini kullanarak meşruiyet kazandırdığı Hz. Hüseyin'in intikamını alma davasına, Emevîlerin bazı haklarını gasp ettiği mevâlî, Muhtar'ın kendilerine tanıdığı ayrıcalıkların da etkisiyle ciddi destek vermiştir.[482] Onun Kûfe'de başlattığı isyan hareketi zamanla büyümüş ve nihayetinde Ubeydullah b. Ziyâd başta olmak üzere Kerbelâ olayının sorumluları ortadan kaldırılmıştır. Pezdevî Şîa'dan bir kısmının ve bunlardan Muhtar es-Sakafi'nin Allah'ın zahir olduğu, ortaya çıktığı gibi görüşleri olduğunu eserinde belirtmektedir.[483] Muhtar'ın öldürülmesinin ardından özellikle mevâlîden olan taraftarlarından sağ kalanlar Muhammed b. el-Hanefiyye'nin şahsına özel bir kutsiyet atfetmişlerdir.

---

[479] Kummî, Nevbahtî, **Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak/Fıraku'ş-Şîa**, s. 95-96; Allame Tabatabâî, **Tüm Boyutlarıyla İslâm'da Şia**, s. 32.

[480] Onat, "Şiiliğin Doğuşu", s. 171.

[481] Onat, **a.g.e.**, s. 172; Daftary, **Şii İslam Tarihi**, s. 54.

[482] İsmail Yiğit, "Muhtâr es-Sekafî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 31, Ankara, TDV Yayınları, 2020, s. 54; Metin Bozan, **İmâmiyye Şîası'nın Oluşumu: Mâsum Oniki İmam İnancının Ortaya Çıkışı**, 2. bs, Üsküdar, İstanbul, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2018, s. 56-57; Daftary, **Şii İslam Tarihi**, s. 54-55.

[483] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 390; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 398.

Muhtar es-Sekafî ve Muhammed b. el-Hanefiyye isimlerinin ardından, siyasi bir tarafgirlik gibi görünen Şîa'nın artık itikadi bir oluşuma evrildiği görülmektedir.[484]

Abbâsîler kurulurken Emevîlerin karşısında bulunan hemen hemen tüm zümreleri er-rızâ min Âli Muhammed(Hz. Muhammed'in neslinden razı olunan biri) sloganıyla ortak çatı altında toplamayı başarabilmiş ardından kendilerinin siyasi olarak en ciddi rakipleri olan Alioğullarını iktidardan uzaklaştırma çabası içerisine girmişlerdir.[485] Bu tarihe kadar Şîa içerisinde Ehl-i Beyt kavramı henüz Ali-Fatıma soyuna tahsis edilecek kadar daraltılmamıştı. Abbâsî-Talibi çekişmesinin ilk patlak verdiği hareket 144/761 yılında ortaya çıkan en-Nefsüzzekiyye isyanıdır. Hz. Hasan'ın soyundan olan Muhammed b. Abdullah en-Nefsüzzekiyye isyanı başarısızlıkla sonuçlanmış ve taraftarları tasfiye edilmiştir. Silahlı mücadele yerine daha pasif bir siyaset izlemeyi tercih eden ve ilmi faaliyetlere ağırlık veren Hz. Hüseyin'in nesli ön plana çıkmıştır.[486] Bu dönemde Abbâsîler kendi halifeliklerini meşrulaştırmak adına Hz. Peygamber'den geldiği iddia edilen bazı rivayetler oluşturmaya çalışmışlardır.[487] Nitekim Pezdevî de eserinde Hadis Ashabından bazılarının Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ı kendisinden sonra nass ile tayin ettiğine inandıklarını aktarması burada dikkat çekmektedir.[488] Hz. Hüseyin'in neslinden Muhammed el-Bakır ve oğlu Ca'fer es-Sadık ismi etrafında da bazı gruplaşmaların olduğunu görmekteyiz.[489] Netice itibariyle Abbâsîlerin kendi halifeliklerini meşrulaştırma ve Alioğullarını iktidardan uzaklaştırma çabalarının da etkisiyle hicri ikinci asrın ortalarından itibaren Şîa içerisinden İmâmiyye, Zeydiyye, İsmâiliyye gibi imamet merkezli fırkaların oluşmaya başladığını söyleyebiliriz.[490]

---

[484] İsmail Yiğit, "Muhtâr es-Sekafî", s. 54; Bozan, **İmâmiyye Şîası'nın Oluşumu**, s. 58-59.
[485] Bozan, **İmâmiyye Şîası'nın Oluşumu**, s. 80-81; Daftary, **Şii İslam Tarihi**, s. 70-72.
[486] Bozan, **İmâmiyye Şîası'nın Oluşumu**, s. 82-83; Daftary, **Şii İslam Tarihi**, s. 65.
[487] Onat, "Şiiliğin Doğuşu", s. 174.
[488] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 300; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 311. Eş'ari, Râvendiyye fırkasının da bu kanaatte olduğunu belirtmektedir. Onlara göre Hz. Peygamber amcası Abbas'ı nass ile tayin etmiştir. Abbas oğlu Abdullah'ı, oda oğlu Ali'yi nass ile imamete tayin etmişlerdir. Sonra bu fırka nass ile imameti Ebû Ca'fer el-Mansûr'a kadar ulaştırmıştır.(Eş'arî, **Makâlâtü'l- İslâmiyyîn**, s. 66.)
[489] Bozan, **İmâmiyye Şîası'nın Oluşumu**, s. 60-61.
[490] Onat, "Şiiliğin Doğuşu", s. 174.

3.2.2. Temel İtikadi Görüşleri

Bu kısımda Usûlü'd-Dîn'de değinilen, Şîa'nın imamet dışında ki diğer itikadi görüşlerini aktarmaya çalışacağız. Pezdevî'nin Şîa'ya değindiği ilk konu ilmin elde edilmesi bahsidir. Ehl-i Sünnet'e göre ilim üç yoldan elde edilir: Duyular, haber ve akıl yürütme. Pezdevî Râfızîler'den Caferiyye'nin eşyanın duyu ve ilhamla bilineceği görüşünde olduklarını belirtmektedir. Yine Râfızîler'den İmamiyye'ye göre ise eşyanın hakikati his ve haberle bilinebilmektedir. Fakat haberin ancak yalan söylemesi düşünülemeyen masum bir imamın haberi olması gerekir. Ayrıca Allah'tan ve Hz. Peygamber'den gelen haberler de buna dâhildir.[491]

Pezdevî, Şîa'nın Allah'ın kelamı mahlûk olup sonradan yaratılmıştır inancında olduğunu söylemektedir. Bu konuda Mu'tezile başta olmak üzere Hâricîler, Mürcie Mücebbire'nin de aynı inancı paylaştıklarını belirtmektedir. Fakat Pezdevî Şîa'nın bu konu hakkında ki herhangi bir görüşüne veya açıklamasına değinmemiştir.[492]

İnsanın fiilleri bahsinde Pezdevî "Şîa" kavramını kullanarak bir kısım Şîa'nın, Kaderiyye'nin tamamı ve Hâricîlerin çoğunluğunun insanın fiillerinin yaratıcısının Allah olmadığı, kulun kendisi olduğu görüşüne sahip olduklarını söylemektedir. Fakat Pezdevî yine bu konu altında Şîa'nın münferit herhangi bir düşüncesine yer vermemiştir.[493] Bir kısım Şîa'nın da aralarında bulunduğu, Kaderiyye, Hâricîler, aralarında Hişâm[494] ve İbn Heysam'ında bulunduğu Kaderiyye'den Müşebbihe'nin, istitâatin fiilden önce olduğu inancına sahip olduklarını belirtmektedir.[495]

---

[491] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 28; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 66.
[492] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 94; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 131.
[493] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 155-171; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 185-195.
[494] Cafer es-Sadık ve oğlu Musa el-Kazım döneminde yaşayan ve Şii/İmami geleneğin önde gelen kelamcılarından kabul edilen Hişâm b. Hakem'i, Pezdevî eserinin hiçbir yerinde Şîa altında değerlendirmemiştir. Kaynaklarda onun Mu'tezile ile girdiği tartışmalardan ve onlara yazdığı reddiyelerden bahsedilmektedir. Buna rağmen Pezdevî, onu yukarıda değindiğimiz kısımda Kaderiyye'den Müşebbihe olarak nitelemiş, aynı bahsin birkaç paragraf yukarısında Mu'tezile'den olduğunu söylemiştir. Yine Tevlid-Tevellüd bahsinde Hişâm'ı Mu'tezili olarak sunmaktadır. (Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 177; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 202.) Pezdevî Ehl-i Kıble'den Allah'ın cisim olduğunu söyleyen ilk kişinin Hişam olduğunu belirtir.(Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 47; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 93.) Onun yer verdiği görüşlerinden bazıları şunlardır: Allah'ın kelâmı vardır. O'nun kelâmının mahlûk olup olmadığını söyleyemem,(Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 94; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 131.) cehennemde ebedi kalınmaz, cehennemlikler azap gördükten sonra akılları gider, sarhoş ve baygın hale gelir ve cennetliklerin haline dönüşürler.(Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 259; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 273.). Detaylı bilgi için **bkz**. Bozan, **İmâmiyye Şîası'nın Oluşumu**, s. 96-103.
[495] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 178; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 203.

Pezdevî'ye göre Mu'tezile, Kaderiyye ve Şîa, Allah için vacip olan şeyler vardır derler. Örneğin onlar Allah'ın kullarının faydasına olan şeyleri yapması vaciptir inancındadırlar.[496]

Pezdevî, Mu'tezile ve Kaderiyye'nin büyük günah işleyenlerin Müslüman olup mümin olmadıkları inançlarını Şîa'nın da paylaştığını söylemektedir.[497] İman ve İslam ayrı şeylerdir. Öyle ki onlara göre bir kimse müminlerin fakirlerine vasiyet bıraksa bu vasiyetten Mu'tezile ve Şîa faydalanırken Ehl-i Sünnet faydalanamaz fakat bir kimse Müslümanların fakirlerine vasiyette bulunursa bundan bütün kıble ehli faydalanabilir.[498] Onlara göre iman: dil ile ikrar, kalp ile tasdik ve bunun yanında büyük günahlardan sakınmaktır.[499]

Pezdevî'nin, Şîa'nın Mu'tezile ile beraber zikrettiği itikadi görüşlerinden bazıları şunlardır: Onlar sırat köprüsünü kabul etmezler,[500] kıyamet günü hesaba çekilmeyi, amellerin yazılmasını ve okunmasını,[501] Kevser havzı ve şefaati,[502] kabir azabını reddederler[503], zalim ve günahkar imamın azli gerekir derler.[504]

Kısaca değindiğimiz Pezdevî'ye göre Şîa'nın itikadi görüşlerinden çıkardığımız sonuç, onların imamet ve hilafetle alakalı düşüncelerini bir kenara bırakırsak geri kalan tüm itikadi düşüncelerinde Kaderiyye/Mu'tezile ile ortak kanaat belirttikleridir. Yukarıda da değindiğimiz üzere Pezdevî'ye göre Şîa'nın bütünü Kaderiyye/Mu'tezile inancındadır. Pezdevî bu inançta derinleşenlerin nihayetinde Karmatî olduğunu söylemektedir.[505]

3.2.3. Şîa Fırkaları

3.2.3.1. İmâmiyye/Ca'feriyye

Pezdevî mezheplerin beyanı kısmında "Râfızîlerden İmâmiyye mezhebi" diyerek İmâmiyye adıyla bir mezhebin varlığından bahsetmiş olsa da bu mezheple

[496] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 190; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 215.
[497] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 198; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 223.
[498] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 237; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 254.
[499] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 224; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 242.
[500] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 247; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 264.
[501] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 249; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 266.
[502] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 252; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 267.
[503] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 253; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 269.
[504] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 298; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 307.
[505] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 378; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 385.

alakalı verdiği bilgiler bir paragrafı geçmemektedir. Adından da anlaşıldığı üzere bu mezhebin şekillenmesinde ve vücut bulmasındaki en temel düşünce imamet nazariyesi ve on iki imam fikridir. İmâmiyye bugün Şîa içerisinde en kalabalık grubu oluşturmakta ve merkezi bir konuma sahip bulunmaktadır. İmâmiyye kavramı ve Ca'feriyye kavramı birbirinin yerine kullanılan kavramlar olmakla beraber[506] Pezdevî sadece bir yerde zikrettiği Ca'feriyye mezhebini İmâmiyye mezhebinden ayrı bir oluşummuş gibi zikretmiş olması ilginçtir.[507] Muhtemeldir ki Pezdevî'nin İmâmiyye'den kastettiği, imametin nass ile tayin olması gerektiğini düşünen tüm gruplardır. Ca'feriyye'den kastettiği ise sonraki süreçte İsnâaşeriyye olarak anılacak ve bugünde İmâmiyye denilince akla gelen ilk gruptur.

Ca'feriyye isminin zamanla İmâmiyye ve İsnâaşeriyye ismiyle özdeşleşmesi bize bu grubun gerçek anlamda öncüsü ve kurucusunun Cafer es-Sadık(ö. 148/765) olduğu yönünde bir ipucu vermektedir. İmâmiyye çizgisi esas itibariyle Cafer es-Sadık ile başlayan bir oluşumdur. Kendisinden önce beş imam daha yaşamıştır fakat imami çizgideki imamet fikri itikadi açıdan ilk olarak onun ismiyle beraber başlamaktadır.[508] Burada karşımıza iki farklı Cafer es-Sadık anlayışı çıkmaktadır. Birincisi bulunduğu dönemde babası Muhammed el-Bâkır gibi ilimle iştigal eden, öğrenciler yetiştiren, siyasetten uzak bir Cafer es-Sadık'tır. İkincisi ise kendisine itaat edilmesi farz olan, gaybı bildiği söylenilen, bazıları tarafından nübüvveti ve hatta ulûhiyeti iddia edilen Cafer es-Sadık'tır.[509] Nitekim Pezdevî de İmâmiyye mezhebini tarif ederken onların imametin Hz. Ali ve evlatlarının hakkı olduğunu söylediklerini, bazen imamları peygamberlere ilhak ettiklerini ve hatta bazen de peygamberden üstün gördüklerini, daha da ileri giderek ulûhiyetin imamlara hulûl ettiğini söylediklerini belirtir.[510]

Cafer es-Sadık'ın vefatından sonraki süreçte ortaya pek çok farklı fırka çıkmıştır. Bunlar arasında onun ölmediğine ve bir gün yeryüzünü adaletle doldurmak

---

[506] Onat, "İmamiyye Şiası", s. 180.

[507] Râfızîlerden Ca'feriyye Mezhebi de eşyanın duyu ile ve ilhamla bilinebileceği görüşündedir. Râfızîlerden İmâmiyye'ye gelince; onlar ise eşyanın his ve haberle tanınacağını ileri sürmüşlerdir.(Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 28; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 66.)

[508] Onat, "İmamiyye Şiası", s. 181.

[509] Bozan, **İmâmiyye Şîası'nın Oluşumu**, s. 117-125.

[510] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 390; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 398.

için geri döneceğine inanların oluşturduğu "Nâvusiyye",[511] oğlu İsmail'in imameti devraldığını düşünen "Seb'iyye",[512] diğer oğlu Abdullah el-Eftah'ın imametini kabul edenlerin oluşturduğu "Eftahiyye"[513] ve nihayetinde ana omurgayı oluşturacak olan, imametin Musa el-Kazım(ö. 183/799) ile devam ettiğini söyleyen İsnâaşeriyye gibi fırkalardır.[514] Musa el-Kazım döneminde Hişâm b. el-Hakem'in öncülük ettiği nass ile tayin fikri belirginleşmiştir. Onun bu konuda eserler yazdığı belirtilmektedir. Nihayetinde hicri ikinci asrın son çeyreğine doğru belirginleşen imamet düşüncesi üçüncü asrın ortalarına doğru İmâmiyye ekolü tarafından kabullenilerek sistemleştirilmiştir[515].

Musa el-Kazım'ın vefatının ardından taraftarları üç gruba ayrılmıştır. Birinci grup İmâmiyye'nin ana grubu olarak devam ettiği ve Ali er-Rıza'yı(ö. 203/818) Musa el-Kazım'dan sonra imam kabul edenlerin oluşturduğu "Kat'iyye"dir.[516] İkinci grup ise onun ölmediğini ve mehdi olarak tekrardan geri döneceğini iddia edenlerin oluşturduğu "Vâkıfa" grubudur.[517] Son grup ise Musa el-Kazım'ın ölüp ölmediğine dair delilleri olmadığı için sessiz kalanların oluşturduğu gruptur.[518] Bu dönemde Ali er-Rıza'nın halife Me'mûn tarafından veliaht ilan edilmesi önemlidir. Sonrasında İmâmiyye'nin imamet silsilesi Ali er-Rıza'nın vefat ettiğinde yedi yaşında olan oğlu Muhammed et-Takî(ö. 220/835) ile onun ardından yine altı yaşında bir çocuk olan oğlu Ali en-Nakî(ö. 254/868) ve onun oğlu Hasan el-Askerî(ö. 260/874) ile devam etmiştir. Hasan el-Askerî'nin hicri 260 yılında vefat etmesinin ardından imamet inancında farklı bir dönem başlamıştır. Onun gizlenen bir oğlu olduğu iddiası gündeme gelmiş ve nihayetinde Muhammed el-Mehdi ismi ana çizgiyi oluşturan İmâmiyye tarafından son imam ve gaybetteki mehdi olarak kabul edilmiştir. İmâmiyye tarihinde, 260-328/873-940 yılları arası Gaybet-i Suğrâ dönemi olarak adlandırılmıştır. Bu süreçte gaybetteki imam, bağlıları ile sefirleri aracılığıyla irtibat kurmaya devam etmiştir. Bu

[511] Kummî, Nevbahtî, **Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak/Fıraku'ş-Şîa**, s. 209-210.
[512] "Hâlis İsmâîliyye" fırkası. Kummî, Nevbahtî, **a.g.e.**, s. 210-211.
[513] Kummî, Nevbahtî, **a.g.e.**, s. 225-228.
[514] Kummî, Nevbahtî, **a.g.e.**, s. 228-235.
[515] Onat, "İmamiyye Şiası", s. 192; Bozan, **İmâmiyye Şîası'nın Oluşumu**, s. 160-167.
[516] Kummî, Nevbahtî, **Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak/Fıraku'ş-Şîa**, s. 236-237.
[517] Kummî, Nevbahtî, **a.g.e.**, s. 238.
[518] Bozan, **İmâmiyye Şîası'nın Oluşumu**, s. 190; Daftary, **Şii İslam Tarihi**, s. 83-84.

sefirler Ebû Amr Osman b. Saîd el-Ömerî(260-267/874-880), oğlu Ebû Cafer Muhammed b. Osman(305/917-918), Ebû'l-Kasım Hüseyin b. Ruh en-Nevbahtî(326/939) ve Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed es-Semurrî(328/940)'dir. Bu dört sefirin görev yaptığı döneme Sefirler Dönemi ve Gaybet-i Suğrâ dönemi denilmiştir. 328/940 tarihinden itibaren Gaybet-i Kübrâ dönemi başlamıştır ve o tarihten itibaren İmamiyye/İsnâaşeriyye mensupları on ikinci imamın dönüşünü ve yeryüzünde adaleti sağlamasını beklemektedirler.[519]

İmâmiyye/İsnâaşeriyye itikadının sistemleşmesi ve kurumsallaşması Büveyhîler döneminde(945-1055) ciddi bir şekilde hız kazanmıştır. Önde gelen hadis âlimleri bu dönemde yaşamıştır. Nitekim kütüb-i erbaa adıyla şöhret bulmuş dört temel hadis kaynağından üçü bu dönemde yazılmıştır. Şeyh Sadûk(ö. 381/991) ve öğrencisi Şeyh Müfîd(ö. 413/1022) bu dönemin önde gelen Şiî âlimleri arasındadır.[520] Yine Büveyhîler döneminde Gadîr-i Hum bayram olarak kutlanılmaya başlanmış, Muharrem ayının ilk on günü Hz. Hüseyin'in şehadetini anmak için yas günü olarak ilan edilmiştir. Selçukluların Büveyhîleri yıkmasının ardından Şiî hâkimiyeti kısmen zayıflamış, ardından Safevîlerin kurulması ve İmâmiyye'nin resmi mezhep halini almasıyla beraber İran'da İmâmiyye/İsnâaşeriyye Şiîliği yerleşik bir mezhep haline gelmiştir.[521]

3.2.3.2. Zeydiyye

Pezdevî'ye göre Şîa'nın içerisinde fenalık yönünden en hafifleri Zeydilerdir. Zira onlar diğer Şiîler gibi sahabenin önde gelenlerini tekfir etmezler. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in halifeliklerini kabul etmekle beraber Hz. Ali'yi üstün tutarlar. Zeyd b. Ali (ö.122/740) Şîa'nın Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer hakkında söylediklerini kabul etmeyip reddetmiştir. Önceki kısımda değindiğimiz üzere Pezdevî'ye göre onlara Râfiza denilmesinin sebebi Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i reddetmeleri ve onlar hakkında kötü söz söylemelerinden dolayıdır.[522] Kaynaklarda zikredildiğine göre Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik(ö.125/743) döneminde Hz. Hüseyin'in torunu

[519] Allame Tabatabâî, **Tüm Boyutlarıyla İslâm'da Şia**, s. 217. Onat, "İmamiyye Şiası", s. 192-194; Daftary, **Şii İslam Tarihi**, s. 89-92.
[520] Laoust, **İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler**, s. 260-261.
[521] Onat, "İmamiyye Şiası", s. 194; Daftary, **Şii İslam Tarihi**, s. 92-99.
[522] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 391; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 398-399.

Zeyd b. Ali'ye, Kûfe'de biat edenlerden bir grup, ayaklanması sırasında onun Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer hakkındaki düşüncelerini öğrenince yanından ayrıldılar. Zeyd bunun üzerine onlara "rafaztumûnî" (beni terk ettiniz) demiştir. Bu söz üzerine onlara Râfiza(terk edenler) denilmiştir.[523]

Zeydiyye fırkasına göre imamet Fatıma neslinden âlim, cesur, cömert ve imamet davasıyla kılıca sarılıp mücadele eden kimselerin hakkıdır.[524] Mezhebin kurucu ismi Zeyd b. Ali'dir. Başlangıçta siyasi bir hareket olarak zümreleşen Zeydiyye, Zeyd b. Ali'nin Emevî idaresiyle yaşadığı bir takım problemlerin de etkisiyle çıkan isyan neticesinde vücut bulmuştur. Devam eden süreçte bu hareket itikadi bir hüviyet kazanmıştır. Zeyd b. Ali'nin Emevî idaresiyle yaşadığı problemlerden birisi Hz. Ali'nin vakıflarının idaresiyle alakalı sorunları görüşmek için Hişâm b. Abdülmelik'in huzuruna çıkması olayıdır. Zeyd'in bu görüşmede Hişâm tarafında ciddi hakaretlere maruz kaldığı aktarılmaktadır. Buna göre Hişâm, Zeyd b. Ali'nin hilafet iddiasında bulunduğunu fakat onun bir cariyenin oğlu olduğunu dolayısıyla bu makama layık olmadığını söyleyerek aşağılar. Buna cevaben Zeyd b. Ali'nin Hz. İsmail'in de bir cariyeden olduğunu buna rağmen Allah'ın, kardeşinin soyu yerine Hz. İsmail'in soyunu seçtiğini, Hz. Peygamber'in bu soydan geldiğini, kendisine bu yapılanlardan sonra farklı bir tavır alacağını söyleyerek Hişâm'ı tehdit etmiştir. Kûfelilerden biat alan Zeyd b. Ali'yi isyan edeceği gün taraftarlarının çoğu yalnız bırakmıştır ve neticesinde 122/740 yılında Kûfe'de öldürülmüştür.[525]

Zeyd'den sonra oğlu Yahya b. Zeyd(125/743) Horasan bölgesine kaçmış ve farklı şehirlerde bulunmuştur. Horasan valisi Nasr b. Seyyar'ın gönderdiği ordu tarafından mağlup edilen Yahya b. Zeyd ve taraftarlarının çoğu bu savaşta öldürülmüştür.[526] Yahya b. Zeyd'in öldürülmesinin, bölge halkı üzerinde önemli tesirleri olmuş öyle ki halk bu yıl doğan çocuklarına Yahya ve Zeyd isimlerini vermiştir. Abbâsîlerin bölge halkını Emevîlere karşı ayaklandırmasında sembol

[523] Eş'arî, **Makâlâtü'l- İslâmiyyîn**, s. 120; Şehristani, **el-Milel ve'n Nihal**, s. 149.
[524] Şehristani, **el-Milel ve'n Nihal**, s. 147; Daftary, **Şii İslam Tarihi**, s. 192-193.
[525] Yusuf Gökalp, "Zeydilik", **İslâm Mezhepleri Tarihi**, ed. Hasan Onat, Sönmez Kutlu, 7. bs, Grafiker Yayınları, yayın no: 97, Ankara, Grafiker Yayınları, 2018, s. 212; Daftary, **Şii İslam Tarihi**, s. 187.
[526] Detaylı bilgi için **bkz**. Cahid Kara, "Yahyâ b. Zeyd İsyanı ve Horasan'daki Etkileri", **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi**, C. 24, No: 2, 2020, s. 777-780.

isimlerden birisi olmuştur. Nitekim Abbâsîlerin kurulması sürecinde komutan Ebû Müslim Horasanî'nin, Yahyâ'nın kanını talep ederek ihtilali başlattığı rivayet edilmektedir. Ebû Müslim, taraftarlarına Zeyd b. Ali ve oğlu Yahyâ'nın öldürülmelerinin yasını tutma anlamına gelen siyah elbiseler giymelerini emretmiştir.[527]

Abbâsî yönetiminden bekledikleri hilafet hakkını alamayan Alioğulları adına ilk isyan, Muhammed b. Abdillah en- Nefsü'z-Zekiyye'nin 145/762 yılında Medine'de başlattığı isyandır. Bu isyana Zeydiler destek vermişlerse de, diğer bazı grupların ortak hareketi olması sebebiyle tam bir Zeydi isyanı demek zor görünmektedir. Şehristânî Ebû Hanîfe'nin Muhammed b. Abdillah'a biat ettiğini söylemektedir. Durum halîfe Mansur'a haber verilince, halife Ebû Hanîfe'yi müebbet hapse atmış ve Ebû Hanîfe hapiste vefat etmiştir.[528] Muhammed b. Abdillah'ın kardeşi İbrahim de Basra'da bir isyan hareketi düzenlemiş fakat 145/762 yılında Kûfe yakınlarında yapılan bir savaşta o da öldürülmüştür.[529]

Zeydiyye, Kasım b. İbrahim er-Ressî(ö.246/860) dönemine kadar, itikadi bazı fikirlerinin oluşmasına rağmen daha ziyade siyasi bir oluşum görünümündeydi. Bu tarihe kadar Alioğullarının giriştikleri hemen hemen bütün isyanlarda Zeydi kitleleri görmekteyiz. Fakat Zeydiyye'nin fikirlerini ilk kez sistematize edip itikadi görüşleriyle alakalı risaleler yazarak bu fırkanın kelami bir görünüm almasını sağlayan kişi Kasım b. İbrahim er-Ressî'dir. Bu açıdan o Zeyd b. Ali'den sonra fırkanın ikinci kurucusu sayılmaktadır. Onun herhangi bir isyan hareketine dahil olmadığı, daha ziyade ilimle meşgul olarak Zeydiyye fırkasının fikri boyutuna ciddi katkı sağladığı belirtilmektedir. Civar bölgelerden pek çok Zeydi ona biat etmiştir. Sudan ve Mısır bölgelerinde on yıl kalarak gizli davette bulunmuş buralarda ilmi faaliyetlerin yapılmasında öncülük etmiştir. Kelam, fıkıh, tefsir, tasavvuf gibi birçok alanda eserler telif ederek Zeydi literatürün oluşmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Adına nispetle Kasımiyye fırkası Zeydiyye içerisinde zikredilmektedir. Hayatının son

[527] Kara, **a.g.e.**, s. 782.
[528] Şehristani, **el-Milel ve'n Nihal**, s. 150.
[529] Şehristani, **a.g.e.**, s. 149; Daftary, **Şii İslam Tarihi**, s. 188-189; Gökalp, "Zeydilik", s. 214-215.

dönemlerini Medine yakınlarında geçiren Kasım b. İbrahim 77 yaşında vefat etmiştir.[530]

Zeydiyye için Zeyd b. Ali ve Kasım b. İbrahim'den sonra üçüncü kırılma noktası, Taberistan ve Yemen bölgelerinde iktidarı ele geçirmeleriyle beraber yaşanmıştır. Taberistan bölgesinde ilk Zeydi faaliyetleri 175/791 yılında Yahya b. Abdillah'ın taraftarlarıyla beraber bu bölgeye sığınması ve halktan biat almasıyla beraber başlamıştır. Harun Reşid üzerine bir ordu gönderince eman verilmesi şartıyla teslim olmuştur. Ardından Muhammed b. Kasım taraftarlarıyla beraber Horasan bölgesine gelerek bir isyan başlatmış fakat bu isyan da Abdullah b. Tahir'in askerleri tarafından bastırılmıştır. Taberistan halkının Tâhirîlerden duydukları rahatsızlık neticesinde bölgeye davet edilen Hasan b. Zeyd 250-252/864-866 yılları arasında giriştiği mücadelelerde galip gelmiş, bölgede ilk Zeydi hâkimiyetin kurulmasını sağlamıştır. Dâî el-Kebir olarak anılan Hasan b. Zeyd yaklaşık yirmi yıl iktidarını sürdürdükten sonra 270/884 yılında ölmüştür. Bölgede sınırları değişse de Zeydî varlığı Safevîler dönemine kadar sürmüştür.[531]

Yemen bölgesinde Zeydi faaliyetler Kasım b. İbrahim er-Ressî'nin torunu Yahyâ b. Hüseyin'in 280/893 yılında Yemen'e gitmesiyle başlamaktadır. Bölgede ki kabilelerin itaatsizliği sebebiyle kısa süre sonra Hicaz'a dönmüştür. Ardında ikinci kez Yemen'deki bazı kabileler onu, Karmatîler ve diğer bid'at mezheplerle mücadele etmesi için Yemen'e davet etmiştir. 284/897 yılında, başşehir olarak ikamet edeceği Sa'de'ye gitmiş ve halktan biat alarak Yemen'de bir Zeydi devleti kurmuştur. İmam Yahya el-Hâdî ile'l-Hak ünvanıyla anılmıştır. Çeşitli ilim dallarındaki yetkinliğiyle Zeydiyye mezhebi içerisinde önemli bir konuma sahip olan Yahyâ b. Hüseyin 298/911 yılında vefat etmiştir.[532] Zeydiyye'nin Hâdeviyye mezhebi ona nispet edilir.[533] Onun Yemen'de kurduğu Zeydi hareket bazı dönemlerde zayıflamakla beraber günümüze kadar varlığını koruyarak devam etmiştir.[534]

---

[530] Muhammed Aruçi, "Ressî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 34, İstanbul, TDV Yayınları, 2007, s. 587-588; Gökalp, "Zeydilik", s. 218-219.
[531] Gökalp, "Zeydilik", s. 220-222.
[532] Saffet Köse, "Yahyâ b. Hüseyin", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 15, İstanbul, TDV Yayınları, 1997, s. 17.
[533] Gökalp, "Zeydilik", s. 223-224.
[534] Gökalp, **a.g.e.**, s. 225.

Zeydiyye'nin itikadi konularda Mu'tezile'ye yakın olduğu zikredilmektedir. Nitekim mezhebin temelini oluşturan beş esas "tevhid, adalet, el-va'd ve'l-vaîd ve emri bi'l maruf nehyi ani'l münker" Mu'tezile ile ortak esasları olup beşinci ve farklı olarak imamet eklenmiştir.[535] Şehristânî mezhebin kurucusu Zeyd b. Ali'nin usul konularında Mu'tezile'nin lideri Vasıl b. Ata'nın öğrencisi olduğunu belirtmektedir.[536]

Pezdevî Zeydiyye'nin itikadi görüşleri olarak şunlara değinmektedir: Zeydiyye'ye göre Allah'ın görülmesi imkânsızdır. O'nun zatını görmek mümkün değildir. Pezdevî bu görüşü, Mu'tezile, Hâricîler, Cehmiyye ve Mürcie'nin çoğunluğunun da paylaştığını belirtmektedir.[537] Zeydiyye isim ve müsemmayı ayrı kabul etmektedir. Mu'tezile başta olmak üzere Hâricîlerin tümü ve Mürcie'nin pek çoğu da bu konuda aynı görüşü belirtmiştir. Bu gruplar sıfatlar hakkında da aynı görüşü paylaşmışlardır.[538]

3.2.3.3. Gulât

Pezdevî Usûlü'd-Dîn'de Şîa içerisindeki bazı aşırı görüşlerden bahsetmektedir. Bu gruplar teşbih ve tecsimde aşırıya giderek liderlerine ulûhiyet atfetmekle bilinmektedir. Pezdevî Şîa'nın aşırıları olarak Mübeyyiza ve Nusayriyye adında iki gruptan bahsetmektedir.

3.2.3.3.1. Mübeyyiza

Bu hareketlerden ilki Mübeyyiza hareketidir. Sem'ânî bunların Şîa içerisinden olduğunu Abbâsîlere muhalefet etmek için beyaz renkte bir elbise giydiklerini bu yüzden de Mübeyyiza olarak anıldıklarını söylemektedir. Bu grubun Buhara bölgesinde bir kalede yaşadığını belirtmektedir.[539]

Ebû Müslim Emevîlerin yıkılmasında ve Abbâsîlerin iktidara gelmesinde ciddi rol oynamış bir şahıstır. Onun Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde yaptığı faaliyetler, Abbâsîlerin iktidara gelmesinde etkili olmuştur. Fakat sonrasında Ebû Müslim Abbâsîler için bir tehdit unsuru olarak algılanmış ve neticesinde

[535] Gökalp, **a.g.e.**, s. 227.
[536] Şehristani, **el-Milel ve'n Nihal**, s. 148.
[537] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 124; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 160.
[538] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 138; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 172.
[539] Ebû Sa'd Abdülkerîm Sem'ânî, **el-Ensab**, C. 12, Haydarâbâd, Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmâniyye, 1962, s. 74.

öldürülmüştür. Onun öldürülmesi bölgede yaşayan taraftarlarınca kabullenilmemiş ve Ebû Müslim'in taraftarları bir tepki olarak Sinbad adında birinin öncülüğünde Abbâsîlere isyan etmişlerdir.[540] Abbâsîlerin siyah renkli bayrağına karşılık bu grup beyaz rengi bir sembol olarak kullanmıştır. İkinci ayaklanma İshak (et-Türkî) adında birinin öncülüğünde olmuştur. Bu kişi Ebû Müslim'in ölmediğini, hapiste tutulduğunu, Zerdüşt'ün de sağ olduğunu ve bir gün ortaya çıkıp dinini tekrar ihdas edeceğini iddia etmiştir. Çıkardığı isyan Semerkant dahil tüm Mâverâünnehir bölgelerine yayılmıştır.

Mübeyyiza hareketi, Pezdevî'nin de eserinde bahsettiği Mukanna(peçeli) ile çok daha tehlikeli bir boyuta taşınmıştır. Asıl adı Haşim b. Hakim olan Mukanna'nın, yüzünü bir örtüyle örttüğü için kendisine bu lakabın verildiği söylenmektedir.[541] Pezdevî'nin verdiği bilgilere göre Mukanna, Allah'ın çeşitli suretlerde farklı zaman dilimlerinde kendisini gösterdiğini söylemektedir. Bu bazen Hz. Adem, bazen Hz. İbrahim, bazen Hz. Nuh, bazen Hz. İsa ve bazen de Hz. Muhammed'in suretinde olmuştur. Pezdevî nihayetinde Mukanna'nın, Allah'ın suretinin kendisinde göründüğünü iddia ettiğini söylemektedir. Bu şekilde o rububiyetini ilan etmiştir.[542]

İddiasına göre, Allah Adem'i yarattı ve onun suretine girdi, ardından Nuh'un, nihayetinde Ebû Müslim'in suretine girdi. Ebû Muslim'den sonra Haşim'in yani Mukanna'nın suretine girdi.[543] Üzerine gönderilen ordularla devam eden mücadeleler neticesinde Mukanna ve taraftarları Sinam adı verilen bir kalede sıkıştırıldılar. Eman dileyen taraftarlarından otuz bin kadarı kendisini terk etti. İki bin adamıyla kalan Mukanna öldürüleceğini anlayınca kendisi ve ailesinin bütün fertlerine zehir içirdi. Cesetlerinin ele geçirilmemesi için ölümünden sonra yakılmasını emretti. Diğer bir rivayete göre kale içinde büyük bir ateş yaktırdı ve "Benimle beraber göğe yükselmek isteyen kendisini benimle birlikte ateşe atsın" dedi ve kendisini ateşe attı. Ardından bütün aile fertleri kendilerini ateşe attılar ve yandılar. İbnü'l-Esir bu olaydan sonra

---

[540] Nizamü'l-Mülk, **Siyasetname**, çev. Mehmet Taha Ayar, 18. bs, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021, s. 293-295.

[541] Osman Aydınlı, "Abbasiler in İlk Döneminde (II/VIII Asır) Mâverâünnehir de Mübeyyiza Hareketi ve Bu Fırkanın İslâm Dışı Diğer Sapık Mezheplerle Soğd Bölgesindeki Faaliyetleri", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, No: 147, 2003, s. 154-155.

[542] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 47; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 92.

[543] İbnü'l-Esîr, **El-Kâmil**, C. 6, s. 42.

Mübeyyiza mensuplarının daha da saptıklarını ve inançlarını gizlilik içerisinde sürdürdüklerini söylemektedir.[544]

Şehristânî Şîa'nın Gulât'ının Mâverâünnehir'de Mübeyyiza adıyla bilindiğini söylemektedir.[545] Bağdâdî de Mukannaiyye'nin Ceyhun nehrinin ötesinde Mübeyyiza olarak anıldıklarını belirtmektedir. O Mukanna'nın Merv şehrinin Kâze Keymun Dât denilen bir kasabasından, tek gözü olan ve çamaşır işiyle uğraşan birisi olduğunu söylemektedir.[546] Makdisî de Haytal'ın rustaklarında(köylerinde) Mübeyyiza denilen gruplar olduğunu ve bunların mezheplerinin Maniheizm'e(zındıklığa) benzediğini,[547] bu mezhebin taşra mezhebi olduğunu belirtmektedir.[548]

Ekrem Muhammed İsmail'in yaptığı yeni tahkikte Mübeyyiza fırkası Sûfî fırkalar altında değerlendirilmiştir. Fakat biz yukarıda değindiğimiz üzere, genel kabul açısından Mübeyyiza fırkasını Şîa'nın Gulât fırkaları altında ele aldık. Pezdevî Mübeyyiza için Müslüman şehirlerinde çok olduklarını belirtmiştir. Onların Bâtınilerden olduğunu, mezheplerinin Karmatî ve Mecusilere yakın olduğunu söylemektedir. Pezdevî Mübeyyiza ile ilgili ilginç bilgiler vermektedir. Onların ineklere hürmet ettiklerini, birden fazla kadınla evlenmediklerini, boşanmada geri dönüş olmaksızın tek talakı yeterli gördüklerini belirtmektedir. Pezdevî onların neden böyle düşündüklerini bilmediğini söylemektedir. Mübeyyiza fırkasına değindikten sonra Mukanna'nın ismini vererek onun kendisine ulûhiyetin nüzul ettiğini söylediğini belirtmektedir.[549]

3.2.3.3.2. Nusayriyye

Bu hareketlerden bir diğeri, kurucusu hakkında farklı görüşler olmakla beraber çoğunlukla Ebû Şuayb Muhammed b. Nusayr en-Nemîrî'ye (ö. 270/883) nispet edilen Nusayriyye fırkasıdır. Eş'arî ve Bağdâdî bu fırkadan Nemîriyye olarak bahsetmektedir.[550]

---

[544] İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, C. 6, s. 52-53.
[545] Şehristani, **el-Milel ve'n Nihal**, s. 165.
[546] Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 200.
[547] el-Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm Fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm**, s. 243.
[548] el-Makdisî, **a.g.e.**, s. 37.
[549] Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 419.
[550] Râfızîler'den Nemîrî'nin taraftarları olan Nemîriyye fırkasının, Allah'ın Nemîrî'ye hulûl ettiğini söyledikleri nakledilir. **bkz**. Eş'arî, **Makâlâtü'l- İslâmiyyîn**, s. 58; Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 196.

Pezdevî bu fırka mensuplarının Hz. Ali'nin ulûhiyetine inandıklarını belirtmektedir. Onlara göre ulûhiyet Hz. Ali'den sonra çocuklarına ardından da onların çocuklarına geçmiştir.[551] Hayatını Basra, Kûfe ve Sâmerrâ gibi şehirlerde geçiren Nusayr en-Nemîrî, bu bölgede bilinen hulûl, tenâsüh gibi inançları Şiîler arasında dillendirerek kendisine bir taraftar kitlesi oluşturmuştur. Ali en-Nakî ve Hasan el-Askerî dönemlerinde yaşayan İbn Nusayr, Ali en-Nakî'nin ilah, kendisinin de onun peygamberi olduğunu iddia etmiş ve bazı helalleri haram, haramları da helal sayarak görüşlerini Şiî kitleler arasında yaymaya çalışmıştır.[552]

Pezdevî Nusayriyye'nin ulûhiyeti Hz. Ali başta olmak üzere diğer bazı şahıslara atfetmeleri görüşünü Beyân b. Sem'ân'ın da paylaştığını belirtmektedir.[553] Eş'arî ve Bağdâdî Beyân b. Sem'ân'a nispetle Beyâniyye adında bir fırkanın varlığından bahseder. Bunlar imametin/ulûhiyetin Muhammed b. Hanefiyye'den sonra oğlu Ebû Hâşim'e geçtiğini, Ebû Hâşim'in kendisinden sonra vasî kılacağı kimse olmadığından imameti Beyân b. Sem'ân'a vasiyet ettiğini iddia etmektedirler.[554] Eş'arî'nin gulât altında zikrettiği Beyâniyye'ye göre Allah insan şeklindedir ve yüzü haricinde geri kalanı helak olacaktır.[555]

3.2.3.4. Karmatîler

Pezdevî'nin eserinde tarihsel sürecini en detaylı şekilde ele aldığı mezhep Karmatîler'dir. Pezdevî'ye göre bunlar insanları felsefe ve batıni ilimlerle meşgul ederek zihinlerini bulandırmaktadırlar. Mezheplerinin aslı, aldatma ve gizlemeden ibarettir. Pezdevî bu mezhep mensupları için, Allah'ın yarattığı kulların en fenaları olduğunu söylemektedir. Bunların adetlerinin gece gündüz insanları kandırarak küfre davet etmek ve yaptıkları baskınlarla Müslümanları öldürmek olduğunu belirtir. Örneğin Mu'tasım zamanında Ebû Saîd Hasan b. Behrâm el-Cennâbî, yanında bulunan Karmatîlerle birlikte çölde hacıların üzerine saldırmış ve elli bine yakın Müslüman

[551] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 389; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 397.
[552] Kummî, Nevbahtî, **Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak/Fıraku'ş-Şîa**, s. 256; Mazlum Uyar, "Nusayrilik", **İslâm Mezhepleri Tarihi**, ed. Hasan Onat, Sönmez Kutlu, 7. bs, Grafiker Yayınları, yayın no: 97, Ankara, Grafiker Yayınları, 2018, s. 298. Ayrıca **bkz.** Şehristani, **el-Milel ve'n Nihal**, s. 176-178.
[553] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 390; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 396; Şehristani, **el-Milel ve'n Nihal**, s. 146.
[554] Eş'arî, **Makâlâtü'l- İslâmiyyîn**, s. 68; Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 198-199.
[555] Eş'arî, **Makâlâtü'l- İslâmiyyîn**, s. 46; Şehristani, **el-Milel ve'n Nihal**, s. 146.

öldürmüştür. Daha sonra Mekke'ye yönelerek Hacerü'l-Esved'i yerinden sökmüş Lahsa'ya götürerek bir çöplüğe atmıştır. Pezdevî Hacerü'l-Esved'in atıldığı çöplükte abdest bozan herkesin basur hastalığına tutulduğunu söylemektedir. Sonrasında Hacerü'l-Esved'i Mekke'ye iade ettiler. Pezdevî Mu'tasım'ın Karmatî olan Lahsalıların üzerine yürümek istediğini fakat buna muvaffak olamadığını belirtmektedir.[556]

Pezdevî'ye göre bu mezhep, Raşid halifeler döneminden sonra Mecusiliğin yerine ortaya çıkmıştır. Hz. Ömer döneminde Mecusiler yenilince onlar zamanla gizlenmeye başladılar. Sonrasında Karmatî mezhebi İslam dünyasının çeşitli yerlerinde ortaya çıktı. Bu mezhep Karmat'a nispet edilir. Mezhebin kurucusu çeşitli yerlere dâîler göndermiştir. Bu dâîlerden birisi de Kûfe'ye gelmiş orada Müslüman, zeki, sâlih bir çobana uğramıştı. Bu çoban bilgisiz birisiydi. Kendisine uğrayanlara süt ikram ederdi. Kûfe'ye gelen bu dâîye de süt ikram etmiş fakat bu dâî züht ve takvasından ötürü ikram edilen sütü kabul etmemişti. Dâî'nin züht ve takvası bu çobanı etkilemiş ve çoban onu evine davet etmişti. İkram edilen yemeği yiyen dâî sonrasında yatsı namazından sabah namazına kadar ibadetle meşgul olmuş bu durum çoban ve ailesini etkilemişti. Pezdevî sonrasında yeni saksının suyunu çektiği gibi bu ailenin de dâînin fikirlerini özümsediklerini belirtmektedir. İşte bu sözü edilen çoban Hamdan el-Karmat'tır. Pezdevî onun kısa ayaklı, orta boylu ve kaz gibi yürüyen birisi olduğunu söylemektedir. Hamdan el-Karmat ve dâî bir süre aynı evde yaşadılar. Bu süre boyunca dâî geceleri ibadetle geçirmiştir. Hamdan dâîye yanında ki torbada ne olduğunu sorduğunda, dâî kitap olduğunu şuan onun bu ilme ehil olmadığını günü gelince öğreteceğini söylemiştir. Ama Gulât gibi iman ederek, öğrendiği bu ilmi kimseye öğretmeye mecbur bırakmaması şartıyla.[557]

Pezdevî Karmatîlerin büyük kalabalıkları olduğunu bizzat Abdullah b. Rizâm adında birinin derlediği ve Karmatî inançlarını anlattığı eserinde gördüğünü söylemektedir. O Abdullah b. Rizâm'ın hangi mezhepten olduğunu bilmediklerini ama o Karmatî değilken önce bunların imanlarını kabul ettiğini sonrasında Şiîliğe davette bulunduğunu belirtmektedir. O Hz. Ali'nin üstünlüklerinden ve diğer halifelerin

[556] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 376; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 382.
[557] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 377; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 383-384.

kötülüklerinden bahsetmiştir. Pezdevî Hamdan'ın görüşlerini ondan aldığını, onun Hamdan'ı Dehriyye'ye çağırdığını, şeriatın kötülüklerinden bahsedip İbâhiyye ve Mecusiliğe davet ettiğini söylemektedir. Zamanla Hamdan dâîlerin önde gelenlerinden birisi olmuştur. O Kûfe'den Isfahan'a gitmiş insanları kendi inançlarına davet etmiştir. Pezdevî onların sözlerinin aldatmaca olduğunu belirtir. Onlara göre her sözün bir iç ve bir de dışı vardır. Felsefeden anladıklarını ve batın ilmini bildiklerini iddia ederler. Örneğin onlara göre Tîn Suresinin başındaki et-Tîn'den kasıt Hz. Ali'dir. Zeytun'dan kasıt Hz. Hasan, Tur-u Sina'dan kasıt Hz. Hüseyin ve el-Beledü'l-Emin'den kasıtta Muhammed b. Ali'dir. "Lâ ilâhe illallah Muhammedün resûlullah"tan kastın Hz. Ali ve yedi imam olduğunu söylerler. Zira Kelime-i Tevhid'de yedi kelime vardır. Pezdevî, Râfızîler rafzında derinleştikçe Karmatî olur demektedir.[558] Ayrıca Karmatîlerin kendilerine Şîa dediğini belirtir.[559]

Pezdevî'nin Hamdan el-Karmat'a gelerek ona davette bulunduğunu söylediği dâî Hüseyin el-Ehvâzî'dir.[560] Pezdevî'nin eserini gördüğünü söylediği İbn Rizâm'dan rivayetle Hamdan el-Karmat'a bacaklarının kısalığından dolayı Karmat lakabı verilmiştir. O çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşmaktaydı. Onun dâî Hüseyin el-Ehvâzî ile olan karşılaşması ve sonrasında bölgedeki halkın bu dâînin davetine icabet etmesi kaynaklarda Pezdevî'nin gördüğünü söylediği İbn Rizâm ve ondan faydalanan Ehû Muhsin rivayetleriyle aktarılmaktadır.[561] Kûfe'de 3/9. asrın ortalarında Hüseyin el-

[558] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 378; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 385.
[559] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 382; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 387.
[560] Ali Avcu, "Karmatîler'in Doğuşu ve Gelişim Süreci", Ankara, Ankara Üniversitesi, 2009, s. 146.
[561] Ehû Muhsin rivayetine göre el-Ehvâzî Kûfe kırsalına geldiğinde Kassı Behram denen köye yönelmiş, yolda Hamdan b. el-Esas denen adamla karşılaşmıştır. Ehvâzî onunla karşılaştığında Hamdan öküzlerini otlatıyordu. Ehvâzî ona "Kassu Behram'a nasıl gidebileceğini sordu. Karmat "Orası benim köyüm ve oraya gidiyorum." dedi. Bunun üzerine o ikisi yoldaş oldular. Birlikte bir saat yürüdükten sonra Karmat ona "Ben senin uzun bir yolculuk yapmış olduğunu görüyorum. Şu öküzüme bin." dedi. Hüseyin ona "Bana bu emredilmedi" dedi. Bunun üzerine Hamdan "Zannediyorum sen, sana emredilen bir görevi yerine getiriyorsun" dedi. Ehvâzî "Evet" dedi. Hamdan "Sana emir verip yasak koyan kim?" diye sorunca Ehvâzî "Benim ve senin sahibin, dünya ve ahiretin sahibi" dedi. Hamdan bu cevaba şaşırarak ona bakakaldı. Sonra ona "Sen ne diyorsun! Dünyanın Allah'tan başka sahibi yoktur." dedi. Ehvâzî "Doğru söyledin. Allah mülkünü dilediğine verir." karşılığını verdi. Hamdan "Bana sorduğun köyde ne yapacaksın?" diye sordu. Ehvâzî söyle cevap verdi: "Bana içinde Allah'ın sırlarından olan gizli bir ilmin bulunduğu bir torba verildi. Bu köyün halkına bu sırları öğretmek, onları zenginleştirmek ve kurtarmakla emrolundum." Ehvâzî, Karmat'ın kendisine meylettiğini görünce ona davette bulunmaya başladı. Hamdan Karmat ona "Bana bu büyük gizli ilimden biraz vermez misin?" diye sordu. Ehvâzî "Banyo yapıp temizlenmeden ve Allah'ın, nebilerinden ve resullerinden aldığı söz ve misakı senden almadan vermem caiz olmaz." dedi. Bunun üzerine bir nehre geldiler. Karmat yıkandı ve Ehvâzî ondan ahit

Ehvâzî bazı kaynaklarda Ebû Ali adında birisiyle başlayan İsmâili davet Hamdan el-Karmat'a nispetle Karmat/Karmatî adıyla anılır hale gelmiştir.[562] Hamdan el-Karmat'ın dâîlerinden Abdan ile birlikte Karmatî davet sistematik hale gelmiş ve yaygınlaşmıştır. Onun öncülüğünde İslam dünyasının birçok yerine daveti yayması için dâîler gönderilmiştir. Abdan, Hamdan'ın taraftarlarından topladığı düzenli vergiyle bu hareketin güçlenmesini sağlamıştır.[563]. Hilafet merkezinin Zenc isyanıyla uğraştığı bir dönemde Karmat'ın taraftarları 277/890 yılında Fırat nehri kıyısında Mühtemâbâz köyünü "Dâru'l-Hicre" olarak seçtiler ve buraya hicret ettiler.[564] Ubeydullah el-Mehdî'nin Fâtımî halifesi olması ve ardından İsmâilî davette bir takım değişiklikler yapması Fâtımî-Karmatî bölünmesiyle sonuçlanmıştır. Ubeydullah'tan önce dâîler Muhammed b. İsmâil'in Mehdî olarak geri döneceği inancıyla hareket ediyorlardı. Onun adına biat alıyorlar, zekat topluyorlar, ölmediğine zuhur edip yeryüzünde adaleti sağlayacağına inanıyorlardı. Ubeydullah'ın imamet silsilesinde yaptığı değişikliği kabul etmeyen Hamdan el-Karmat 286/899 yılında Fâtımîlerle iletişimi kesip eski öğretiye sadık kalarak davet faaliyetlerine devam etti.[565]

Horasan ve Mâverâünnehir bölgeleri, Abbasîlerin baskılarından kurtulmak isteyen İsmâilîler için hicri 2. asrın son çeyreğinden itibaren faaliyet alanı olarak görülmüştür.[566] Nizâmülmülk'e göre bu bölgedeki ilk İsmâilî faaliyetler Abdullah Meymun Kaddah'ın Halef adında birini Şiîlerin çoğunlukta olduğu Rey, Kum, Kâşân, Âbe ve Sâve taraflarına göndermesiyle başlar. Bölgede faaliyetlerini sürdüren Halef'in ardından oğlu Ahmed, onun ardından da mezhebin güçlü dâîlerinden Gıyâs adında bir

---

ve misak aldı. Karmat ona kendi evinde kalmasını, evde kardeşleri olduğunu, onlardan da söz ve misak almasını teklif etti. Ehvâzî onunla birlikte gitti. Burada insanlardan ahit aldı ve Karmat'ın evinde kaldı. Oldukça takvalı bir görüntü veriyor, gündüzleri oruç tutuyor, geceleri de ibadet ediyordu. Oradakiler için elbise dikiyor ve geçimini bununla sağlıyordu. Onun terziliğini beğeniyorlardı.

Meyveler yetişince Kûfe'nin önde gelenlerinden birisi olan Muhammed b. Ömer toplanmış olan hurmalarını koruyacak birisine ihtiyaç duydu. Kendisine Ehvâzî tavsiye edildi. Ehvâzî bu görevi en iyi şekilde yerine getirdi ve emanete gösterdiği sadakat yüzünden halk arasında takdir gördü. Bu 264/877 yılında gerçekleşti. Bu şekilde daveti bu civarda yayıldı. Ölüm vakti yaklaşınca yerine Hamdan Karmat'ı geçirdi. O oldukça zeki birisiydi. Etrafa dâîler göndererek hızla daveti yaydı. **bkz**. Avcu, **a.g.e.**, s. 148-149.

[562] Avcu, **a.g.e.**, s. 153.
[563] Avcu, **a.g.e.**, s. 154-155.
[564] Avcu, **a.g.e.**, s. 156.
[565] Avcu, **a.g.e.**, s. 165.
[566] Avcu, **a.g.e.**, s. 257.

şahıs hareketin başına geçer. [567] Gıyâs yazdığı eserler ve girdiği münazaralarla kısa sürede şöhret kazanmış ve davet faaliyetlerini büyütmüştür. Za'ferânî isminde muhalif birinin Mu'tezile ve Hanefîlerin yoğunlukta olduğu halkı ona karşı kışkırtmasıyla kaçmak zorunda kalan Gıyâs Merv şehrine sığındı. Burada şehri yöneten Hüseyin b. Ali el-Mervezî'yi davete kazandırdı. Nizâmülmülk, Mervezî'nin davete katılmasıyla yönetimi altında bulunan Talikan, Meymene, Herat, Gürcistan ve Gûr bölgelerinin halklarının da daveti benimsediklerini söylemektedir. [568] Gıyâs'tan sonra kısa bir dönem Ebû Ca'fer adında birisi hareketin başına geçmiştir. Ardından 4/10. asrın başlarında Ebû Hatim er-Râzî başa geçmiş ve daveti çok geniş bir coğrafyaya yaymayı başarmıştır.[569] 286/899 yılında yaşanan Fatımî-Karmatî bölünmesinden sonra bu bölgedeki davet Ubeydullah'ın iddialarını kabul etmeyerek Karmatî bir tavır almıştır.[570]

Hüseyin b. Ali el-Mervezî Samanî emiri Ahmet b. İsmail döneminde(295-301/907-913) Sicistan tarafına gönderilen bir ordunun genel kumandanlığını yapmıştır.[571] Sonrasında Nasr b. Ahmet'in sarayında hizmet etmiştir.[572] Mervezî'den sonra hareketin başına Nesefî künyesiyle tanınan Muhammed b. Ahmet en-Nahşebî el-Pezdevî geçmiştir.[573] Nizâmülmülk'e göre Mervezî onu kendisinin yerine bizzat tayin etmiş, Buhara ve Semerkant'a giderek daveti devlet ricali arasında yaymasını istemiştir.[574] Nesefî Merv halkından destek görmüştür. Sonrasında Mâverâünnehir'e gitmiş fakat Buhara'ya vardığında ortamın uygun olmadığını görüp Nesef'e gitmiştir. Buhara'ya gönderdiği dâîler vasıtasıyla Nasr b. Ahmet'in nedimi Bekir en-Nahşebî ve akrabaları, hususi katibi Ebû Bekir b. Ebî Eş'as, Ebû Mansûr Çağânî, has hacibi Keytaş gibi pek çok önde gelen devlet adamı daveti kabul etmiştir. Buhara'daki ortamın uygun hale gelmesinden sonra Nesefî Nesef'te kendi yerine bir vekil bırakarak Buhara'ya gelmiş ve burada önde gelen devlet adamlarıyla toplantılar yapmıştır. Önce Şiîlik

[567] Nizamü'l-Mülk, **Siyasetname**, s. 298.
[568] Nizamü'l-Mülk, **a.g.e.**, s. 299.
[569] Avcu, **Horasan-Maveraünnehir'de İsmailîlik**, s. 130.
[570] Avcu, **a.g.e.**, s. 117.
[571] İbnü'l-Esîr, **İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi**, C. 8, çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, Bahar Yayınları, 1991, s. 56.
[572] Avcu, **Horasan-Maveraünnehir'de İsmailîlik**, s. 151.
[573] Nizamü'l-Mülk, **Siyasetname**, s. 302; Avcu, **Horasan-Maveraünnehir'de İsmailîlik**, s. 153.
[574] Nizamü'l-Mülk, **Siyasetname**, s. 302.

üzerinden bir propaganda yapılıyor ardından tedrici olarak davet kabul ettiriliyor sırlarını saklama konusunda ahit alınıyordu. Nesefî'nin de katkılarıyla devlet içerisinde davet iyice yaygınlaşmıştı. Harac emiri davete kazandırılmış, ardından İlak valisi Hasan Emir ve has vekili Ali Zerrad gibi isimler de Nesefî'nin çağrısına uymuştur. Saray çevresinde iyice gücünü arttıran Nesefî sonunda Nasr b. Ahmed'i davete kazandırmayı başarmıştı.[575]

Onun İsmâlî/Karmatî davete meyli bölgenin İslamlaşmasından bu yana asli gücü olan Hanefîleri rahatsız etmiş ve devlete karşı muhalif bir tavır takınmalarına sebep olmuştur. İmam Mâtürîdî'den aktarılan "her kim zalim bir sultana adil derse küfre girer" sözü, Şükrü Özen'e göre Mâtürîdî'nin hayatının sonlarına doğru otuz yıl sultanlık yapmış ve Karmatî/Batıniler'in inancını benimsemiş Nasr b. Ahmed hakkında söylenmiş olmalıdır.[576] Yine bazı araştırmacılara göre İmam Mâtürîdî'nin Karmatîlere karşı yazdığı iki reddiye esasında Nesefî'ye karşı yazılmıştır. Nitekim bölgede ciddi yankı uyandıran Nesefî'den, aynı dönemde yaşadığı İmam Mâtürîdî'nin haberdar olmaması düşük bir ihtimaldir.[577]

Devlet içerisinde artan İsmâilî/Karmatî zümreleşme orduda da rahatsızlığa sebebiyet vermiştir. Nizâmülmülk'ün aktardığına göre askerler sultanı bu işlerden vazgeçirmek için uğraşmış fakat başarılı olamamışlardı. Nihayetinde onu öldürmeye karar verdiler ve bu planlarını sultanın oğlu Nuh b. Nasr'a açıkladılar. Nuh durumu babasına haber verdi ve çözüm olarak onun sapkın bir mezhebe girdiğini, insanların ona güveninin kalmadığını, tahttan çekilerek yönetimi kendisine bırakmasını söyledi. Nasr, Nesefî'nin davetine girdiği için pişman oldu ve komutanların huzurunda tahtı oğluna devretti. Nuh babasını eski bir mescide hapsetti, halka ve askerlere ihsanda bulunarak gönüllerini aldı. Ardından İsmâilî/Karmatî takibat başladı. Nesefî ve ona uyan kim varsa yakalanıp öldürüldü. Nuh yeni atadığı valilere bunlardan kim varsa öldürmelerini emretti. Ardından yedi gün yedi gece Mâverâünnehir bölgesinde tek tek tespit edilen Bâtınîler yakalanılarak öldürüldü.[578]

---

[575] Nizamü'l-Mülk, **a.g.e.**, s. 303.
[576] Şükrü Özen, "Mâtürîdî ve Siyaset: Hilâfetin Kureyşîliği Mes'elesi", **Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik**, İstanbul, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012, s. 544-546.
[577] Avcu, **Horasan-Maveraünnehir'de İsmailîlik**, s. 164.
[578] Nizamü'l-Mülk, **Siyasetname**, s. 304-310.

Nesefî'nin 332/943 yılı civarında öldürülmesinin ardından bölgedeki hareketin başına Sicistânî geçmiştir.[579] Eserlerinin çoğu günümüze ulaşan Sicistânî kendisini gaybetteki Mehdî'nin halifesi olarak görmekten vazgeçmiş Fatımîler'i halife olarak kabul etmiştir.[580] O Horasan ve Mâverâünnehir Karmatîleri'nin Fatımî davayı benimsemelerinde önemli rol oynamıştır.[581]

Nizâmülmülk'e göre 350-365/961-976 yılları arasında Samanî emiri olan Mansûr b. Abdülmelik döneminde bölgede Karmatî/İsmâilî davet tekrardan görünür hale gelmiştir. Nuh b. Nasr döneminde öldürülen Karmatîlerin yakınları daveti sürdürmeye devam etmişlerdir. Bu dönemde Karmatîlerin Samanî sarayında iki önemli temsilcileri bulunmaktaydı. Bunlar Ebû Abdullah Ceyhânî ve Câfer'di. Karmatîlerin dâîleri Ebû'l-Fazl Zengürz ve Atik adındaki kişilerdi. Bu kişilerin de hedefi devlet ricali olmuştur. Nitekim davetleri hızla yayılmış Tûs yöneticisi Ebû Mansûr b. Abdürrezzâk davete katılmıştı. Nizâmülmülk bunların Fergana, Hocend ve Kâşân'daki Mübeyyiza mensuplarıyla ittifak kurarak önce Mâverâünnehir'i ardından Horasan'ı almayı kararlaştırdıklarını söylemektedir. Ancak yapılan ittifak ortaya çıkmış Ebû'l-Fazl Zengürz ve Atik tutuklanmış, âlimlerle münazara yaptırıldıktan sonra hapse atılmış ve orada ölmüşlerdir. Bu olayın ardından yeni bir Karmatî takibatı başlamış tespit edilen Karmatîler tutuklanmıştır. Talikan tarafına gönderilen Bektüzün, burada dört yüz kadar Karmatî'yi esir almış pek çok ganimet elde etmiştir. Fergana tarafında ki Mübeyyiza üzerine İshak el-Belhî ve Beyk Arslan ve İslam'ı öğretmesi için Ebû Muhammed gönderilmiştir. Sonrasında Tûs emiri Ebû Mansûr b. Abdürrezzak üzerine Ebû'l-Hasen Simcur gönderilmiş, mağlup edilen emirin başı Samanî emiri Mansur b. Abdülmelik'e gönderilmiştir.[582]

Pezdevî'nin Karmatîliğe uzunca yer vermesi, Abdullah b. Rizâm'ın eserini gördüğünü söylemesi yaşadığı dönemde Karmatî/Batinî/İsmâilî hareketin varlığını ciddi biçimde hissettirdiği yönünde bir işarettir. Nizâmülmülk Gazneli Mahmud'un Bâtınilerin merkezi sayılan Rey şehrine tamamı Hanefî mezhebinden oluşan Türk

[579] Avcu, **Horasan-Maveraünnehir'de İsmailîlik**, s. 167.
[580] Avcu, **a.g.e.**, s. 171.
[581] Avcu, **a.g.e.**, s. 176.
[582] Nizamü'l-Mülk, **Siyasetname**, s. 313-319.

askerlerini gönderdiğini belirtmektedir.[583] Ayrıca Hanefî âlim Hasîrî'nin(505/1111) yaşadığı dönemde Mâverâünnehir bölgesinde İsmâilîliğin hızla çoğaldığına işaret etmesi önemlidir.[584] Pezdevî'nin ömrünün büyük kısmını idaresi altından geçirdiği Tamgaç Han İbrahim de İsmâilîlerle ciddi olarak mücadele etmiştir. Bölgede faaliyet yürüten dâîler halkın bir kısmını Fatımî halifesi Mustansır'a biat etmeye ikna etmişti. Bu durumdan rahatsızlık duyan bazı kimseler durumu Tamgaç Han'a iletmiştir. Tamgaç Han kendisi de bizzat Mustansır'a biat etmiş gibi görünerek İsmâilî dâîleri huzuruna çağırmış ve orada tamamını kılıçtan geçirmiştir. Diğer bölgelere de haber göndererek tespit edilen tüm İsmalîlerin öldürülmesini emretmiştir.[585] Yine son Sâmânî emiri Ahmed Han'ın zındık ve bozuk itikatlı olduğu iddiasıyla öldürülmesi önemlidir. İbnü'l-Esîr'in aktardığına göre Deylemli bir grup onu İbâhiyye mezhebini kabul etmeye ikna etmişti. Ahmed Han'ın dinsizliğe delalet eden bazı davranışlar göstermesi, onun zındıklıkla itham edilmesine neden oldu. Tutuklanan Ahmed Han mahkemede aleyhine yapılan suçlamaları kabul etmedi fakat bir grup onun zındık olduğu yönünde şahitlikte bulundu ve neticesinde boğularak öldürüldü.[586] Nihayetinde Karmatî/Batinî/İsmâilî kitlelerin, Pezdevî'nin yaşadığı dönem itibariyle, bir tehdit olarak varlıklarını sürdürdüğünü görmekteyiz.

3.3. Hâricîler

Hâricî, "çıkmak, itaatten ayrılıp isyan etmek" anlamındaki hurûc kökünden "ayrılan, isyan eden" manasında türemiş bir terimdir. Şehristânî'ye göre Hâricî

---

583 Nizamü'l-Mülk, **a.g.e.**, s. 88.

584 "Karmatîler hakkındaki meseleye Kur'ân-ı Kerîm'den ayetler ve âlimlerden nakiller getirerek genişçe yer vermemizin sebebi, zamanımızda Karmatîlerin sayıca çoğalmış olmalarıdır. Bu sayı, günler ve yıllar geçtikçe de artıyor. Binaenaleyh müslümanlara zarar vererek İslâm'ı ve İslâmî kanunları yıkmak için çalışıyorlar. Bu konuyu detaylı bir şekilde işledik ki genç müslümanlar, bu Karmatîler'in hükmünü bilsinler. Bu fetvalar, gelecek nesiller için zahire (ileride kullanmak için saklanan) olsun." **bkz.** Emrah Demiryent, "Muhammed b. İbrâhim el-Hasîrî'nin el-Hâvî fi'l-Fetâvâ Adlı Eserinde Mezheplere Bakışı", İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, 2022, s. 55-56; Avcu, **Horasan-Maveraünnehir'de İsmailîlik**, s. 193.

585 İbnü'l-Esîr, **İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi**, C. 9, çev. Abdulkerim Özaydın, İstanbul, Bahar Yayınları, 1991, s. 399.

586 İbnü'l-Esîr, **El-Kâmil**, C. 10, s. 206; krş. Adem Arıkan, "Büyük Selçuklular Döneminde Şîa", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi Tezi, 2010, s. 367.

ümmetin meşru halifesine isyan eden başkaldıran kimsedir.[587] Nitekim Pezdevî de Müslüman sultana karşı çıkma ve onunla savaşma konusunda tüm Hâricîlerin ittifak ettiğini belirtmektedir. Bu yüzden imamın Kureyş kabilesi dışından olması gerektiğini söylerler. Zira imam zulmedebilir, günahkâr olabilir ve neticesinde onun azledilmesi gerekebilir. Netice itibariyle imam günah işlemekle dinden çıkar ve mümin olmayan birisinin de imam olması geçerli değildir.[588] Şayet imam Kureyş kabilesinden olursa onun bağlıları ve taraftarları çok olacağından azledilmesi zorlaşır. Bu durum toplumun ifsadına yol açar. O halde imamın azlinin mümkün olması için Kureyş dışından olması gerekir.[589] Pezdevî onlardan bir kısmının ümmetin başına imamın gerekli olmadığı görüşünde olduklarını belirtir. Gerekli olan Allah'ın kitabıyla amel etmektir. Bir imam olmadan da ümmet işlerini yürütebilir dolayısıyla imam tayin etmek ümmete vacip olan bir durum değildir.[590] Onlar Daru'l-İslâm ve Darü'l-Harb konusunda da ittifak halindedirler.[591] Pezdevî Hâricîlerin kendilerine Muhakkimetu'ş-Şurât dediklerini söylemektedir. Onların şurât ile kastettikleri, kendilerini Allah için savaşta satmaları, adamaları anlamındadır.[592]

Pezdevî Hâricîlerin tarihsel süreciyle alakalı bilgi vermemektedir. Onların Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer sevgisinde aşırıya gittiklerini, Hz. Ali'ye ise buğz ettiklerini söylemektedir. Ayrıca Ehl-i Sünnet'e, Râfızîlerin Hâricî dediğini, Hâricîlerin ise Râfızî dediğini belirtmektedir.[593] Onlar Hz. Ali, Hz. Osman, Hz. Zübeyr, Hz. Talha, Hz. Aişe ve Hz. Muâviye'yi tekfir ederler. Küçük veya büyük günah işleyenleri kafir sayarlar. Pezdevî onların bu iddialarından dolayı kendilerini tekfir ettiklerini söylemektedir. Zira hiç kimse kendisini küçük günah işlemekten alıkoyamaz.[594] Onların bu konudaki görüşü büyük veya küçük günah işleyen kişi şayet tevbe etmeden ölürse cehennemde ebedi kalacağı yönündedir.[595] Bu görüşlerini "Yetimlerin mallarını haksız olarak yiyenler şüphesiz karınlarına ancak ateş dolduruyorlar. Zaten onlar

[587] Şehristani, **el-Milel ve'n Nihal**, s. 115.
[588] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 298; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 307.
[589] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 294; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 301.
[590] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 292; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 299.
[591] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 391; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 400.
[592] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 382; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 387.
[593] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 374; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 380.
[594] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 391; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 400.
[595] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 198; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 223.

alevlenmiş ateşe gireceklerdir."[596], "Kim de Allah'a ve peygamberine itaatsizlik eder ve sınırlarını aşarsa Allah onu, devamlı kalacağı bir ateşe sokar, onun için alçaltıcı bir azap vardır."[597] ayetlerine dayandırırlar. İlk ayette yetim malı yiyenlerin ateş yedikleri ve cehenneme atılacakları, oradan çıkışın da zikredilmediği görülmektedir. İkinci ayette ise cehennemde ebedi kalmanın Allah'a isyan ve O'nun hadlerini aşmakla gerçekleşeceği beyan edilmektedir. Asi Allah'ın koyduğu kanunları aşan kişidir. O isyan ederek Allah'ın emirlerine karşı gelmektedir. Nitekim küfürle de Allah'ın emrine muhalefet edilmektedir. Yine bir kimse bütün nebilere iman edip sadece bir nebiye iman etmezse cehennemde ebedi olarak kalır. Bu kişi Allah'a küfretmemiş fakat emirlerine karşı gelerek cehennemde ebediyen kalmayı hak etmiştir. İblis'in durumu da böyledir. Nitekim o da Allah'ın emrine muhalefet ederek cehennemde ebedi kalmayı hak etmiştir. Hâricîlere ve Mu'tezile'ye göre buradan şu sonuç çıkmaktadır: Allah'ın emrine karşı gelen O'nun düşmanıdır. O'na düşmanlık eden cennete giremez. Zira cennet Allah'ın dostlarının yeridir. Hâricîlere göre isyan eden kişi Allah'ın tekliğine, sıfatlarına inansa da, peygamberlerinin birine inanmayan insan gibi küfre girmiş olur.[598]

Pezdevî onların bu görüşlerine cevaben delil getirdikleri ayetlerde ki ifadenin ebedi kalmaya(te'bid) delalet etmediğine sadece kalmaya (hulûd) delalet ettiğine işaret etmektedir. Zira Allah günahkar müminleri ateşle cezalandırabilir, bazılarının süresini uzatabilir bazılarını ise hiç cehenneme atmadan cennete koyabilir. Ayette "Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz; bundan başkasını dilediği kimse hakkında bağışlar."[599] buyrulmaktadır. Mümin mutlak olarak âsi değildir. Çünkü o asıl olana itaat etmektedir. O Allah'ın bütün emirlerini kabul eden ve ikrar eden kişidir. Mümin için mutlak manada isyandadır denemez. Mutlak isyan eden kafirdir. Ayetlerde kastedilenler kafirlerdir. Nitekim Allah günahkar mümini bağışlayabilir. Çünkü Ehl-i Sünnet'e göre O'nun vaîdinden dönmesi kerem ve lutuf göstergesidir.[600] Pezdevî mâsiyetleri çokça büyüterek her günah işleyeni kafir saymanın altı haddi

[596] Nisâ Suresi 4/10
[597] Nisâ Suresi 4/14
[598] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 201-202; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 224-225.
[599] Nisâ Suresi 4/48
[600] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 209-210; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 231.

aşmadan birisi olduğunu söylemektedir. Onların bu görüşlerini Kaderiyye, Mu'tezile ve bütün Râfızîler de kabul etmişlerdir.[601]

Pezdevî'nin Hâricîlerin itikadi görüşleriyle alakalı verdiği bilgiler şunlardır: Hâricîler tıpkı Mu'tezile, Mürcie, Râfızîler ve Mücebbire gibi Allah'ın kelamının yaratılmış olduğunu ileri sürmüşlerdir.[602] Yine onlar Mu'tezile, Zeydiyye, Cehmiyye ve Mürcie'nin çoğunluğunun inandığı gibi Allah'ın görülmesinin imkânsız olduğunu söylemektedirler.[603] Mu'tezile'nin isim ve müsemma birbirinden başkadır görüşüne Hâricîler, Zeydiyye ve Mürcie'nin pek çoğu sahip çıkmıştır.[604] Hâricîlerin çoğu, Kaderiyye ve bir kısım Şîa'nın inandığı gibi insanın fiillerinin yaratıcısının kendisi olduğu görüşündedir.[605] Onlara göre istitâat fiilden öncedir.[606] Hâricîlere göre iman, Ehl-i Sünnet'in kabul ettiği kalp ile tasdik dil ile ikrarın üzerine bütün günahlardan da sakınmaktır. Onlar bu görüşlerine delil olarak Furkân Suresi 68-69. ayeti[607] ve bazı hadisleri[608] getirirler.[609] Ehl-i Sünnet'in buna cevabı ise ayetlerde geçen hulûddan maksadın uzun kalma olduğu yönündedir. Hz. Peygamber'in ibadetleri İslam'dan sayması ise tabi olma yönündendir. Asıl olma yönünden değil. Pezdevî bu konuda Ehl-i Sünnet'in görüşüne delil olan ayetleri[610] ve hadisleri[611] zikretmektedir.[612]Son olarak Pezdevî Ebû Ümâme el-Bâhilî'den (ö. 86/705) rivayet edildiğine göre "Bir gün ki nice

---

[601] 1. Haddi aşma: Fiilleri Allah'a izafe etme. 2. Haddi aşma: Fiilleri insana izafe etme. 3. Haddi aşma: Allah'ın sıfatlarını inkar etme. 4. Haddi aşma: Allah'ın sıfatlarını ispatta aşırıya gitme. 5.Haddi aşma: Her günah işleyeni kafir sayarak masiyetleri çok büyütme. 6. Haddi aşma: Günahlara önem vermeme. Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 401-403; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 421-422.

[602] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 94; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 131.

[603] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 124; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 160.

[604] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 138; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 172.

[605] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 155; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 185.

[606] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 178; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 203.

[607] Onlar, Allah ile birlikte başka bir tanrıya tapmazlar; haksız yere, Allah'ın dokunulmaz kıldığı insan hayatına kıymazlar, zina etmezler. Zira (bilirler ki) bunları işleyen kimse cezasını bulacak. Kıyamet gününde ona azabı kat kat verilecek ve alçaltılmış olarak o azap içinde ebedî kalacaktır.

[608] İbn Ömer"in (ra) naklettiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: "İslâm beş esas üzerine kurulmuştur: Allah"tan başka ilâh olmadığına ve Muhammed"in Allah"ın Resûlü olduğuna şehâdet etmek, namaz kılmak, zekât vermek, haccetmek ve Ramazan orucunu tutmak."(Buhârî, Îmân, 2)

"Zina eden kişi zina ettiği sıra, mümin olduğu halde zina etmez. Hırsızlık yapan kişi hırsızlık ettiği sıra, mümin olduğu halde hırsızlık etmez, içki içen kişi içki içtiği sıra, mümin olduğu halde içki içmez." (Buhari, Eşribe, 1)

[609] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 224-226; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 242.

[610] Mâide Suresi 5/85: Böyle söylemelerine karşılık Allah da onları, içinde ebedî olarak kalmak üzere altından ırmaklar akan cennetlerle ödüllendirdi. İşte iyi davrananların mükâfatı budur.

[611] "Her kim La ilahe illallah derse Cennet ´e girecektir." (Müslim, Kitabü'l- İman, 53)

[612] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 231-232; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 245-247.

yüzler ağaracak, nice yüzler de kararacaktır; yüzleri kararanlara, "İman ettikten sonra kâfir mi oldunuz? Öyle ise inkâr etmiş olmanız yüzünden tadın azabı!"(denir)."[613] ayetinin Hâricîler hakkında nazil olduğunu belirtmektedir. Ona göre bu rivayet doğruysa Hâricîler ikrar ettikten sonra küfürde bulunan kimselerdir.[614]

3.4. Cebriyye

Pezdevî'ye göre Cebriyye kulun fiilinde gücü olmadığını, kulların fiillerinin yaratıcısının Allah olduğunu, insanların bu konuda iradeleri olmadığını söyleyenlerdir. Onlara göre nabız ve titremeyle rakkasın hareketi eşittir.[615] Fiillerin var edicisi, mucidi Allah'tır. Kulun fiili Allah'ın işi ve yapmasıdır. Kulun fail olması, insanın hareket ettirmesiyle hareket eden ağacın durumu gibidir.[616] Onlar bu görüşlerini "O her şeyin yaratıcısıdır."[617], "Oysa sizi de yaptıklarınızı da Allah yarattı."[618] ayetlerine dayandırırlar. Onlara göre ayetlerden anlaşıldığı üzere ameller Allah'ın yaratmasıyla olmaktadır. Allah'tan başka hiçbir kimse yaratmaya güç sahibi değildir. Bu arazlar için de geçerlidir. Dolayısıyla fiillerin de hareketlerin de yaratıcısı Allah'tır.[619]

Pezdevî'ye göre Cebriyye'nin delil olarak sunduğu "Oysa sizi de yaptıklarınızı da Allah yarattı." ayetindeki ifadeden anlaşılması gereken mana, hem insanın bir amel işlediği/yaptığı hem de Allah'ın bu ameli yaratmasının tahakkuk etmesidir. "Sözünüzü ister gizleyin isterse açığa vurun; unutmayın ki O, kalplerin içindekini bilmektedir. Yaratan bilmez olur mu?..."[620] ayetinde Allah sözü insana izafe etmiş ve sonrasında onu kendi mahluku yapmıştır. "O'nun ayetlerinden biri de, gökleri ve yeri yaratması, dillerinizin ve renklerinizin farklı olmasıdır. Kuşkusuz bunda bilenler için ibretler vardır."[621] ayetinde de diller insana izafe edilmiştir fakat bu Allah'ın mahlukudur. Nasslardan anlaşıldığı üzere insanda ortaya çıkan fiiller kendisindeki hadis kuvvetle meydana gelmektedir ve bu fiiller nihayetinde Allah'ın mahlûkudur.[622] Nitekim Allah

[613] Âl-i İmrân Suresi 3/106.
[614] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 340; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 343.
[615] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 395; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 407.
[616] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 155; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 186.
[617] En'âm Suresi 6/102.
[618] Sâffât Suresi 37/96.
[619] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 157; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 187.
[620] Mülk Suresi 67/13-14.
[621] Rûm Suresi 30/22.
[622] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 163; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 190.

birçok ayette fiilleri insan izafe etmiştir. "Yaptıklarına karşılık olarak…"[623] "Hani siz bir adam öldürmüştünüz de bu hususta birbirinize düşmüştünüz..." [624] "Namaz kılmaya kalkacağınız zaman…"[625] gibi ayetlerde fiiller insana izafe edilerek kullanılmıştır. Netice itibariyle oturmayı yaratma(icat) Allah'ın fiilidir. Oturma ise kendisinde olan hadis kudretle insanın fiilidir. Fiil icat etme yönünden Allah'ındır. Gerçekleştirme yönünden ise kula nispet edilir.[626]

Pezdevî Cebriyye'nin pek çok kolları olduğunu söylemekle beraber bu mezhebin reisi olarak Cehm b. Safvân (ö. 128/745-46) ve Bişr b. Gıyâs el-Merîsî'yi (ö. 218/833) zikretmektedir.[627]

3.4.1. Cebriyye Fırkaları

3.4.1.1. Cehmiyye

Cehm b. Safvân'a nispetle anılan Cehmiyye fırkasını Eş'arî ve Bağdâdî müstakil bir fırka olarak değerlendirirken[628] Şehristânî Cebriyye altında ele almıştır.[629] Nevbahtî/Kummî Cehm b. Safvân ve taraftarlarını "Horasan Mürciesi" diye nitelemektedir.[630]

Pezdevî eserinde Cehm b. Safvân'ın hayatı ve Cehmiyye'nin tarihsel süreciyle alakalı bilgi vermemiştir. Hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan Cehm b. Safvan'ın aslen Kûfeli olduğu aktarılmaktadır. Bazı kaynaklarda Semerkantlı olduğu ve orada yetiştiği, bir süre Tirmiz'de bulunduğu ardından Kûfe'ye gidip cebr fikrini ilk tartışmaya açan kişi olarak zikredilen Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742 [?]) ile görüştüğü zikredilmektedir.[631] Ahmed b. Hanbel Cehm'in Horasan ve Tirmiz halkından, kavgacı ve konuşkan biri olduğunu, Sümenîler'le bazı münazaralar yaptığını belirtmektedir.[632] 734-746 yıllarında Emevîler'e karşı isyan ederek Horasan'ın doğu bölgesini idaresi

---

[623] Secde Suresi 32/17.
[624] Bakara Suresi 2/72.
[625] Mâide Suresi 5/6.
[626] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 164; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 190.
[627] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 395; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 407.
[628] Eş'arî, **Makâlâtü'l- İslâmiyyîn**, s. 404; Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 156.
[629] Şehristani, **el-Milel ve'n Nihal**, s. 87.
[630] Kummî, Nevbahtî, **Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak/Fıraku'ş-Şîa**, s. 67.
[631] Şerafettin Gölcük, "Cehm b. Safvân", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 7, İstanbul, TDV Yayınları, 1993, s. 233.
[632] Ahmed b. Hanbel, **er-Red ale'z-Zenâdıka ve'l-Cehmiyye**, thk. Sabri Selamet Şahin, 1. bs, Riyad, Daru's-Sebat li'n-Neşr ve't-Tevzi', t.y., s. 93.

altına alan Hâris b. Süreyc'in katipliğini yapan Cehm b. Safvân, Emevîlerin sonlarına doğru, Nasr b. Seyyâr ile Hâris b. Süreyc arasında çıkan çatışmada Sâlim b. Ahvez el-Mâzinî tarafından Merv'de öldürülmüştür.[633]

Cehm b. Safvân'a göre Allah şey, nefs ve zat olarak isimlendirilmemelidir. Ona göre Allah hilafı olmayan mevcuttur.[634] O Mu'tezile, Hâricîler, Mürcie ve Râfizîler gibi Allah'ın kelamının yaratılmış olduğunu iddia etmektedir.[635] Mu'tezile ve Cehmiyye'ye göre kelam Allah ile kaim değildir zira onlar böyle dediğinde Allah hadislere mahal olacağından bunun imkansız olduğunu söylemişlerdir.[636] Pezdevî onların bu konudaki iddialarının sıfatlar meselesiyle bağlantılı olduğunu ve sıfatlar konusunda onların iddialarını ortadan kaldırdıklarını belirtmektedir.[637] Pezdevî onların Allah'ın kelamının mahlûk olduğu yönündeki iddialarıyla alakalı, Allah'ın kelamının surelerden oluştuğu, başlangıcı ve sonu olan, kısımları bulunan bir kelam olduğunu söylediklerini belirtir.[638]

Pezdevî Ehl-i Sünnet'in görüşünün Allah'ın kelamının zatıyla kaim olduğu yönünde olduğunu söylemektedir. Cehmiyye ve diğerlerinin bahsettiği başlangıcı, sonu, kısımları ve sayısı olan sureler gerçekte Allah'ın kelamı olmayıp Allah'ın tanzim ettiği nazımlardır. Bu nazımlar Allah'ın kelamına delalet eder ve O'nun kelamının eseridir. Pezdevî burada İmrü'l-Kays'ın bir şiirini örnek vererek, şiirin İmrü'l-Kays'ın kelamına delâlet ettiği ve fakat onun kelamı olmadığını, tıpkı hatibin hutbesi, katibin mektubu gibi bu durumun da böyle olduğunu belirtmektedir. Nihayetinde ortaya çıkan manzume onun kelamına delalet etmekle beraber bizzat onun kelamı, sıfatı değildir. Neticede Allah ile kaim olan kelamın başlangıcı, sonu, parçaları ve sayısı yoktur. Allah kelamı ile kadim ve bâkidir.[639]

Cehmiyye'nin Cebriyye altında değerlendirilmesinin sebebi, onların kulun fiillerinin gerçekte Allah'ın fiilleri olduğu, kulların fiillerinin olmadığı iddialarından

---

[633] Eş'arî, **Makâlâtü'l- İslâmiyyîn**, s. 406; Şehristani, **el-Milel ve'n Nihal**, s. 87-88; Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 157; Gölcük, "Cehm b. Safvân", s. 233.
[634] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 48; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 94.
[635] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 94; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 131.
[636] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 101; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 139.
[637] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 97; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 137.
[638] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 102; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 140.
[639] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 102-103; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 140-141.

dolayıdır.[640] Cehm ve Cebriyye'nin tamamı tevellüd/tevlîd konusunda Ehl-i Sünnet ile aynı görüşü benimseyerek bir fiilin başka bir fiil meydana getirmesini kabul etmemişlerdir.[641]

Cehm b. Safvân'a göre Allah dilerse itaatkar bir kulu ebediyen cezalandırıp, kafirleri veya asi bir kulu cennetine koyabilir. Kulları hakkındaki hüküm O'na aittir.[642] Zira insanlar Allah'ın kullarıdır, mülk O'nundur ve O mülkünde ve kulları üzerinde dilediğini yapar.[643] Pezdevî onun bu iddialarının asılsız ve batıl olduğunu söylemektedir. Mülk Allah'ındır ve insanlar Allah'ın kullarıdır fakat Allah günah olmaksızın azap etmeyeceğini vaat etmiştir. O vaadinden dönmez. Mümini bir müddet ateşle azap etmekle tehdit etmiştir fakat ateşte temelli bırakmaz zira Allah'ın vaadinden dönmesi muhaldir. O'nun vaîdinden (ceza) dönmesi mümkündür çünkü vaîdin terkedilmesi kerem ve lütuftur.[644] Son olarak Cehm b. Safvân cennet ve cehennemin son bulacağını iddia etmiştir.[645]

Pezdevî Ehl-i Sünnet'in orta yol olduğunu zira kendilerinin Cehmiyye, Mu'tezile ve Kaderiyye gibi ilim, kudret, icat ve tekvin dahil olmak üzere bütün sıfatları nefyetmede aşırıya gitmediklerini söylemiştir.[646]

3.4.1.2. Merîsiyye

Bişr b. Gıyâs el-Merîsî hayatının ilk yıllarını Kûfe'de geçirmiştir. Ebû Hanîfe'nin ders halkasına katılan Bişr, onun vefatından sonra öğrencisi Ebû Yusûf'un derslerine devam etmiştir.[647] Hocası Ebû Yûsuf'un muhalefetine rağmen genç yaşta Kelam tahsil etmeye başladı ve kısa sürede şöhret kazandı. Hârûnürreşîd döneminde Bağdat'a gitti ve burada İmam Şafiî ile görüştü.[648] Beyhakī İmam Şafiî'nin, Bişr'in kendisine saygı gösterdiğini, misafir ettiğini söylediğini, sonra annesinin oğlundan

[640] Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 186; Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 155.
[641] Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 198; Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 173.
[642] Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 224; Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 199.
[643] Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 226-227; Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 203.
[644] Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 234; Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 215.
[645] Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 273; Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 259.
[646] Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 379; Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 373.
[647] Sem'ânî, **el-Ensab**, C. 12, s. 210; Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 150.
[648] Ahmet Saim Kılavuz, "Bişr b. Gıyâs", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul, TDV Yayınları, 1992, s. 220; Adem Lök, **Hanefiliğin Oluşum Süreci**, s. 184.

ötürü kendisini uyardığını bunun üzerine Bişr'i terk ettiğini aktarmaktadır.[649] Başka bir rivayette İmam Şafiî'nin Bişr ile Halife Me'mûn'un huzurunda karşılaştıkları geçmektedir.[650] Bişr b. Gıyâs, Cehm b. Safvân'ın ortaya attığı iddia edilen halku'l-Kur'ân görüşünü savunduğu için Hârûnürreşîd ve sonrasında gelen Emîn döneminde takibata uğradı. Me'mûn'un halife olmasıyla itibar kazandı ve mihne sürecinin ilan edilmesinde önemli bir isim oldu. Zehebî onun, devlet tarafından itibar gören bir Cehmî olduğunu söylemektedir.[651]

Pezdevî'nin Bişr hakkında verdiği fakat diğer kaynaklarda teyit edemediğimiz bilgiler önemlidir. Pezdevî, Halife Me'mûn'un Kur'an'ın yaratılmışlığını kabul edip insanları da bunu kabule mecbur bıraktığını söylemektedir. Kendisinden sonra Vâsık Billâh da bu yolu takip etmiştir. Fakat Me'mûn kendi huzurunda Muhammed b. Mukatil er-Râzî ile Bişr el-Merisî arasında, Allah'ın kelamının mahlûk olup olmaması konusunda yapılan münazaradan sonra bu düşüncesinden vazgeçmiştir. Pezdevî Bişr'in mağlup olduğunu ve halifenin emriyle idam edildiğini söylemektedir.[652] Fakat Pezdevî'nin verdiği bu bilgileri teyit etmek güçtür.[653] Bişr b. Gıyâs el-Merîsî 218/833 yılında Bağdat'ta vefat etti.[654]

Pezdevî'nin Cebriyye altında değerlendirdiği Merîsiyye mezhebini Eş'ari ve Bağdâdî Mürcie'den saymaktadır.[655] Bağdâdî Ebû Hanîfe'nin ashabından saydığı Bişr'in Halk'ul-Kur'an konusunda Mu'tezile'ye uyduğunu fakat fiillerin yaratılması konusunda onları tekfir ettiğini belirtmektedir.[656] Sem'ânî de onun ve taraftarlarının Mürcie'ye nispet edildiğini söylemektedir.[657] İbn Hazm'a göre Bişr ve öğrencisi Hüseyin en-Neccâr Mu'tezile'nin Ehl-i Sünnet'e en yakın olanlarındandır.[658] Şehristânî ise Bişr el-Merîsî'yi İmam Muhammed, Ebû Yûsuf, Züfer, Ebû Mutî' el-

[649] Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī, **Menâkıbü'ş-Şâfiî**, C. 1, thk. Seyyid Ahmed Sakr, Kahire, Mektebetü Daru't-Türas, 1970, s. 229.
[650] Beyhakī, **a.g.e.**, C. 1, s. 464.
[651] Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, C. 10, thk. Şuayb el-Arnaût, 3. bs, Beyrut, Müessesetü'r-Risale, 1985, s. 201.
[652] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 94-95; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 133.
[653] Kılavuz, "Bişr b. Gıyâs", s. 220; Adem Lök, **Hanefiliğin Oluşum Süreci**, s. 166.
[654] Sem'ânî, **el-Ensab**, C. 12, s. 210; Kılavuz, "Bişr b. Gıyâs", s. 220.
[655] Eş'arî, **Makâlâtü'l- İslâmiyyîn**, s. 214; Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 150.
[656] Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 290.
[657] Sem'ânî, **el-Ensab**, C. 12, s. 211.
[658] İbn Hazm, **El-Fasl**, C. 2, s. 10.

Belhî gibi isimlerle birlikte Ebû Hanîfe'nin Iraklı ashabından saymış ve Ashâbü'r-Re'y altında değerlendirmiştir.[659]

Pezdevî Cebriyye'den saydığı Bişr el-Merîsî'nin, Cehm b. Safvân, Mu'tezile, Hâricîler, Mürcie ve Râfızîlerle birlikte Allah'ın kelamının yaratılmış sayanların görüşünde olduğunu belirtmektedir. Hatta o bu konuda halife Me'mûn'un huzurunda Mukatil er-Râzî ile münazara yapmış ve mağlup olmuştur.[660] Pezdevî Merîsiyye'nin bu konudaki şüphesinin sıfatlar meselesiyle alakalı olduğunu söylemektedir.[661]

Pezdevî Merîsîyye'nin görüşleri olarak şunları da zikretmektedir: Bişr el-Merîsî Ehl-i Sünnet'in de dediği gibi kudretin fiille beraber olduğu inancındadır. Fakat Bişr el-Merîsî, Eş'arî ve Hüseyin en-Neccâr'a göre taat kuvveti mâsiyet kuvveti için geçerli değildir. Aksi de böyledir.[662] Onlar Ehl-i Sünnet'in aksine kudret iki fiil için yeterli ve geçerli değildir demişlerdir.[663] Bişr el-Merîsî göre büyük günahlardan kaçınmakla küçük günahlar affedilmez.[664]

3.5. Mürcie

Mürcie kelimesi "ertelemek, sonraya bırakmak" anlamına gelen ircâ' veya "beklenti içinde olmak, ümit etmek" manasındaki recâ' kökünden geldiği konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür.[665] Kutlu, eserinde Mürcie ve İrca' kelimelerinin terim anlamıyla alakalı kaynaklardan derlediği yirmi üç farklı tanımlamaya yer vermiştir.[666] Bu durum esasında her mezhebin bu kavramlara kendi zaviyesinden bir mana yüklediğini göstermektedir.

Pezdevî'nin Mürcie'ye yüklediği anlam daha ziyade Ehl-i Hadîs ve Eş'arîlerin yüklediği anlama yakındır. Nitekim Pezdevî Mürcie mezhebinin özü itibariyle iyiliklerin küfürle birlikte fayda sağlamadığı gibi günahların da imana zarar vermeyeceğini söyleyenlerden oluştuğunu belirtmektedir. Bunlara göre Allah

[659] Şehristani, **el-Milel ve'n Nihal**, s. 194.
[660] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 94-95; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 133.
[661] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 97; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 137.
[662] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 177-178; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 203.
[663] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 186; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 211.
[664] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 198; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 223.
[665] Şehristani, **el-Milel ve'n Nihal**, s. 135; Sönmez Kutlu, "Mürcie", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 32, İstanbul, TDV Yayınları, 2006, s. 41.
[666] Kutlu, **Mürcie ve Tesirleri**, s. 49-52.

herhangi bir mümine ateşle azap etmez.[667] İbn Hazm bu sözlerin Mukâtil b. Süleyman'a ait olduğunu belirtir.[668]Kutlu'ya göre bu tanım ve bakış açısı Eş'arî ve bazı hadisçilere aittir.[669]

Pezdevî'nin eserinde Ebû Hanîfe'ye nispetle değindiği el-Âlim ve'l-Mute'allim eserinde Ebû Hanîfe, İrcâ' akidesini, kesin bilgi olmayan bir konuda zanla hüküm vermemek, tevakkuf etmek yani helal haram bizden önceki ümmetler hakkında bilmediğin konular hakkında soru soranlara karşı bunun ilmini Allah'a havale etmek, günah işleyenlerin cennetlik veya cehennemlik olduklarını söylemeden hükmü geciktirmektir, gibi birkaç şekilde tarif etmektedir.[670] İmam Mâtürîdî de Kitâbü't-Tevhîd'de Ebû Hanîfe'den bu görüşleri aktarır.[671] İmam Mâtürîdî ircâ' kavramının tehir anlamına geldiği konusunda dilcilerin ittifak ettiklerini söylemektedir.[672] O, İrcâ' akidesini iki kısma ayırmıştır. Övülen(mahmûd) İrcâ' büyük günah işleyenlerin durumunu Allah'a bırakmak ve onların cennetlik veya cehennemlik olduğuna hükmetmemektir. Yerilen(mezmûm) İrca' ise yaratıkların fiillerini Allah'a bırakanlardır. Bu ise cebirdir.[673] Fakat Pezdevî bu eserlere değinip yer yer alıntılar yapmasına rağmen, Mürcie ile alakalı içerisinde bulunduğu Hanefî-Mâtürîdî gelenekten herhangi bir aktarımda bulunmamıştır. Yine Pezdevî'nin çağdaşı Hasîrî Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra Müslümanların üç fırkaya ayrıldıklarını söylemektedir. Bunlardan ilki bu olayı bir fitne olarak görmüş ve bunun hükmünün Allah'a bırakılması gerektiğini söylemiştir. Hasîrî bunların mümin olduğunu belirtmektedir. İkinci fırka Hâricîlerdir. Üçüncü fırka onlar hakkında mümin veya kafir hükmü vermeyerek hükmü Allah'a ircâ etmişlerdir. Bunlara "ilk mürcie(el-Mürcietu'l-ûla) denilmektedir. Bunlar Hz. Osman ve Hz. Ali'den teberrî

[667] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 395; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 408.
[668] Mürcie'nin büyüklerinden olan Mukatil b. Süleymân, "İman ile birlikte olunca küçük veya büyük olsun günah asla zarar vermez. Şirk ile birlikte de iyilik asla fayda vermez." demiştir. İbn Hazm, **El-Fasl Fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal**, C. 3, çev. Halil İbrahim Bulut, 1. bs, Fatih, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017, s. 526.
[669] Kutlu, **Mürcie ve Tesirleri**, s. 49.
[670] Öz, **İmâm-ı Â'zam'ın Beş Eseri**, s. 22-23; Kutlu, **Mürcie ve Tesirleri**, s. 51.
[671] el-Mâtürîdî, **Kitâbü't-Tevhîd**, s. 577.
[672] el-Mâtürîdî, **a.g.e.**, s. 576.
[673] el-Mâtürîdî, **a.g.e.**, s. 501,515; Ahmet Ak, "Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Mürcie'ye Bakışı", **Dini Araştırmalar**, C. 8, No: 24, 2006, s. 194; Kutlu, **Mürcie ve Tesirleri**, s. 52.

etmemişlerdir. Hasîrî, İmam Mâtürîdî'ye benzer şekilde övülen ve yerilen ircâdan bahsetmektedir.[674]

Mürcie kavramı ilk defa hicri 60'lı yıllarda Nâfî b. el-Ezrak tarafından, Hz. Osman ve Hz. Ali döneminde yaşanan olayların ardından, günahkar bir müminin durumu hakkında, Allah'a kalmıştır, O dilerse affeder dilerse cezalandırır görüşünde olanlar için kullanıldığı belirtilmektedir.[675] Pezdevî de büyük günah işleyenin durumu bahsinde Mürcie'nin çoğunluğunun bu konuda Ehl-i Sünnet'in görüşünde olduğunu belirtmektedir.[676] Buna göre büyük günah işleyen mümin temelli cehennemde kalmaz, Allah dilerse onu bir süre cezalandırır veya affeder. Neticesinde mümin cennete girer.[677] Mukâtil b. Süleyman'a ve bir kısım Mürcie'ye göre ise tevbesiz olarak ölmüş olsa dahi, ister büyük ister küçük günah işlemiş olsun, mümin ateşe atılmaz. Ancak yaptığı zulümlerin hakkı ondan alındıktan sonra cennete girer.[678]

Pezdevî Mürcie'nin taraftarlarının az olduğunu belirtir.[679] Mezhebe mensup olanlar arasında Gaylân ed-Dımaşkī(ö. 120/738 civarı)[680], Ebû Şimr, Muhammed b. Şebîb (III./IX. yüzyıl [?])[681] gibi bazı isimleri zikretmektedir. Bu üç isim etrafında, Mürcie fırkası farklı kollara ayrılmıştır.[682] Burada Pezdevî'nin Mürcie altında zikrettiği bu üç isim esasında Kaderiyye/Mu'tezile'ye yakın isimlerdir. Bu isimler temel Mürcie fikirlerini benimsemenin yanında kulun fiilinin faili olduğu inancını taşıyarak Kaderiyye/Mu'tezile ile ortak paydada buluşmuşlardır. Bağdâdî ve Şehristânî bu üç ismin oluşturduğu grubu Kaderîyye/Mu'tezile mezhebinin görüşlerini benimseyen Kaderî Mürcie olarak tanımlamaktadır.[683]

---

[674] Detaylı bilgi için **bkz**. Demiryent, "Muhammed b. İbrâhim el-Hasîrî'nin el-Hâvî fi'l-Fetâvâ Adlı Eserinde Mezheplere Bakışı", s. 62-65,85-86.

[675] Kutlu, **Mürcie ve Tesirleri**, s. 54.

[676] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 199; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 224.

[677] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 197; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 223.

[678] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 198-199; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 224.

[679] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 382; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 387. krş. Karadaş, "Semerkand Hanefî Kelam Okulu Mâtürîdîlik - Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci -", s. 72.

[680] İrade hürriyeti konusundaki fikirleriyle ilk Kaderiyye fırkasının doğuşunu hazırlayan tâbiîn dönemi âlimlerinden. **bkz**. DİA "Gaylân ed-Dımaşkī"

[681] Basra ekolüne bağlı Mu'tezile âlimi. **bkz**. DİA "Muhammed b. Şebîb"

[682] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 395; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 408.

[683] Ebû Şimr, İbnu Şebîb, Gaylân ve Salih Kubbe gibi Kaderci Mürcie'ye gelince... **bkz**. Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 148,150; Muhammed b. Şebîb, Salihî ve Hâlidî Kaderiyye Mürciesindendir. Keza kader ve ircâ konusunda ilk sözü söyleyen Gaylân ed-Dımaşkî'nin

Pezdevî Mürcie'ye göre imanın tanımını zikrederken Mürcie'nin iman konusunda on kadar görüşü olduğunu söylemektedir. Bir kısmı yalnız Allah'ı bilmek tanımaktır der, bir kısmı da Allah'ı bilmekle birlikte onu ikrar etmektir demiştir. Pezdevî onların görüşlerinin tamamını zikretmekte bir fayda olmadığını belirtir.[684] Pezdevî'nin Mürcie için verdiği bu iman tarifleri Eş'arî'de Ebû Şimr, Muhammed b. Şebîb, Cehm b. Safvan, Gaylân ed-Dımaşkī ve diğer bazı Mürcie olarak zikrettiği isimlerin görüşlerine paralellik arz etmektedir.[685] Eş'arî'nin Mürcie'yi on iki alt kola ayırması ve onların iman tariflerine yer vermesi, Pezdevî'nin de Mürcie'nin on kadar görüşü vardır demesi bu iki metin arasında bir etkileşimin olduğu kanaatini uyandırmaktadır.

Pezdevî Mürcie'nin tarihsel süreciyle alakalı bilgi vermemiştir. O, bu fırkayı daha çok imanın tanımı üzerinden açıklamıştır. Fakat Mürcie'yi öne çıkaran İrca

---

mensupları olan Gaylâniyye de bunlardandır. Mürciî ve Kaderî olan Ebû Şemir'e göre… **bkz**. Şehristani, **el-Milel ve'n Nihal**, s. 135-139; krş. Kutlu, **Mürcie ve Tesirleri**, s. 57.

[684] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 223-224; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 241.

[685] Onlardan *birinci fırka*, Allah'a imanın, Allah'ı, resullerini ve Allah katından gelen her şeyi bilmek (mârifet) olduğunu iddia eder. Bilgi (mârifet) dışında kalan, dil ile ikrar, kalp ile tasdik, Allah ve Resulü'nü sevmek, onlara saygı göstermek, onlardan korkmak ve organlarla amel etmek iman değildir. Bunlar, Allah'ı inkâr etmenin (küfrün), O'nu bilmemek (cehl) olduğunu ileri sürerler. Bu, Cehm b. Safvân'dan nakledilen görüştür. Cehmiyye şu iddiada bulunmuştur: İnsan, bilgiye (mârifete) sahip olduktan sonra, bunu diliyle inkâr etse, bu inkârından dolayı kâfir olmaz. İman bölünmez ve iman sahiplerinin birbirlerine üstünlükleri yoktur. İman ve küfür, diğer organlarda değil, sadece kalpte bulunur.(Eş'arî, **Makâlâtü'l- İslâmiyyîn**, s. 204.)

Onlardan Ebû Şimr ve Yûnus'un taraftarları olan *dördüncü fırka* şu iddiada bulunur: İman, -peygamberler bir delil getirmediği sürece- Allah'ı bilmek, O'na boyun eğmek, O'nu kalben sevmek ve O'nun bir olduğunu, hiçbir şeye benzemediğini bilmektir. Eğer peygamberlerin buna dair delili bulunursa iman, onları ikrar ve tasdik etmektir. Allah katından gelen şeyleri bilmek imana dahil değildir. Bunlar, bu hasletlerin sadece birine veya bir kısmına iman ismini vermezler. Bütün bu hasletlerin bir arada bulunmasına iman ismini verirler. Muhammed b. Şebîb ve Abbâd b. Süleyman, Ebû Şimr'in şöyle dediğini rivâyet ederler: İman, Allah'ı bilmek, O'nu ve O'nun katından gelenleri ikrar etmek, adâleti -yani kader hakkındaki görüşünü, bu hususta Allah'ın adâletini isbat eden şeylerden nas yoluyla gelen veya aklî çıkarımlarla elde edilmiş olan şeyleri-, teşbihin nefyedileceğini ve tevhidi bilmektir. Bütün bunlar imandır. Bunları bilmek imandır. Bu hususta şüpheye düşen kâfirdir. Böyle bir şüphecinin küfründen şüphe eden kimse de kâfirdir. Bunlar, ikrar olmadan sadece bilginin iman olduğunu söylemezler. Bu ikisi (bilgi ve ikrar) bir arada bulunursa iman meydana gelir. (Eş'arî, **a.g.e.**, s. 206.)

Mürcie'den *yedinci fırka* -bunlar, Gaylân'nın taraftarları Gaylâniyye'dir şunu iddia eder: İman, Allah'ı ikinci bir bilgi ile bilmek, O'nu sevmek, O'na boyun eğmek, Resul'ün getirdiği ve Allah katından gelen şeyleri ikrar etmektir. Çünkü ona göre birinci bilgi zorunludur (ıztırârîdir); bu yüzden onu imandan saymamıştır.(Eş'arî, **a.g.e.**, s. 208.)

Mürcie'den *sekizinci fırka* -Muhammed b. Şebîb'in taraftarlarıdır- şunu iddia eder: İman, Allah'ı ikrar etmek, O'nun bir olduğunu ve hiçbir şeye benzemediğini bilmek, Allah'ın nebilerini ve resullerini, Allah'tan geldiğine dair nas bulunan şeylerin hepsini, Müslümanların namaz ve oruç gibi aralarında ihtilâf ve tartışma bulunmayan şeylerden Resûlullah'tan naklettikleri şeyleri ikrar etmek ve bilmektir.(Eş'arî, **a.g.e.**, s. 210.)

akidesi üzerine yorum yapmamıştır. Özellikle Ehl-i Hadîs ve Şafiî/Eş'arî zümreler tarafından Mürcie ismi Hanefîleri yaftalamak adına kullanılan bir isim olmuştur. Örneğin Hasîrî "İmam Şafiî'nin ashabından ve diğer başka kimselerden olan birçok hasmımız bizi Mürcie diye isimlendirip dururlar. Bu lafzı, bizi zemmetmek ve bizimle istihza etmekten başka bir maksatla kullanmazlar." demektedir.[686] Mürcie isimlendirmesi altında yürütülen bu propaganda çalışmasına karşı bir tepki olarak Pezdevî, Mürcie'yi altı ana fırka altına eklemiş olması muhtemeldir. Ameli önemsiz hale getiren, günahların imana zarar vermeyeceği görüşüyle öne çıkan bazı kişilerin Mürcie olarak adlandırılması, Hanefîlerin kendilerini bu yaftadan kurtarmak için bir ispat çabasına girmelerini beraberinde getirmiştir.

Pezdevî'ye göre Mürcie'nin ehl-i bid'at sayılmasında ki sebep günahlara karşı gösterdikleri tavırdan dolayıdır. Zira Hâricîler herhangi bir günahı işleyeni kafir görmekle haddi aşmışlardır. Mürcie ise günahlara önem vermeyerek aşırıya gitmiştir. Bunlar imanla birlikte mâsiyet zarar vermez demişlerdir.[687] Pezdevî bir kısım Mürcie diyerek öne çıkardığı bu düşünceyi Mukatil b. Süleyman'a dayandırmaktadır. Onların bu konuda "De ki: "Ey kendi aleyhlerine olarak günahta haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin. Allah (dilerse) bütün günahları bağışlar; doğrusu O çok bağışlayıcı, çok merhametlidir."[688] "Eğer size yasaklanan büyük günahlardan kaçınırsanız sizin küçük günahlarınızı örteriz ve sizi değerli bir yere koyarız."[689] ayetlerini delil getirmektedirler. Onlara göre Nisâ Suresi'nde "yasak edilen büyük günahlar"tan kasıt küfürdür. Ayrıca Hz. Peygamber'den "Allah'tan başka ilah yoktur diyen cennete girer." "İçtenlikle ve inanarak Allah'tan başka ilah yoktur diyen cennete girer." şeklinde hadisler nakledilmiştir. Mürcie'ye göre bütün bu nasslar müminin ateşe atılmayacağına delildir. Zira taatler, ameller küfürle birlikte değerlendirilmediği gibi günahlar da imanla beraber değerlendirilmemelidir. Ameller cennette derece kazanmanın sebebidir. İman ise cennete girmenin sebebidir. Tıpkı bunun gibi günahlar da cehennemdeki derecelerin sebebidir. Küfür ise cehenneme girme sebebidir.[690]

---

[686] Demiryent, "Muhammed b. İbrâhim el-Hasîrî'nin el-Hâvî fi'l-Fetâvâ Adlı Eserinde Mezheplere Bakışı", s. 64-65,87.
[687] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 405.
[688] Zümer Suresi 39/53.
[689] Nisâ Suresi 4/31.
[690] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 199-201; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 225-226.

Pezdevî yukarıda geçen ayet ve hadislerde kastedilenin azaptan/cezadan önce mi sonra mı olduğu konusunda bir açıklık bulunmadığını belirterek Mürcie'nin bu konuda ki iddialarının geçersiz olduğunu belirtmiştir. Zira cennete girmenin başka bazı hadislere göre azaptan/cezadan sonra olabileceği beyan edilmiştir.[691] Mürcie'nin iddialarına karşı Ehl-i Sünnet'in görüşünün müminin temelli cehennemde kalmayacağı fakat bir müddet kalabileceği yönünde olduğunu belirtmiştir. Allah kasten bir mümini öldürmenin, yetim malı yiyenin, peygamberine isyan edenin ayrım gözetmeksizin cehenneme atılacağını haber vermiştir Burada murâd edilen sadece kafirler değildir. Zira burada cehenneme atılmanın sebebi sadece küfür değil zulüm olarak da haber verilmiştir. Yine "Ey iman edenler! Bilin ki Yahudi din bilginlerinin ve Hristiyan din adamlarının birçoğu halkın mallarını haksızlıkla yerler ve Allah yolundan alıkoyarlar. Altın gümüş biriktirip Allah yolunda harcamayanları elem veren bir azapla müjdele! O gün bunlar cehennem ateşinde kızdırılıp onların alınları, böğürleri ve sırtları dağlanacak: İşte yalnız kendiniz için toplayıp sakladıklarınız; tadın şimdi biriktirip sakladıklarınızı![692] ayetinde zekatı reddetmek, ateşe atılma sebebi olarak zikredilmektedir. "Müminlerden bir topluluk cehennemden çıkıp cennete girer ve bunların alınlarında cehennemlikler diye yazılır." hadisi pek çok sahâbî tarafından rivayet edilmiştir. Pezdevî Hz. Peygamber'in bu yönde pek çok hadisi olduğunu belirtmektedir.[693]

Pezdevî Mürcie'nin iman görüşünün marifet yani bilmeden ibaret olduğunu belirtmektedir. Zira Allah, Yahudiler hakkında "Onlar Allah'ı gereği gibi takdir edip tanımadılar. Nitekim "Allah hiçbir insana hiçbir şey indirmedi" dediler."[694] buyurmaktadır. Buna göre küfür Allah'ı gereği gibi bilmemek, iman ise O'nu bilmek, tanımaktır. Yine Hz. Peygamber'den "Nefsini bilen Rabbini bilir." hadisi nakledilmiştir. Dolayısıyla insan Rabbini tanımazsa, O'na ibadet etmeyi takdir edemez. İnsan her şeyden önce Allah'ı bilmeye ve tanımaya muhtaçtır. İmanda asıl olan mârifetullahtır.[695]

---

[691] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 213; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 233.
[692] Tevbe Suresi 9/34-35
[693] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 207-209; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 229-231.
[694] En'am Suresi 6/91.
[695] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 226-227; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 242-243.

Pezdevî Mürcie'nin bazı konularda Kaderiyye, bazı konularda Şiâ ve bazı konularda da Hâricîlerle ortak görüş belirttiklerini söylemektedir.[696] Onun Mürcie'nin itikadi görüşleriyle alakalı verdiği diğer bilgiler şunlardır: Mu'tezile, Harciler, Zeydiyye, Cehmiyye ve Mürcie'nin çoğunluğuna göre Allah'ın görülmesi imkânsızdır.[697] Mu'tezile, Harciler, Zeydiyye ve Mürcie'nin çoğuna göre isim müsemmadan başkadır.[698] Mu'tezile, Hâricîler, Râfızîler, Mücebbire ve Mürcie Allah'ın kelamının yaratılmış olduğunu ileri sürmüşlerdir.[699]

3.6. Mücessime/Müşebbihe

Mücessime ,"bir şeyi cisim olarak düşünmek, onun üç boyutlu olduğunu kabul etmek" manalarına gelen tecsîm kelimesinden türemiştir. Bu görüşü benimseyenlere Mücessime denilmiştir. Bu terim aynı zamanda Müşebbihe terimiyle eş anlamlı olarak kullanılmıştır.[700] Sözlükte "benzetmek" anlamındaki teşbih kökünden türeyen müşebbihe, "benzetenler" demektir. Terim olarak Allah'ı yaratıklara veya yaratıkları Allah'a benzetenler için kullanılmıştır. Pezdevî de bu terimleri birbirinin yerine benzer manada kullanmakla beraber bu fırkayı daha çok Mücessime olarak adlandırmıştır.[701]

Mücessime mezhebi müstakil bir fırka olmaktan ziyade, Allah'ı cisimlikle vasıflandıranlara verilen ortak bir isimdir. Nitekim Pezdevî, Mücessime altında zikrettiği isimlerden birisi olan Mukatil b. Süleyman'ı aynı zamanda Mürcie altında değerlendirmiştir.[702] Yine Hişâm b. Hakem'i Kaderiyye/Mu'tezile ve bir başka yerde Kaderiyye'den Müşebbihe olarak zikretmiştir.[703] Kerrâmiyye altında değerlendirdiği Muhammed b. Heysam'ı [704] bazı yerlerde Kaderiyye'den saymış,[705] taraftarlarının oluşturduğu Heysamiyye için Kerrâmiyye ve Kaderiyye arasında bir mezheptir değerlendirmesinde bulunmuştur.[706] Dolayısıyla Mücessime mezhebi çerçevesi net ve

[696] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 395; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 408.
[697] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 124; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 160.
[698] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 138; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 172.
[699] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 94; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 131.
[700] İlyas Üzüm, "Mücessime", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 31, Ankara, TDV Yayınları, 2020, s. 448.
[701] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 396; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 409.
[702] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 198; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 224.
[703] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 178; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 203.
[704] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 94, 114; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 131, 150.
[705] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 36; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 77.
[706] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 122; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 157.

öncü isimleri belirli bir mezhep olmaktan öte Allah'a cismanî nitelikler izafe edenlere verilen ortak bir isim olarak anlaşılmıştır.

Bu anlayışın doğuşunda çeşitli faktörler bulunmaktadır. Bunlardan birisi antropomorfik bir tanrı anlayışına sahip bulunan Yahudilerin etkisidir. Pezdevî de eserinde Mücessime fırkalarını sayarken Yahudileri de bu fırka altında zikretmesi bu bağlantının görülmesi açısından önemlidir. Yahudilere göre Allah et ve kandan oluşmuş, âdemoğlu suretinde bir cisimdir. Onlar Hz. Davud'dan şu hikayeyi nakletmişlerdir: "Mahlukatın yaratıcısı arşa oturmuş ve ayaklarını kürsüye koymuş vaziyette başı ve bedeni beyaz bir halde gördüm." Onlar Hz. Danyal'ın kitaplarında böyle gördüklerini söylemektedirler. Bununla beraber onlardan bir kısmı bunu yalan saymıştır. [707]

Pezdevî bu fikri Ehl-i Kıble arasından ilk dile getirenin Hişâm b. Hakem olduğunu söylemektedir.[708] Eş'arî, Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf'ın bazı eserlerinde belirttiğine göre Hişâm b. Hakem'in kendisine Allah'ın cisim olduğunu söylediğini aktarmaktadır. Hişâm'a göre Allah bazen hareket eder bazen sakin durur, bazen oturur bazen ayakta durur, O'nun uzunluğu, eni ve derinliği bulunur. Ebü'l-Hüzeyl, Hişâm b. Hakem'e "Senin ilâhın mı daha büyük, yoksa şu dağ mı?" diye sormuş, cevaben Hişâm "Bu dağ onu aşar; yani ondan büyüktür." demiştir.[709]

Pezdevî Allah'tan sıfatları nefyetmede aşırı olanlar olduğu gibi, Allah'a sıfatları izafe etmede de aşırılar olduğunu belirtir. Bunlar arasında Kerrâmiyye, Hanbeliler, Mukatiliyye ve Hişâmiyye bulunmaktadır. [710] Onlardan bazıları, cisim derken yalnızca mevcûd olanı kastettiklerini söylemektedirler. Bazıları da insan suretinde eti ve kanı olan bir varlığı kastederler ve bir insan neye sahipse Allah'a da onu izafe ederler. Bir kısmı da Allah'ın diğer cisimler gibi altı yöne sahip olduğunu fakat O'nun diğer cisimlere benzemediğini söylemişlerdir. Pezdevî Ahmed b. Hanbel'in sâlih bir insan olup teşbihi kabul etmediğini fakat Muhammed b. Kerrâm'ın teşbihi kabul edip bu grubun öncülerinden olduğunu belirtmektedir. [711]

[707] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 46-47; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 92.
[708] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 47; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 93.
[709] Eş'arî, **Makâlâtü'l- İslâmiyyîn**, s. 78.
[710] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 402; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 421.
[711] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 396; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 409.

3.6.1. Mücessime/Müşebbihe Fırkaları

3.6.1.1. Kerrâmiyye

Kerrâmiyye, Ebû Abdillâh Muhammed b. Kerrâm'ın (ö. 255/869) taraftarlarının oluşturduğu bir mezheptir. Pezdevî'nin Mücessime altında ele aldığı Kerrâmiyye'yi, Eş'arî ve İbn Hazm, Mürcie'nin bir fırkası olarak değerlendirmektedirler.[712] İbn Hazm, Muhammed b. Kerrâm ve taraftarlarının Mürcie'nin Ehl-i Sünnet'e en uzak olanlarından olduğunu söylemektedir. [713] Muhammed b. Kerrâm'ın imanın tanımı gibi bazı fikirlerinin Mürcie'ye olan yakınlığı ve Mürciî âlimlerden, özellikle Ahmed b. Harb'den ders almış olması Mürcie altında değerlendirilmesine sebep olmuştur.[714] Şehristânî Kerrâmiyye'yi mücessime olarak nitelemektedir. Bu yüzden onları Sıfatiyye grubu altında değerlendirir.[715] Bağdâdî Kerrâmiyye'yi müstakil bir fırka olarak ele alır.[716] İmam Mâtürîdî de Kerrâmiye'yi "imanı sadece sözden (kavl) ibaret sayanlar" şeklinde müstakil bir mezhep olarak değerlendirir.[717]

Kendisi bir Hanefî olan Makdisî, Kerrâmiyye'yi ehl-i bid'at mezheplerden saymamıştır. O bu konuda kendisine yapılan eleştirilere karşılık Kerrâmilerin zühd ve takva ehli olduklarını belirtmiştir. Onların ibadetlerini ifa etmede Ebû Hanîfe'yi takip ettiklerini söylemiştir.[718]

Eş'arîler ve Ehl-i Hadîs taraftarlarının Kerrâmîlere yönelik tavırları Hanefîleri etkilemiştir. Örneğin Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin, Kerrâmîler ile tartışan Eş'arî âlimi

---

[712] Eş'arî, **Makâlâtü'l- İslâmiyyîn**, s. 214.
[713] İbn Hazm, **El-Fasl**, C. 2, s. 10.
[714] Hüseyin Doğan, **Horasan ve Maveraünnehir'de Ilımlı Bir İslâm Politikası: Kerrâmi Söylem ve Yansımaları**, İstanbul, Rağbet, 2015, s. 111-112.
[715] Şehristani, **el-Milel ve'n Nihal**, s. 44.
[716] Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 160.
[717] el-Mâtürîdî, **Kitâbü't-Tevhîd**, s. 565-573.
[718] "Bir kimse dese ki: 'Sen Biyâr'da bid'atçı yok' dedin sonra da orada Kerrâmîlerin olduğundan bahsettin. O kimseye şöyle cevap verilir: Kerrâmîler zühd ve ibadet ehlidir. Onlar Ebû Hanîfe'nin görüşlerine dayanır. Ebû Hanîfe, Mâlik, Şafiî veya hadîs imamlarının görüşlerine dayanan herkes, eğer aşırıya gitmiyorlar ve Muâviye hakkında ifrata düşmüyorlarsa; Allah'ı yaratılmışların sıfatları ile nitelemek suretiyle teşbihi benimsemiyorlarsa; bid'atçı (mübtedi') sayılmazlar. Ben Muhammed (s) ümmeti hakkında ileri geri konuşmaktan kendimi alıkoymaya karar verdim. Onlar hakkında 'dalâlet'te olduklarına dair şehâdette de bulunmam…" Cağfer Karadaş, "Kerrâmiye ve İtikâdı", **Kelam Araştırmaları Dergisi**, C. 5, No: 2, 2007, s. 49; el-Makdisî, **Aḥseni't-Teḳāsîm**, s. 365.

Ebû İshâk el-İsferâyînî'nin Ta'cîzi'l-Mu'tezile adlı kitabının "Fadâihu'l-Kerrâmiyye" bölümündeki bilgilerden hareketle bu mezhep mensuplarını eleştirmektedir.[719]

Muhammed b. Kerrâm'ın doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber 190/805-806 yılında doğduğu kabul edilmektedir. Çocukluğu Herat'ın güney kesiminde kalan Zerenc'te geçmiştir. Ardından Horasan bölgesine gitmiş burada bazı âlimlerden dersler almıştır.[720] Gençlik yıllarında Sicistan'da bulunan Muhammed b. Kerrâm'ın ortaya koyduğu bazı düşünceler Sicistan valisini rahatsız etmiş ve neticesinde Sicistan'dan sürülmüştür. Gûr, Garcistan(Gazne) bölgesine gelen İbn Kerrâm davet faaliyetlerini burada yürütmüştür. Şehristânî, İbn Kerrâm'ın Sicistan'da ortaya çıktığını, zühtle gizlendiğini ve birçok mezhepten karışık düşünceleri birleştirerek kitabına aldığını belirtmektedir. Ardından Garce, Gûr ve Horasan beldelerinde, dili iyi bilmeyen insanlara görüşlerini benimsetmeye çalıştığını ve sonunda bunda başarılı olup mezhep kurduğunu söylemektedir. Gazne Sultanı Mahmud b. Sebüktegin'in(388-421/998-1030) Kerrâmileri desteklediğini ve onlar eliyle Ashabu'l Hadis ve Şîa'ya bir takım zorluklar yaşattığını belirtmiştir.[721] Bağdâdî de Muhammed b. Kerrâm'ın Sicistan'dan Gûr, Garcistan(Gazne) bölgesine sürüldüğünü, Muhammed b. Abdillah b. Tahir'in valiliği sırasında Nişabur'a geldiğini ve burada bir kısım cahil insanlar arasında taraftar bulduğunu belirtmektedir.[722] Tâhiriler'in son hükümdarı Muhammed b. Tahir döneminde hakkında yapılan bazı şikayetler üzerine hapse atılmış ve sekiz yıl hapiste kalmıştır. 251/865 yılında serbest bırakıldıktan sonra Kudüs'e gitmiştir. Bir süre sonra oradan da sürgün edilip Remle'ye gitmiştir. Nihayetinde Remle'de 255/869 yılında vefat etmiştir. Bazı kaynaklarda naaşı Kudüs'e getirilerek Eriha'ya defnedildiği geçmektedir.[723]

---

[719] Karadaş, "Kerrâmiye ve İtikâdı", s. 44; Nesefi, **Tabsıratü'l Edille**, C. 1, s. 148.
[720] Doğan, **Kerrâmi Söylem ve Yansımaları**, s. 105.
[721] Şehristani, **el-Milel ve'n Nihal**, s. 44.
[722] Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 160.
[723] Ebû Sa'd Abdülkerîm Sem'ânî, **el-Ensab**, C. 11, Haydarâbâd, Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmâniyye, 1962, s. 60-63; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, **Mîzânü'l-İʿtidâl fî Naḳdi'r-Ricâl**, C. 4, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 1963, s. 21; Doğan, **Kerrâmi Söylem ve Yansımaları**, s. 114-119; Sönmez Kutlu, "Muhammed b. Kerrâm", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 30, Ankara, TDV Yayınları, 2020, s. 546-547; Laoust, **İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler**, s. 185-186.

Muhammed b. Kerrâm'ın vefatının ardından Kerrâmiyye kurduğu hankahlarla İslam dünyasının pek çok bölgesinde davet faaliyetlerini yürütmüştür. Laoust, öğrencilerinin Muhammed b. Kerrâm adına kurdukları hankahın bazı çevrelerce İslam tarihinin tesis edilen ilk medresesi sayıldığını söyler.[724] Makdisî, Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde Kerrâmilerin hankahları olduğundan bahseder. O Herat, Garcüşşâr bölgelerinde Kerrâmilerin kalabalık olduğunu belirtir. Onların Fergana, Huttal, Cüzcan, Merverrûz, Semerkant'ta hankahları vardır.[725] Yine Cürcan, Biyar, Cibal ve Taberistan'da hankahları bulunduğunu belirtir.[726] Hankahlar Kerrâmiyye'nin davet faaliyetlerinde önemli bir yer tutmuştur. Öyle ki Makdisî Nişaburlu bir Kerrâmî'nin kitabında İslam coğrafyasının batısında (Mağrib) yedi yüz hankahlarının bulunduğu şeklinde bir ifadeyi okuduğunu söylemektedir. Fakat kendisi bu bölgede onlara ait bir hankah görmediğini belirtir.[727]

Muhammed b. Kerrâm'dan sonra hareketin öncülüğünü, İbrâhim b. Muhâcir, Ebû Yakûb İshak b. el-Mahmeşâz (ö.383/993) oğlu Ebû Bekir Muhammed b. İshâk el-Mahmeşâz (ö.421/1030) ve Muhammed b. Heysam (V./XI. yüzyıl) gibi isimler yapmıştır. Bağdâdî Horasan bölgesinde 4./10. asırda mezhebin Hakaikiye, Tarâikiye ve İshakiye adıyla üç kolunun oluştuğunu belirtir.[728] Kendi döneminde Kerrâmiyye'nin reisi sayılan İbrahim b. Muhâcir ile 370/980-981 yılında Samani ordusu kumandanı Nâsıru'd-Devle Ebû'l-Hasan Muhammed b. İbrahim b. Simcûr'un huzurunda münazara yaptıklarını söylemektedir.[729] Gazneliler döneminde Sebük Tegin ve oğlu Mahmud tarafından himaye edilen Kerrâmiler ile Eş'arîler arasında ki tartışmalar Kerrâmiliğin sonraki dönemde nasıl algılanacağını etkilemiştir. Gazne hükümdarı Mahmud b. Sebüktekin huzurunda Eş'arî âlimleri ile Kerrâmilerin münazara ettikleri bilinmektedir.[730] Kerrâmiyye'nin bölgedeki ağırlığı Gaznelilerden sonra Gûrlular döneminde de devam etmiştir. Gûr sultanı Gıyaseddîn'in (558-

[724] Laoust, **İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler**, s. 185-186.
[725] el-Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm Fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm**, s. 243.
[726] el-Makdisî, **a.g.e.**, s. 269.
[727] el-Makdisî, **Aḥseni't-Teḳāsîm**, s. 238; el-Makdisî, **Ahsenü't-Tekâsîm Fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm**, s. 184.
[728] Bağdâdî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 160.
[729] Bağdâdî, **a.g.e.**, s. 167.
[730] Karadaş, "Kerrâmiye ve İtikâdı", s. 44.

599/1163-1203) döneminde, Fahreddîn er-Râzî'nin bölgedeki varlığı ve etkisi Kerrâmileri rahatsız eder. Râzî ile Kerrâmi âlim Kadî Abdulmecîd İbnü'l-Kudve arasında bir münazara yapılır. Yapılan münazara sırasında yaşanan bazı olaylardan dolayı sultan toplantıyı terk eder. İbnü'l-Kudve'nin ertesi gün halka yaptığı vaaz neticesinde halk galeyana gelir. Sultan, kendisine olan muhabbetine rağmen Râzî'yi bir süreliğine şehirden uzaklaştırmaya mecbur kalır.[731]

Pezdevî'nin yaşadığı dönemde Muhammed b. Heysam'ın taraftarlarının bazı tartışmaların içerisinde olduğunu Usûlü'd-Dîn'den anlıyoruz. Zira Pezdevî tekvin meselesinde Eş'arîler'in mezheplerinden dönmediklerini fakat Heysamilerin döndüklerini belirtmektedir. Bizzat kendisinin de bazı Heysamilerle tartıştığını ve onları ilzam ettiğini söylemektedir. Pezdevî Heysamiyye'yi Kaderiyye ve Kerrâmiyye arasında bir mezhep olarak görmektedir.[732] Muhammed b. Heysam'ın yazdığı eserlerden bazılarının elinde bulunduğunu fakat bu eserlerden bir şey elde etmediğini söylemektedir.[733] Muhammed b. Heysam'ı ise bir yer haricinde Kerrâmiyye'ye mensup birisi olarak değerlendirmiştir. Onun Abbâsî halifesi el-Kâdir Billah ve Gazneli Mahmut ile görüşen birisi olduğu zikredilmektedir. İbn Heysam'in Gazne'de Sultan'ın huzurunda ünlü Eş'arî kelamcısı İbn Fûrek ile tartıştığı bilinmektedir.[734] Şehristânî Muhammed b. Heysam'ın, Muhammed b. Kerrâm'ın hemen hemen her konudaki düşüncelerini düzeltmek için çaba harcadığını belirtmektedir.[735] Onun Kerrâmiyye'nin aşırı yorumlarını yumuşatarak sunma çabası, mezhebin bir süre daha bu bölgede varlığını korumasını sağlamıştır. Fakat Mâverâünnehir bölgesinde kelamcı Hanefîliğin güçlenmesi ve Selçuklu Devleti veziri Nizâmülmülk (ö. 485/1092) tarafından desteklenen Eş'arîliğin bölgede hakimiyet kazanması gibi sebeplerden ötürü Kerrâmiyye mezhebi varlığını sürdürememiştir.[736]

---

[731] İbnü'l-Esîr, **İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Tarih**, C. 10, thk. Ömer Abdusselam Tedmurî, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-'Arabî, 1997, s. 165-166; Karadaş, "Kerrâmiye ve İtikâdı", s. 44-45.
[732] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 122; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 157.
[733] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 21-22; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 56.
[734] Zeynep Alimoğlu Sürmeli, "Nişabur'da Etkili Olmuş Kerrâmî Şahsiyetler", **Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 6, No: 3, 2017, s. 63.
[735] Şehristani, **el-Milel ve'n Nihal**, s. 111.
[736] Karadaş, "Kerrâmiye ve İtikâdı", s. 45.

Pezdevî, Kerrâmiyye'nin Allah'ı cisimlikle vasıflandırdıklarını söylemektedir.[737] Bir kısım Kerrâmiyye mensubunun görüşünün Allah'ın hakiki olarak değil isim olarak cisim olduğunu söylediklerini belirtir. Onlara göre Allah cisimler gibi değildir, ama cisimdir.[738] Pezdevî Allah'a herhangi bir şekilde cisim denilemeyeceğini, zira cisimlerin bir araya gelmiş arazlar olduğunu, Allah hakkında böyle bir düşüncenin ise muhal olduğunu belirtmektedir.[739]

Allah'ı cisim olarak vasıflandıranlar, Allah'ın arşta oturduğunu, altı yöne sahip olduğunu benimsemişlerdir.[740] Kerrâmiyye'den bir grup Allah'ın isim olarak cisim olduğunu, O'nun bir mekanı olmadığını fakat yüksekte olduğunu iddia etmişlerdir Pezdevî onların bu konuda "Güzel sözler O'na yükselir; rızasına uygun iş ve davranışları da O yüceltir…"[741], "Biz onu mübarek bir gecede indirdik…"[742] ayetlerini delil getirdiklerini belirtmektedir.[743] Onlara göre Allah âlemi yarattığında, onu bir yönde yaratması gerekmektedir. Hikmete uygun olan Allah'ın âlemi zatından aşağı bir yönde yaratmasıdır. O zatında bir değişme olmaksızın yüksekte kalmıştır. Pezdevî yukarıda geçen ayetlerin hakiki manalarıyla anlaşılmasının mümkün olmadığını, mücmel ayetler olduğunu belirtmektedir. Ayette geçen çıkma, yükselme gibi ibarelerin zat ve mekân olarak değil, şeref ve hal yakınlığı olarak anlaşılması gerektiğini söylemektedir.[744] Allah'ın âlemi bir cihette yarattığı iddiaları doğru değildir. Cihet mekânın bir kısmıdır ki Allah mekândan münezzehtir.[745]

Pezdevî aralarında Muhammed b. Heysam'ın da bulunduğu Kerrâmiyye'nin Allah'ın kelamını kadim kabul ettiklerini fakat sözünün yaratılmamış hadis olduğunu ve Allah ile kaim olduğunu söylediklerini belirtir. Onların bundan kastının kelama güç sahibi olmakla kelamın aynı şey olmadığı şeklindedir. Onlara göre Allah'ın kelamı hadistir. Bu kelam düzenli harfler ve hecelerden oluşmaktadır. Bu da Allah ile

[737] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 47; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 92-93.
[738] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 48; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 93.
[739] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 49; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 95.
[740] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 59; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 102.
[741] Fâtır Suresi 35/10.
[742] Duhân Suresi 44/3.
[743] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 61-62; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 103-104.
[744] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 63; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 104.
[745] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 64; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 105.

kaimdir.[746] Pezdevî yaratma olmaksızın hadisin mümkün olmadığını söylemektedir. Onların görüşlerinin neticesinde Allah'ın hadislere mahal olacağını, kadim olanda değişim tasavvur edileceğini, dolayısıyla bunun muhal olduğunu söylemektedir.[747]

Muhammed b. Heysam'ın da aralarında bulunduğu Kerrâmiyye'ye göre tekvin-mükevven, icat-mevcut birbirinden ayrı başka şeylerdir. Bunlar Allah'ın sıfatlarıdır. Hadis olmakla beraber O'nun zatıyla kaimdirler.[748] Kerrâmiyye Allah'ın fiil sıfatı olduğunu inkâr etmiştir. Fiil mef'ulden başkadır fakat fiil muhdes olmayan bir hadistir. Pezdevî onların bu görüşüne karşılık ihdas olmaksızın hudusun mümkün olmadığını belirtir. Onların bu görüşlerinin neticesi Allah'ı hadislere mahal yapmaya ve zatında değişme olacağını iddia etmeye götürür ki bu durum imkânsızdır.[749]

Pezdevî Kerrâmiyye'nin Allah'ın diğer varlıkların görüldüğü gibi görüleceği iddiasında olduğunu belirtir. Bu konu O'nun cisim olarak düşünülmesiyle alakalıdır. Ehl-i Sünnet de Allah'ın görüleceğini söylemektedir. Fakat Allah herhangi bir sınırlama, cihet ve keyfiyet olmaksızın görülecektir.[750]

Kerrâmiyye'ye göre iman sadece ikrar etmektir.[751] Onlar bu konuda "Biz Allah'a ve bize indirilene; kezâ İbrâhim, İsmâil, İshak, Ya'kūb ve torunlarına indirilenlere; yine Mûsâ ve Îsâ'ya verilenlere ve bütün peygamberlere rableri tarafından gönderilenlere inandık. Onlar arasında ayırım yapmayız; biz O'na teslim olmuşuzdur" deyin."[752] ve "Derler ki: "…Rabbimiz! İman ettik, bizi hakka şahitlik edenlerle beraber yaz…Böyle söylemelerine karşılık Allah da onları, içinde ebedî olarak kalmak üzere altından ırmaklar akan cennetlerle ödüllendirdi. İşte iyi davrananların mükâfatı budur."[753] ayetlerini delil getirmektedirler. Yine Hz. Peygamberin "Allah'tan başka ilah yoktur diyen cennete girer." ve "İnsanlarla Allah'tan başka ilah yoktur deyinceye kadar savaşmakla emrolundum." hadisleri onların bu konudaki delillerindendir. Ayetlerde ve hadislerde iman söz sayılmıştır.

[746] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 94-95; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 131,136.
[747] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 110-111; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 147.
[748] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 114; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 150.
[749] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 121; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 157.
[750] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 123-124; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 159-160.
[751] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 224,339; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 241,343.
[752] Bakara Suresi 2/136.
[753] Mâide Suresi 5/83-85.

Bunun için Hz. Peygamber münafıklara İslam'ın hükümlerini uyguluyordu.[754] Buna karşılık Ehl-i Sünnet "Bedevîler, "İman ettik" dediler. Şunu söyle: "Henüz iman gönüllerinize yerleşmediğine göre, sadece boyun eğdiniz."[755] "…kalbi imanla dolu olduğu halde baskı altında kalanın durumu müstesna olmak üzere kim kalbini inkâra açarsa işte Allah'ın gazabı bunlaradır…"[756] ayetlerinde Allah'ın imanı sadece söz saymadığına deliller vardır. Allah dil ve kalple söylemeyi küfür saymış, zorlama altında sözle küfredip kalbiyle küfretmeyeni affetmiştir. Bu imanın mücerret olarak ikrar olmadığına delildir.[757]

İman konusuyla alakalı kaynaklarda geçen Muhammed b. Kerrâm'ın Buhari ile olan mektuplaşması ilginçtir. Pezdevî'nin Hüseyin en-Neccâr'ın görüşü olarak verdiği iman artar fakat eksilmez görüşüyle alakalı Muhammed b. Kerrâm, Buharî'ye mektup yazarak bu yönde bir hadisin olup olmadığını sormuştur. Ebû'l-Abbas es-Serrâc'ın dediğine göre, Muhammed b. Kerrâm, Buhârî'ye gönderdiği bir mektupla bu konu hakkında fikrini sormuştur. Buhârî de, bu hadisi rivayet edenlerin dövülmesi ve uzun süre hapsedilmesi gerektiğini yazarak cevap vermiştir.[758]

Kerrâmiyye'ye göre iki kişinin ve daha fazla kişinin aynı anda imam/halife olmaları ve bunların imametine akitte bulunmak caizdir. Ehl-i Sünnet'e göre bu ümmetin icmâsına aykırıdır. Zira hilafet ihtilafların bitmesi için vaciptir. Fakat aynı anda birden fazla kişinin hilafeti bu ihtilafların çoğalmasına sebep olacaktır.[759] Bu görüşlerinden ötürü onlar Hz. Muâviye'nin de Hz. Ali'nin de hak imam olduğunu söylemişlerdir. Pezdevî bu inancın sahabenin icmâsına aykırı olduğunu zira sahabe Hz. Osman'dan sonra Hz. Ali'nin hilafetinde ittifak ettiğini söylemiştir.[760]

Netice itibariyle Pezdevî, Kerrâmiler'in Allah'a cisim, organ, intikal, arşa oturma gibi bazı sıfatlar atfetmekte aşırı olduklarını ve Ehl-i Sünnet'in de Allah'ın sıfatlarını nefyetmedikleri gibi O'na sıfatlar atfetmede aşırı olmadığını belirtir.[761]

---

[754] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 227-229; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 243-244.
[755] Hucurât Suresi 49/14.
[756] Nahl Suresi 16/106.
[757] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 230-231; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 244-246.
[758] Zehebî, **Mîzânü'l-İʿtidâl**, C. 4, s. 21.
[759] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 297; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 306.
[760] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 315; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 318.
[761] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 373; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 379.

Bundan dolayı Hanbelileri ve Kerrâmileri eleştirdiklerinde kendilerine Kaderiyye/Mu'tezile denildiğini, Kaderiyye/Mu'tezile'yi eleştirdiklerinde kendilerine Hanbeli ve Kerrâmî denildiğini söylemektedir.[762]

3.6.1.2. Hanbeliler

Pezdevî Allah'ın sıfatlarını, O'na ispat etmede aşırıya gidenlerden bir grubun da Hanbeliler olduğunu belirtmiştir.[763] Pezdevî'ye göre Ahmed b. Hanbel sâlih bir kimsedir ve teşbihi kabul etmemiştir. Fakat onun taraftarları Allah'ın sıfatlarında aşırıya giderek teşbih ve tecsîme düşmüşlerdir.[764] Pezdevî bunların kimler olduğunu ve nerede yaygınlık kazandıklarına dair eserinde bilgi vermemiştir.

Pezdevî Hanbelilerin itikadi düşüncelerine üç yerde değinmekle beraber onların bu konudaki düşüncelerinin detaylarına değinmeyip genel olarak Kerrâmiyye ile beraber değerlendirmiştir. Kerrâmiler, Hanbeliler, Mukatil b. Süleyman ve Hişâm b. Hakem Allah hakkında "O cisimdir, O et ve kandan müteşekkil insan suretindedir, O nurdur, O parlaklıkta billur gibidir." gibi görüşler ileri sürmüşlerdir. Fakat Pezdevî burada Hanbeliliğin bu konudaki görüşünün detayına yer vermemiştir.[765]

Pezdevî Hanbeliler, Kerrâmiler, Yahudiler ve Allah'ın cisim olduğunu iddia edenlerin, Allah'ın arşta oturduğunu kabul ettiklerini söylemektedir. Onlardan bir kısmı Allah'ın altı yöne sahip olduğunu bir kısmı da O'nun tek yönü olduğu ve bu yönüyle de arşa oturduğunu iddia etmişlerdir. Pezdevî burada da özel olarak Hanbelilere ait bir düşünceden bahsetmemiştir.[766]

Son olarak Pezdevî Kerrâmiler ve Hanbeliler'in Kur'an mahlûk değildir ama hadistir görüşünde olduklarını belirtmektedir. Onlar Kur'an'a mahlûk demenin sözlerin en kötüsü olduğunu söylerler. Kur'an muhdes olmayan bir hadistir iddiasında bulunurlar.[767]

---

[762] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 374; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 379.
[763] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 402; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 421.
[764] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 396; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 409.
[765] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 47; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 92-93.
[766] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 59; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 102.
[767] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 98; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 137.

3.7.- Sûfîler

Pezdevî Sûfîlerin çoğunluğunun Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'e mensup olduğunu söylemektedir. Onlardan keramet sahibi kimseler de vardır. Bu kimseler faziletli, temiz insanlardır. Yemede, içmede, uyumada, ibadetlerinde Hz. Peygamber'in sünnetine uymaktadırlar. Ancak tebliğ etme işini âlimlere bırakırlar. Pezdevî bu gibi sûfîlere dil uzatılmaması gerektiğini zira bunlar arasında ümmetin seçkinleri olduğunu belirtir.[768] Fakat bunun dışında onların arasında sapkın, bid'atçi pek çok mezhep ortaya çıkmıştır.[769] Pezdevî sûfîleri zikretmesinin sebebinin bulundukları bölgede özellikle Fergana bölgesinde bunların ortaya çıktıklarını, Buhara'ya gelip gittiklerini dolayısıyla kimin sapkın sûfîlerden olduğunun bilinmesi için bu fırkaları zikrettiğini belirtmektedir.[770] Pezdevî'nin değindiği sûfî fırkalara öğrencisi Ömer en-Nesefî de değinmiş ve çok benzer bilgiler vermiştir. Nesefî sûfî fırkaları on iki kısma ayırmış ve bunlardan birisi dışında diğerlerinin batıl olduğunu belirtmiştir.[771]

3.7.1. Sûfî Fırkaları

3.7.1.1. Hubbiyye

Hubbiyye'ye göre Allah bir kulu severse ondan hitabı kaldırır. Bu kişiye her şey helal olur ve haramlar onun için geçerli değildir. İbadetlerdeki mükellefiyeti düşer. Pezdevî bu fırka mensuplarının namaz kılmadıklarını, oruç tutmadıklarını, avret yerlerini örtmediklerini, zina, içki, livâta gibi herhangi bir haramdan çekinmediklerini belirtmektedir.[772] Bu fırka mensupları Mücessime fırkasıyla benzer görüş öne sürerek, Allah diğer yaratıkların görüldüğü gibi görülür demişlerdir.[773]

Ekrem Muhammed İsmail'in yaptığı tahkikte Hubbiyye ile ilgili farklı olarak bazı bilgiler verilmektedir. Pezdevî onların Allah'ın kitabına, ümmetin icmâsına aykırı olarak kendilerini peygamberlerden üstün gördüklerini belirtmektedir. Bunun tamamen küfür ve onların öldürülmelerinin mubah olduğunu söylemektedir. Pezdevî

---

[768] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 399.
[769] Pezdevî, **a.g.e.**, s. 396; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 410.
[770] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 399; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 416.
[771] Nesefî'nin değindiği sûfî fırkalar: 1. Habibiyye 2. Evliyâiyye 3. Şümrâhiyye 4. İbâhiyye 5. Hâlliyye 6. Hululiyye 7.Huriyye 8.Vâkıfiyye 9. Mütecâhiliyye 10. Mütekâsiliyye 11. İlhâmiyye 12. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat. **bkz**. Ömer Nesefî, "Kitabün fi Mezahibi'l-Mutasavvıfa", **çev**. Süleyman Uludağ, **Diyanet Dergisi**, C. 18, No: 3, 1979, s. 167-173.
[772] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 396.
[773] Pezdevî, **a.g.e.**, s. 124; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 160.

onların, Allah'ın bir dereceye varan kullarını sevdiğini söylediklerini belirttikten sonra bu derecenin ne olduğunu sormaktadır. Zira onlar Allah'ın, peygamberi için "De ki: Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın. Allah çok bağışlayıcı, çok esirgeyicidir."[774] ayetini açıklamakta aciz kalırlar. Netice itibariyle her mümin nebiye ittibâ eder ve bu yüzden Allah'ta o kulunu sever.[775]

3.7.1.2. Evliyâiyye

Evliyâiyye'ye göre veliler, insan ve meleklerin nebi ve resullerinden daha üstündür. Onlara göre insan ibadette en yüksek dereceye, velilikte en yüksek mertebeye ulaşırsa, onun üzerinden farz ve haram mükellefiyeti kalkar ve her şey ona helal olur.[776] Pezdevî bunların hakikat ve şeriatın ayrı olduğunu söylediklerini belirtmektedir. Bunlara göre peygamberler şeriat ile veliler hakikat ile amel ederler. Şeriat elli dirhemden sadaka vermeyi gerekli kılar, hakikat ise hepsinin tasadduk edilmesi gerektiğini söyler. Pezdevî bunların Allah'ın kitabına ve Hz. Peygamber'in sünnetine muhalefet eden sapkın bid'atçiler olduğunu belirtir. Bunlar bâtın ilmini bildiklerini iddia ederler. Pezdevî onların Karmatî mezhebine mensup olduklarını söylemektedir.[777]

Yine Ekrem Muhammed'in yaptığı tahkikte, diğer baskıda olmayan bazı bilgilere yer verilmiştir. Buna göre Pezdevî Evliyâiyye için, onların ahmaklıkları Hubbiye'ye benzemektedir demektedir. Pezdevî onların velilerin resullerden üstün olduğu iddialarının Allah'ın kitabının hilafına olduğunu belirtmektedir. "Allah, birbirinden gelme nesiller olarak Âdem'i, Nûh'u, İbrâhim ailesini ve İmrân ailesini seçip âlemlere (bütün yaratılmışlara) üstün kıldı."[778] ve bir başka ayette bazı peygamberlerin isimleri zikredildikten sonra "Hepsini âlemlere üstün kıldık."[779] buyrulmaktadır. Ayetlerden de anlaşıldığı üzere onların iddiaları geçersizdir. Zira Allah peygamberlerini, kulları üzerine, bilmediklerini öğretmeleri için göndermiştir. Pezdevî onların evliya derecesine ulaşma iddialarını ispat edemeyeceklerini söylemektedir. Zira her mümin Allah'ın velisidir, Allah da müminlerin velisidir.

[774] Âl-i İmrân Suresi 3/31
[775] Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 410.
[776] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 396-397.
[777] Pezdevî, **a.g.e.**, s. 369-370; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 373.
[778] Âl-i İmrân Suresi 3/33
[779] En'âm Suresi 6/86

"Sizin velîniz ancak Allah'tır, peygamberidir, bir de Allah'ın emrine boyun eğerek namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren müminlerdir." [780] ayeti bunun delilidir.[781]

3.7.1.3. İbâhiyye

İbâhiyye'ye göre bütün eşyalar ve mallar mubahlık üzerinedir ve buna kadınlar da dâhildir. Onlara göre insanların malları ve kadınları herkese mubahtır.[782]

Ekrem Muhammed'in tahkikinde İbâhiyye ile ilgili ek bilgiler vardır. İbâhiyye'ye göre mal sahibi olsun veya olmasın herkes malı kullanmada ulaşmada eşit seviyededir. Onlara göre bunu men etmek küfürdür. Seravil(şalvar, pantolon) giymek ise bid'attır. Onlar, bu mubahlık görüşüne göre zina cezasının, malın ortak kullanımında ise hırsızlık cezasının ortadan kalkacağını iddia etmektedirler. Bu şekilde bütün had cezalarının kalkacağını söylemişlerdir. Pezdevî onların bu görüşlerinin âlemde fesadı çoğaltacağını belirtmektedir.[783]

3.7.1.4. Hulûliyye

Hulûliyye'ye göre görünür âlemde Allah'ın sıfatlarından bir sıfata hulul olunabilir. Örneğin Allah'ın cemal sıfatı genç delikanlılara hulul etmektedir. O genç, şahit olarak isimlendirilir. Allah'ın cemal sıfatını bu gençte müşahede ettikleri için bu genci sevdikleri iddiasında bulunmaktadırlar.[784] Onlar raksı, şarkı söylemeyi, tüyü bitmemiş genç delikanlılara bakmayı mubah saymışlardır.[785]

Pezdevî, Ekrem Muhammed'in yaptığı tahkikte, Hulûliyye'nin cemal gibi bir sıfatın kendilerine hulul etmesini talep ettiklerini söylemektedir. Bu sıfatın onlara, yaptıkları livâta ile geçmesinin mümkün olduğunu iddia etmektedirler. Pezdevî onların şarkı söylediklerini, şahit dedikleri gençle beraber raks ettiklerini, bu gence sarıldıklarında hululün gerçekleşeceğine inandıklarını gördüğünü söylemektedir. Pezdevî gençlik döneminde tabi olduğu sûfî, Sünni, âlim, fakih bir şeyhin, onların bu hulul inançlarının küfür olduğunu söylediğini belirtmektedir. Bu görüşlerin Allah'ın kitabına ve ümmetin icmâsına aykırı olduğunu, Hristiyanların ve Mübeyyiza'nın görüşüne yakın olduğunu söylemektedir.[786]

---

[780] Mâide Suresi 5/55
[781] Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 411.
[782] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 397.
[783] Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 411-412.
[784] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 47; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 93.
[785] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 397.
[786] Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 412.

3.7.1.5. Hûriyye

Hûriyye, yorgunluktan yere düşünceye kadar raksta ve şarkıda aşırıya gidenlerdir. Bunlar böyle bir rakstan sonra ayağa kalıp yıkanırlar. "Huru'l-Ayn(güzel gözlü kadınlar) gelmiştir, onlarla birlikte olunuz." derler. Pezdevî şeytanın bunları kötü işler yapmak için bir araya getirdiğini söylemektedir.[787] Ekrem Muhammed'in tahkikinde farklı olarak Pezdevî, onların önceki fırkaların aksine hulul inancında olmadıklarını belirtir. Raksta aşırıya giderek kendilerinden geçerler. Raks bittiğinde yıkanırlar. Pezdevî onların dediği gibi bir şey kendilerine geliyorsa bunun Huru'l-Ayn değil ancak iblis olduğunu söylemektedir.[788] Nesefî de benzer şekilde onların kendilerinden geçtiklerinde, cennetten hurilerin geldiğine ve onlarla cinsi münasebette bulunduklarına inandıklarını aktarır. Bu halden çıktıklarında gusül alırlar. Nesefî onlara hayallerinde şeytanların geldiğini söylemektedir. [789]

3.7.1.6. Vâkıfiyye

Vâkıfiyye'ye göre Allah'ı bilmek, tanımak mümkün değildir. Onlar da önceki sûfî fırkalar gibi raks ederler, şarkı söylerler ve şahit dedikleri gence bakarlar. Pezdevî onların Farsça ve Arapça beyitler söylediğini belirterek bazı beyitlerine yer verir.[790] Onlara göre asıl marifet Allah'ı tanımaktan, bilmekten aciz olmaktır. Pezdevî onların bu görüşünün Allah'ın kitabına aykırı olduğunu söylemektedir. Zira Allah, insanlara kendisini tanımalarını ve kendisine iman etmelerini emretmiştir. İman ise ancak Allah'ı bilmekle, tanımakla mümkündür.[791] Pezdevî'de Vâkıfiyye altında geçen Farsça beyitlerden bir kısmını Nesefî de Vâkıfiyye altında vermiştir.[792]

3.7.1.7. Mütecâhile

Mütecâhile'ye göre riyayı terk etmek vaciptir. Onlar günahkârlık elbisesi giyerek kendilerini gösterdiklerini, oldukları gibi göründüklerini böyle yaparak da riyayı terk ettiklerini söylerler. Pezdevî onların ney çalıp içki içtiklerini, kötü işler yaparak günahkâr olduklarını belirtmektedir.[793]

---

[787] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 397.
[788] Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 413.
[789] Nesefî, "Kitabün fi Mezahibi'l-Mutasavvıfa", s. 171.
[790] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 397-398; Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 413.
[791] Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 414.
[792] Nesefî, "Kitabün fi Mezahibi'l-Mutasavvıfa", s. 171.
[793] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 398.

Ekrem Muhammed'in yaptığı tahkikte Mütecâhile ile ilgili farklı bilgiler yer almaktadır. Pezdevî onlardan bazılarının mezheplerini tahkik etmeye çalıştıklarını gördüğünü söylemektedir. Onlar, günah elbisesi giyerek riyayı kendilerinden uzaklaştırmalarını, Hızır'ın(as) bir çocuğu öldürerek haram işlemesine benzetmektedirler. Pezdevî bu iddiada bulunan bir kişiye şöyle demiştir:

Ey ahmak, Hızır(as) o çocuğu Allah'ın izniyle öldürmüştür. Ölüm meleği de bu işi Allah'ın izniyle yapmaktadır. Allah, sana ve tüm insanlara bu mâsiyeti haram kılmıştır.

Pezdevî bu sözü üzerine o kişinin hayret ettiğini söylemektedir. Görünüşte onun tevbe ettiğini belirtmektedir. Pezdevî, bu kişinin ayaklarında fasıkların giydiği farsça ser/sir denilen siyah bir ayakkabının olduğunu, kendisine bu ayakkabılarını çıkarmasını emrettiğini, ardından kendi ayakkabılarını bu kişiye verdiğini söylemektedir. Pezdevî bu kişiyi daha sonra tekrar gördüğünü ve aynı ayakkabıları tekrar giydiğini belirtmektedir.[794]

3.7.1.8. Mütekâsile

Pezdevî Mütekâsile mensuplarının kendi zamanında çok olduğunu, haram-helal olup olmadığına dikkat etmeden yediklerini söylemektedir. Onlar hanlarda oturup çalışmazlar. Çok uyuyup az namaz kılarlar. Bulduklarında çokça yemek yerler. Raks ederler ve tembellik yapıp hiçbir şey öğrenmezler. Evlenmezler ve kimseyle münakaşa etmezler. Pezdevî bunların pek zararı olmadığını belirtmiştir.[795]

Ekrem Muhammed'in tahkikinde farklı olarak Pezdevî, yukarıda zikredilenlere rağmen onların batıl mezheplere inanmadıklarını, Ehl-i Sünnet'e mensup olduklarını belirtmektedir. Onların tevhid ilmini öğrenmediklerini ve bunda da bir beis olmadığını söylemektedir. Onlar bazı amellerinde Hz. Peygamber'in sünnetine uymaktadırlar. Fakat onların çalışmayı terk etmeleri, helal-haram gözetmeksizin her bulduklarını yemeleri Hz. Peygamber'in sünnetinin hilafınadır. [796]

3.7.1.9. İlhâmiyye

Pezdevî bunların Karmatîlerin ve Dehrilerin görüşlerinde olduğunu söylemektedir. Şeriatı, Kur'an okumayı ve hadis ezberlemeyi reddederler.

[794] Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 414-415.
[795] Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 398-399.
[796] Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 415.

Mensuplarına Mushaflarını, hadis yazılı olan cüzleri satmalarını emrederler. Bunlar ilham iddiasında bulunarak Karmatîlerin ortaya çıkardığı bozuk itikatları zikrederler ve bununla halkı saptırırlar. Pezdevî onların böyle yaparak kendilerine kazanç sağladıklarını söylemektedir. [797]

Pezdevî bunlardan birinin hicri 478 yılında Buhara'ya geldiğinin kendisine haber verildiğini söylemektedir. Bu kişi Şafiîlerden bazı sûfîleri çevresine toplamıştı. Pezdevî bu kişinin Ebû Hanîfe'nin mezhebindeyken, Mu'tezile'ye meylettiğini sonrasında Bâtıni olduğunu belirtmektedir. Pezdevî iki fakih arkadaşına mektup vererek ona göndermiş ve ona hangi amaçla Ebû Hanîfe'nın mezhebini terk ettiğini sormuştur. Bu kişi şayet terk etmedim derse o halde niçin rükûda ve rükûdan kalkarken ellerini kaldırdığını sormalarını istemiştir. Pezdevî bu durumda bu kişinin sırrını açmaya mecbur kaldığını belirtir. Bu kişi, Ebû Hanîfe'nin mezhebini terk etmesinin kendisine zahir olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Pezdevî, ona zahir olanın ne olduğunun sorulmasını istemiş, açıklayamazsa bunun bir bid'at olduğunu belirtmiştir. Pezdevî'nin bu sözleri ve soruları üzerine bu kişi cevap verememiş ve gönderdiği arkadaşlarının yanlarından çıkarak kendisine zahir olan bu durumu Pezdevî'nin abisi Ebü'l-Usr el-Pezdevî'ye açıklayacağını söylemiştir. Bunun üzerine Pezdevî kendilerinin Hz. Peygamberin, ashabının, salihlerin, fakihlerin, evliyaların yolunda olduklarını fakat onun Râfizîlerin, Karmatîlerin yolunda olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine bu kişi Buhara'dan kaçmıştır. Pezdevî bu kişiyi daha sonra ayakları üstüne düşmüş halde Merv'de gördüğünü söylemektedir. Kendi ashabından bir şeyhin şöyle dediğini aktarmaktadır:

Bu kişiye Ebû Hanîfe'nin mezhebini niçin terk ettiği, rükûda ve rükûdan kalkarken ellerini neden kaldırdığı sorulduğunda, bu kişi Hz. Peygamber'in ve ashabının böyle yaptığını gördüğünü söylemiştir. Bunun üzerine ona rüyanda mı gördün diye sorulduğunda bu kişi hayır yakaza halinde gördüm demiştir.

Pezdevî onların Allah ve peygamberiyle görüştüklerini ve yaşadıkları hadiselerin cevaplarını aldıklarını iddia ettiklerini söylemektedir. Bunların Bâtıni Karmatî inkarcılardan olduğunu belirtmektedir. [798]

[797] Pezdevî, **a.g.e.**, s. 416; Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 399.
[798] Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 416-418; Pezdevî, **Ehl-i Sünnet Akâidî**, s. 399-400.

Ekrem Muhammed İsmail'in yaptığı tahkikte Pezdevî, Mübeyyiza fırkasını sûfîlik altında ele almıştır. Fakat genel kabul açısından Mübeyyiza fırkasını Şîa altında değerlendirdik.

Yukarıda belirtilen sûfî fırkalar dışında Pezdevî hak üzere olan bir gruptan daha bahsetmektedir. Bunlar diğer sûfîlerin aksine Hz. Peygamber'in sünnetine ittibâ ederler. Raks, şarkı, livâta gibi haramlara bulaşmaktan kaçınırlar ve bir şeyler kazanmak için çabalarlar. Pezdevî, hak üzerine olmalarına rağmen onlar arasında evlenmekten kaçınan, kazanç peşinde koşmayı bırakan ve harama düşen kimseler olduğunu belirtmektedir. Onların çoğunluğu Şâfiî mezhebine uymuşlardır. Onlar İmam Şafiî'nin şöyle dediğini işitmişlerdir: "Nafile ibadet, nikahtan ve kazançla meşgul olmaktan daha hayırlıdır." Pezdevî bunları terk etmenin Hz. Peygamber'in, sahabelerin ve ümmetin yolunu terk etmek olduğunu belirtmektedir. Pezdevî'ye göre bu söz Şafiî'nin (uydurulmuş) fâsid sözlerindendir. Pezdevî Şafiî'nin bizzat kendisinin böyle yaparak farzları terk ettiğini belirtmektedir. Zira kazanç için çalışmak farzdır. Böyle yapmak Hz. Peygamber'in sünnetini tahkir etmek anlamına gelir. Pezdevî bu görüşün ancak Şafiî'nin gençliğinde olabileceğini sonrasında bu görüşünden vazgeçtiğini düşünmektedir. Çünkü Pezdevî'ye göre Ehl-i Sünnet, cahillerin ve tembellerin yolunu Hz. Peygamber'in sünnetine tercih edemez. [799]

[799] Pezdevî, **el-Müyesser**, s. 418-419.

SONUÇ

Hanefîliğin itikadi sahada öncülüğünü yapan isimlerin başında gelen İmam Mâtürîdî'nin ismi, sonraki süreçte bu mezhebin itikattaki ismi olacak, mezhep mensupları Mâtürîdiyye olarak anılacaktır. Mâtürîdiyye'nin İmam Mâtürîdî sonrası önemli isimlerinden birisi de çalışmamızın ana konusunu oluşturan Ebü'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî'dir.

Pezdevî'yi bu mezhep içerisinde ve mezhepler tarihi alanında kıymetli yapan bazı nedenler vardır. Bunların başında, yaşadığı dönem itibariyle, fıkıh ilminin öncelenerek kelam ilminin geri plana atılması anlayışı gelmektedir. Bu açıdan onun döneminde, bulunduğu bölgede Hanefî-Mâtürîdî kelamı bir durgunluk içerisindedir. Pezdevî bizzat eserinde belirttiği bu anlayışın karşısında durarak Ehl-i Sünnet itikadının savunulmasının gerekliliğini izah etmeye çalışmıştır. Pezdevî'yi bu alan açısından önemli yapan nedenlerden bir diğeri de, onun sadece kendisinden önceki geleneği kendisinden sonraki nesle aktarma anlayışıyla eserini kaleme almayıp, aksine bizzat kendi gözlemlerine, münazaralarına, ulaştığı veya ulaşamadığı diğer başka mezheplerin kaynaklarına, tarihi verilerine eserinde değinmesidir. Bu veriler mezhepler tarihi alanı için oldukça kıymetli bilgilerdir. Örneğin değindiği Buhara-Semerkant âlimleri arasında ki algılayış farklılığını en net biçimde onun eserinde görmekteyiz. Ayrıca eserinin son kısmında mezheplerin açıklamasını yaptığı müstakil bir başlığın olması önemlidir. Bu gibi bazı nedenler, onun Usûlü'd-Dîn adlı eserini temele alarak, 5./11. asırda İslam dünyasının en mümbit coğrafyalarından olan Mâverâünnehir bölgesinde yaşamış bir âlimin gözünden, İslam mezheplerini ele almamızı gerekli kıldı.

Pezdevî'nin yaşadığı Mâverâünnehir bölgesi her açıdan oldukça verimli bir bölgedir. Ticaret yollarının kesiştiği, verimli tarım faaliyetlerinin yapıldığı, önemli ilim adamlarının yetiştiği Mâverâünnehir, bu gibi nedenlerin de etkisiyle tarih boyunca birçok devletin ilgi odağı olmuştur. Bu durum bölgede çeşitli mezheplerin hareket alanı bulmasına da etki etmiştir. Hilafet merkezine olan uzaklığının da etkisiyle burası pek çok mezhebin faaliyet alanı haline gelmiştir. Nitekim farklı mezheplerin bölgede ki varlığını, Pezdevî'nin eserinde verdiği bilgilerde de görmekteyiz.

Pezdevî sadece kelam alanında değil fıkıh, kıraat, fıkıh usulü gibi alanlarda yazdığı eserlerle de yaşadığı döneme etki etmiş bir âlimdir. Yetiştirdiği öğrenciler vasıtasıyla Hanefî-Mâtürîdî kelamının sistemleşmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Pezdevî'nin mezhebi kimliğinin ne olduğunun bir değerlendirmesi yapılarak, onun içinde bulunduğu geleneğin doğru anlaşılmasına gayret edilmiştir.

Pezdevî'nin Ehl-i Sünnet'ten kastı Ebû Hanîfe'den gelen mirastır. O Ehl-i Sünnet'i Hz. Peygamber, sahabe, tabiin ve ondan sonraki salihlerin ve âlimlerin yolu olarak tarif etmektedir. Ona göre Ehl-i Sünnet üç konuda (sıfatlar, fiiller ve günah işleyen kimsenin durumu) ortaya çıkan altı aşırı fırkanın aksine orta yolu tutanların oluşturduğu gruptur.

Pezdevî, Eş'arîyye, Küllâbiyye ve Ehl-i Hadîs fırkalarına, ehl-i bidat gördüğü fırkalarla aynı muameleyi yapmamıştır. Pezdevî Ehl-i Sünnet ile bu saydığımız fırkalar arasında bazı görüş farklılıklarının olduğunu, bunlara vakıf olan bir kimsenin bu fırka mensuplarının eserlerinden faydalanabileceğini söylemektedir. Burada Eş'arîliğin ayrı bir önemi vardır. Zira Pezdevî, onların bulundukları bölgede belli bir konuma ve güce sahip olduklarını hissettirmektedir. Nitekim tekvin-mükevven meselesinde Pezdevî Eş'arîlerle münazaralarda bulunduğunu, onları ilzam ettiğini söylemektedir. Örneğin Kerrâmiyye'den Heysamilerle yaptığı münazaralarda onların bazı korkulardan ötürü mezheplerinden döndüğünü fakat Eş'arîlerin dönmediğini belirtmektedir. Pezdevî Eş'arîlerin yüze yakın eserini gördüğünü söyler. Ayrıca Eş'arî'nin bütün eserlerini incelediğini belirtir. O Eş'arî'yi ve Eş'arîliği eleştirmekle beraber bazı konularda onlarla aynı kanaati belirtmekte bazen onlar hakkında ki yanlış anlaşılmaları düzeltmektedir. Pezdevî Eş'arîliğin tarihsel süreciyle alakalı sınırlı bilgi vermiştir.

Pezdevî'nin ehl-i bid'at olarak ele aldığı mezheplerin başında en çok eleştirdiği Mu'tezile/Kaderiyye mezhebi gelmektedir. Pezdevî onların itikadi görüşlerine detaylı bir şekilde değinmiştir. Onların kendilerine verdikleri isimleri ve isimlendirilme gerekçelerini ele alması kıymetlidir. Pezdevî diğer mezheplerle alakalı sınırlı sayıda kişiye değinirken, bu mezheple alakalı pek çok isme değinmiş ve görüşlerine yer vermiştir. Pezdevî bu mezhebin altı alt kolundan bahsetmektedir. Bu alt kollardan en çok dikkat çekeni Zâbrâşâiyye mezhebidir. Nitekim Zâbrâşâiyye mezhebi bu bölgeye ait bir mezheptir. Pezdevî bu mezheple alakalı özgün bilgiler vermekte ve hatta kendi ashabından bazı kimselerin bu mezhebin görüşlerine meylettiğini söylemektedir.

Pezdevî'nin ehl-i bidat olarak ele aldığı mezheplerden bir diğeri Şîa/ Râfizîlerdir. Pezdevî bu mezhebin tarihsel gelişimiyle alakalı pek bilgi vermemektedir. Fakat Şîa'nın alt kollarından olan Karmatîler ve Gulât altında ele aldığımız Mübeyyiza mezhebiyle alakalı kıymetli bilgiler vermektedir. Pezdevî diğer hiçbir fırka için yapmadığı tarihsel açıklamayı, Karmatîler için yapmıştır. Onların isimlendirilme sebeplerine ve nasıl ortaya çıktıklarına dair bilgilere eserinde detaylı bir şekilde yer vermiştir. Onların diğer mezheplere olan ilişkilerine ve onlara olan etkilerine temas etmiştir. Mübeyyiza mezhebiyle alakalı Ekrem Muhammed İsmail'in yaptığı tahkikte, önceki baskıda ve tercümede olmayan farklı ve yeni bilgiler vardır. Bu tahkikte sûfîler altında değerlendirilen Mübeyyiza ile alakalı Pezdevî, daha önce bu mezhep ile ilgili rastlamadığımız şekilde onların ineklere hürmet ettiklerini, tek eşli olduklarını ve tek talakla boşanmayı geçerli ve yeterli saydıklarını söylemektedir. Bu gibi bilgiler Mübeyyiza'nın bölgedeki diğer yapılarla olan etkileşimiyle alakalı ipuçları vermektedir.

Pezdevî Hâricîler ve Mürcie ile alakalı kısıtlı bilgiler vermektedir. Fakat Mürcie'ye olan yaklaşımı önemlidir. Zira o içinde bulunduğu Hanefî-Mâtürîdî geleneğin Mürcie'ye yaklaşımından ziyade, Ehl-i Hadîs ve Eş'arîliğin yaklaşımına yakın bir biçimde Mürcie'yi değerlendirmiştir. Öyle ki birkaç defa değindiği Ebû Hanîfe'nin el-Âlim ve'l-Mute'allim eserinde geçen ircâ akidesine hiç değinmemiş yine İmam Mâtürîdî'nin bu konu hakkındaki düşüncelerine yer vermemiştir. Onun bu yaklaşımında muhtemelen yaşadığı dönemde bulunduğu bölgede etkisi ve ağırlığı hissedilen Ehl-i Hadîs ve Eş'arîliğin etkisi bulunmaktadır. Zira Mürcie ismi Hanefî-Mâtürîdî ekolü yaftalamak adına kullanılmıştır.

Pezdevî'nin Cebriyye ve Mücessime'nin tarihsel süreci ile alakalı verdiği bilgiler sınırlıdır. O Cebriyye altında Cehmiyye ve Merîsiyye fırkalarına değinmiştir. Pezdevî bu kısımda literatürle uyuşmayan bazı bilgilere yer vermektedir. Bişr el-Merîsi'nin Me'mûn döneminde yaptığı bir münazaradan sonra halife tarafından idam edildiğini söylemesi ilginçtir. Pezdevî Me'mûn'un halku'l-Kur'ân görüşünden döndüğünü belirtmektedir. Fakat bu bilginin tarihi verilerle izahını yapmak pek mümkün görünmemektedir. Mücessime fırkası altında Kerrâmiyye ve Hanbelileri ele almıştır. Özellikle Kerrâmiyye altında değindiği Muhammed b. Heysam ismi önemlidir. Kerrâmiyye mezhebi bu coğrafyaya ait bir mezheptir. Muhammed b.

Heysam ise bu mezhebin öncü isimlerinden birisidir. Pezdevî'nin kendi bölgelerinde Heysamilerin öldürülme korkusu yaşadıklarını belirtmesi önemlidir. Pezdevî Hanbelileri Mücessime altında değerlendirirken Ahmed b. Hanbel'i ayrı tutmuş, onun salih bir kimse olduğunu söylemiştir.

Çalışmamızda Pezdevî'nin değindiği sûfî fırkalarda ele alınmıştır. Pezdevî'nin eserinde geçen sûfî fırkalar çok benzer şekilde öğrencisi Ömer en-Nesefî'nin Kitabün fi Mezahibi'l-Mutasavvıfa eserinde de geçmektedir. Onun bu konudaki kaynağının Pezdevî olması mümkündür. Pezdevî, özellikle Ekrem Muhammed İsmail'in yaptığı yeni tahkikte, sûfî fırkalar ile ilgili çok kıymetli ve özgün bilgiler vermiştir. Bu fırkaların bazıları hakkında, bizzat kendi gözlemlerini eserine aktarmıştır.

Netice itibariyle Pezdevî ve onun Usûlü'd-Dîn adlı eseri, verdiği bilgilerle, yaşadığı dönemin sosyo-kültürel yapısının anlaşılmasında, mezhepler arası ilişkilerin tespit edilmesinde, Hanefî/ Mâtürîdî geleneğin 5./11. asırda Mâverâünnehir bölgesindeki karşılığının görülmesinde ve daha pek çok meselede önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Abdülhamid, İrfan: **İslâm'da İ'tikadî Mezhebler ve Akaid Esasları**, çev. Mustafa Saim Yeprem, Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.

Adem Lök: **Hanefiliğin Oluşum Süreci ve İtikadî Mezheplerle İlişkisi**, 1. bs, Ankara, Fecr Yayınları, 2022.

Adil Bebek: "Kâ'bî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 24, İstanbul, TDV Yayınları, 2001, s. 27.

Ahmed b. Hanbel: **er-Red ale'z-Zenâdıka ve'l-Cehmiyye**, thk. Sabri Selamet Şahin, 1. bs, Riyad, Daru's-Sebat li'n-Neşr ve't-Tevzi', t.y.

Ak, Ahmet: "Ebû Mansûr el-Mâturîdî'nin Mürcie'ye Bakışı", **Dini Araştırmalar**, C. 8, No: 24, 2006, s. 193-202.

"Mâturîdîliğin Hanefilik İle İlişkisi", **Milel ve Nihal**, C. 7, No: 2, t.y., s. 223-240.

Selçuklular Döneminde Mâturîdîlik, 2. bs, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2019.

Alimoğlu Sürmeli, Zeynep: "Nişabur'da Etkili Olmuş Kerrâmî Şahsiyetler", **Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C. 6, No: 3, 2017, s. 53-70.

Allame Tabatabâî: **Tüm Boyutlarıyla İslâm'da Şia**, çev. Kadir Akaras, Abbas Akyüz, 5. bs, İstanbul, Kevser Yayınları, 2016.

Arıkan, Adem: "Büyük Selçuklular Döneminde Şîa", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Doktora Tezi Tezi, 2010.

Aruçi, Muhammed: "es-Sevâdü'l-A'zam", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 36, İstanbul, TDV Yayınları, 2009, s. 578-579.

"Pezdevî, Ebü'l-Yüsr", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 34, İstanbul, TDV Yayınları, 2007, s. 266-267.

"Ressî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 34, İstanbul, TDV Yayınları, 2007, s. 587-588.

Atay, Hüseyin: "Fatih - Süleymaniye Medreseleri Ders Programları ve İcazet - Nâmeler", **Vakıflar Dergisi**, No: 13, 1981, s. 172-234.

Avcu, Ali: **Horasan-Maveraünnehir'de İsmailîlik**, İstanbul, Marmara Akademi Yayınları, 2018.

"Karmatîler'in Doğuşu ve Gelişim Süreci", Ankara, Ankara Üniversitesi, 2009.

Aydınlı, Abdullah: "Ehl-i Hadîs", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 10, İstanbul, TDV Yayınları, 1994.

Aydınlı, Osman: "Abbasiler in İlk Döneminde (II/VIII Asır) Mâverâünnehir de Mübeyyiza Hareketi ve Bu Fırkanın İslâm Dışı Diğer Sapık Mezheplerle Soğd Bölgesindeki Faaliyetleri", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, No: 147, 2003, s. 153-163.

"İmâm Mâtürîdî'nin Yetiştiği İlmi Ortam ve Semerkant'ta İlim Merkezleri", **Diyanet İlmi Dergi**, t.y.

Semerkant Tarihi, 2. bs, Ankara, İSAM Yayınları, 2018.

Aydınlı, Osman: **Doğuşundan Büyük Selçuklulara Mu´tezile Ekolü: Tarihi ve Öğretisi**, İstanbul, Endülüs Yayınları, 2018.

el-Bağdâdî, Abdulkâhir: **Mezhepler Arasındaki Farklar**, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, 9. bs, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2018.

Usûlü'd-Dîn, İstanbul, Matbaatu'd-Devlet, 1928.

Barthold, V.V.: **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, ed. Hakkı Dursun Yıldız, 4. baskı., İstanbul, Kronik, 2019.

Bedir, Murteza: **Buhara Hukuk Okulu Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme**, 2. bs, İstanbul, İSAM Yayınları, 2014.

el-Beyhakī, Ahmed b. Hüseyin: **Menâkıbü'ş-Şâfiî**, 2 cilt, C. 1, thk. Seyyid Ahmed Sakr, Kahire, Mektebetü Daru't-Türas, 1970.

Bozan, Metin: **İmâmiyye Şîası'nın Oluşumu: Mâsum Oniki İmam İnancının Ortaya Çıkışı**, 2. bs, Üsküdar, İstanbul, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2018.

Brodersen, Angelika: **Bilinmeyen Kelâm, Erken Dönem Mâtürîdiliğinde Kelâmî Yaklaşımlar, Sıfat Teorisi Örneği**, çev. Özcan Taşçı, 1. bs, İstanbul, Albaraka Yayınları, t.y.

Çelebi, İlyas: "Mu'tezile", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 31, Ankara, TDV Yayınları, 2020, s. 391-401.

"Zelle", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 44, İstanbul, TDV Yayınları, 2013.

Daftary, Farhad: **Şii İslam Tarihi**, çev. Ahmet Fethi, İstanbul, Alfa Yayınları, 2020.

Demir, Abdullah: **Ebû İshak Es-Saffâr'ın Kelâm Yöntemi**, 1. bs, Üsküdar, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2018.

Demiryent, Emrah: "Muhammed b. İbrâhim el-Hasîrî'nin el-Hâvî fi'l-Fetâvâ Adlı Eserinde Mezheplere Bakışı", İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, 2022.

Doğan, Hüseyin: **Horasan ve Maveraünnehir'de Ilımlı Bir İslâm Politikası: Kerrâmi Söylem ve Yansımaları**, İstanbul, Rağbet, 2015.

Ebû Yûsuf: **Kitâbü'l-Harâc**, thk. Taha Abdurrauf Said, Said Hasan Muhammed, Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, t.y.

Enver Konukçu: "Endican", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 11, İstanbul, TDV Yayınları, 1995, s. 190-192.

el-Eş'arî, Ebü'l Hasan: **Eş'arî Kelâmı: el-lüma' fi'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'**, çev. Kılıç Aslaṇ Mavil, Hikmet Yağlı Mavil, 3. baskı., İstanbul, İz Yayıncılık, 2017.

Makâlâtü'l- İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn, çev. Ömer Aydın, Mehmet Dalkılıç, Istanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.

Gökalp, Yusuf: "Zeydilik", **İslâm Mezhepleri Tarihi**, ed. Hasan Onat, Sönmez Kutlu, 7. bs, Grafiker Yayınları, yayın no: 97, Ankara, Grafiker Yayınları, 2018, s. 211-238.

Gölcük, Şerafettin: "Cehm b. Safvân", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 7, İstanbul, TDV Yayınları, 1993, s. 233-234.
"Türkistanlı Bir Kelamcı; İmam Muhammed Pezdevî", **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, No: 1, 1985.

Gömbeyaz, Kadir: "Eş'arî Mezhepler Tarihi Kaynakları", **Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri**, ed. Halil İbrahim Bulut, Ensar Neşriyat, 2018, s. 321-338.
"Hanefî-Maturîdî Mezhepler Tarihi Kaynakları", **Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri**, ed. Halil İbrahim Bulut, Ensar Neşriyat, 2018, s. 339-349.
"İslam Literatüründe İtikadi Fırka Tasnifleri", 2015.

Hanay, Necattin: "Ebū'l-Yusr el-Bezdevī'nin Ẕelletu'l-Ḳāri' Risalesi: İnceleme ve Tahkik", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 57, No: 1, 2016, s. 1-56.

Hunkan, Ömer Soner: "Ortaçağ Semerkand'ında İlk Modern Türk Üniversitesi: Tamgaç Han İbrahim Medresesi", **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C. 4, No: 08, 2014, s. 14-44.
Türk Hakanlığı (Karahanlılar): Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212), ed. Fatma Gül. Şahin, 3. Baskı., İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.

İbn Havkal: **Sûretü'l-Arz**, C. 2, Beyrut, Dar-u Sadr, 1938.

İbn Hazm: **El-Fasl Fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal**, C. 2, çev. Halil İbrahim Bulut, 1. bs, Fatih, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.
El-Fasl Fi'l-Milel ve'l-Ehvâ' ve'n-Nihal, C. 3, çev. Halil İbrahim Bulut, 1. bs, Fatih, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017.

İbn Kutluboğa: **Tâcü't-terâcim**, 1. bs, Dımaşk, Daru'l Kalem, 1992.

İbn Teymiyye, Takıyyüddin: **en-Nübüvvat**, 2 cilt, C. 1, Riyad, Dâru Edvai`s-Selef, 2000.

İbnü'l-Esîr: **İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Tarih**, C. 10, thk. Ömer Abdusselam Tedmurî, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-'Arabî, 1997.

İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi, C. 10, çev. Abdülkerim Özaydın, İstanbul, Bahar Yayınları, 1991.

İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi, C. 6, çev. Abdullah Köşe, İstanbul, Bahar Yayınları, 1991.

İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi, C. 8, çev. Ahmet Ağırakça, İstanbul, Bahar Yayınları, 1991.

İslam Tarihi El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi, C. 9, çev. Abdulkerim Özaydın, İstanbul, Bahar Yayınları, 1991.

İsmail Yiğit: "Muhtâr es-Sekafî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 31, Ankara, TDV Yayınları, 2020, s. 54-55.

el-Kabî, Ebu'l-Kâsım el-Belhî: **Kitâbu'l-Makâlât**, thk. Hüseyin Hansu, Râcih Abdulhamîd Kurdî, Abdulhamîd Râcih Kurdî, İstanbul, KURAMER, 2018.

Kalaycı, Mehmet: "Ehl-i Sünnet ve'l Cemâat", **İslam Mezhepleri Tarihi**, ed. Mehmet Saffet Sarıkaya, Mehmet Ümit, 1. bs, Ankara, Nobel Akademik Yayıncılık, 2020, s. 211-233.

"Eşarilik", **İslam Mezhepleri Tarihi**, ed. Hasan Onat, Sönmez Kutlu, 7. bs, Ankara, Grafiker Yayınları, 2018, s. 391-415.

"Eş'arî'nin İkmali Mâturîdî'nin İhmali: İki İmamın Gelenekleri İçerisindeki Konumlarına Dair Bağlamsal Bir Analiz", ed. Ahmet Kartal, **Uluğ Bir Çınar: İmâm Mâturîdî Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı**, 2014, 133-144.

"Hanefi Geleneği Mâturîdî Üzerinden Okumanın İmkanı: Buhara ve Semerkand Farklılaşması Bağlamında Bir

Değerlendirme", **İmâm Mâtürîdî'nin İzdüşümü, Ed. Sıddık Korkmaz, Ankara: Fecr**, 2019.

"İmam Mâturîdî ve Mâturîdî Kelamcılığının Yeniden Keşfedilmesinde Eşarîliğin Rolü", **Eskiyeni**, No: 25, 2012, s. 31-38.

Tarihsel Süreçte Eşarilik-Maturidilik İlişkisi, 3. bs, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2019.

Kara, Cahid: "Yahyâ b. Zeyd İsyanı ve Horasan'daki Etkileri", **Cumhuriyet İlahiyat Dergisi**, C. 24, No: 2, 2020, s. 765-787.

Karadaş, Cağfer: "Kerrâmiye ve İtikâdı", **Kelam Araştırmaları Dergisi**, C. 5, No: 2, 2007, s. 41-62.

"Semerkand Hanefî Kelam Okulu Mâtürîdîlik - Oluşum Zemini ve Gelişim Süreci -", **Usul İslam Araştırmaları**, C. 6, No: 6, 2006, s. 57-100.

Katip Çelebi: **Keşfü'z Zünûn an Esâmi'l-Kutub ve'l Fünûn**, 2 cilt, Beyrut, Daru'l İhyau Terâsi'l-Arabi, 1941.

Kavakçı, Yusuf Ziya: **XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâvâra' al-Nahr İslâm Hukukçuları**, Ankara, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1976.

Kaya, Eyyüp Said: "Nûh b. Ebû Meryem", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 33, İstanbul, TDV Yayınları, 2007, s. 229-230.

Kılavuz, Ahmet Saim: "Bişr b. Gıyâs", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 6, İstanbul, TDV Yayınları, 1992, s. 220-221.

Köse, Saffet: "Yahyâ b. Hüseyin", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 15, İstanbul, TDV Yayınları, 1997, s. 17-18.

Kummî, Nevbahtî: **Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak/Fıraku'ş-Şîa**, çev. Hasan Onat vd., Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2020.

el-Kureşî, Abdülkādir b. Muhammed b. Muhammed: **el-Cevâhirü'l-Muḍıyye fî Tabaḳāti'l-Ḥanefiyye**, 2 cilt, C. 2, el-Mektebetü'ş-Şâmile, 2010.

Kutlu Sönmez: **İmam Mâturîdî ve Maturidilik, Tarihî Arka Plan, Hayatı, Eserleri, Fikirleri ve Maturidilik Mezhebi**, 6. bs, Ankara, Otto, 2016.

Mezhepler Tarihine Giriş, 4. bs, İstanbul, Değerler Eğitim Merkezi, 2016.

"Muhammed b. Kerrâm", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 30, Ankara, TDV Yayınları, 2020.

"Mürcie", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 32, İstanbul, TDV Yayınları, 2006.

Türklerin İslâmlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri, 4. baskı., Kızılay, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2018.

Laoust, Henri: **İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler**, çev. E. Ruhi Fığlalı, Sabri Hizmetli, 2. bs, İstanbul, Pınar, 2017.

el-Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî: **el-Fevâʾidü'l-behiyye fî terâcimi'l-Ḥanefiyye**, Kahire, Matbaatu Daru's Saadet, 1906.

Madelung, Wilferd: "Horasan ve Mâverâünnehir'de İlk Mürcie ve Hanefiliğin Yayılışı", **İmam Mâturîdî ve Maturidilik**, ed. Sönmez Kutlu, 6. bs, Ankara, Otto, 2016.

el-Makdisî, Muhammed b. Ahmed: **Ahsenü't-Tekâsîm Fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm**, çev. Ramazan Şeşen, 1. bs, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2022.

Aḥsenü't-Teḳāsîm Fî Maʿrifeti'l-Eḳālîm, Kahire, Mektebetu'l Madbuli, 1991.

el-Mâtürîdî, Ebû Mansûr: **Kitâbü't-Tevhîd**, çev. Bekir Topaloğlu, 6. bs, İstanbul, İSAM Yayınları, 2014.

en-Nesefi, Ebu'l Muin: **Bahrü'l Kelam**, çev. Ramazan Biçer, 4. bs, İstanbul, Gelenek Yayıncılık, 2019.

Tabsıratü'l Edille Fî Usûli'd-Din, C. 1, ed. Hüseyin Atay, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı, 1993.

Nesefî, Ömer: "Kitabün fi Mezahibi'l-Mutasavvıfa", çev. Süleyman Uludağ, **Diyanet Dergisi**, C. 18, No: 3, 1979, s. 167-173.

Nizamü'l-Mülk: **Siyasetname**, çev. Mehmet Taha Ayar, 18. bs, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021.

Onat, Hasan: "İmamiyye Şiası", **İslâm Mezhepleri Tarihi**, ed. Hasan Onat, Sönmez Kutlu, 7. bs, Grafiker Yayınları, yayın no: 97, Ankara, Grafiker Yayınları, 2018, s. 179-210.

"Şiiliğin Doğuşu, İlk Şiî Fikirler ve İlk Şiî Hareketler", **İslâm Mezhepleri Tarihi**, ed. Hasan Onat, Sönmez Kutlu, 7. bs, Grafiker Yayınları, yayın no: 97, Ankara, Grafiker Yayınları, 2018, s. 153-178.

Öz, Mustafa: "Dırâr b. Amr", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 9, İstanbul, TDV Yayınları, 1994, s. 274-275.

İmâm-ı Â'zam'ın Beş Eseri, 13. bs, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.

"Neccâriyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 32, İstanbul, TDV Yayınları, 2006.

"Râfizîler", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 34, İstanbul, TDV Yayınları, 2007.

Özaydın, Abdulkerim: "Karahanlılar", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 24, İstanbul, TDV Yayınları, 2001, s. 404-412.

"Nizâmiye Medresesi", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 33, İstanbul, TDV Yayınları, 2007, s. 188-191.

Özen, Şükrü: "IV. (X.) Yüzyılda Mâverâünnehir'de Ehl-i Sünnet-Mu'tezile Mücadelesi ve Bir Ehl-i Sünnet Beyannamesi", **İslam Araştırmaları Dergisi**, No: 9, 2003, s. 49-85.

"Mâturîdî", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 28, Ankara, TDV Yayınları, 2003, s. 146-151.

"Mâtürîdî ve Siyaset: Hilâfetin Kureyşîliği Mes'elesi", **Büyük Türk Bilgini İmâm Mâtürîdî ve Mâtürîdîlik**, İstanbul, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012, s. 524-548.

Özgen, Mustafa: **Eş'arî ve Mâtürîdî Mezhepleri Arasındaki Görüş Farkları**, Konya, Palet Yayınları, 2022.

Özgüdenli, Osman Gazi: "Mâverâünnehir", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 28, Ankara, TDV Yayınları, 2003, s. 177-180.

el-Pezdevî, Ebü'l Yüsr Muhammed: **Ehl-i Sünnet Akâidî**, çev. Şerafettin Gölcük, 7. bs, İstanbul, Kayıhan Yayınları, 2019.

el-Müyesser fi'l-Kelâm/ Usûlü'd-Dîn, thk. Ekrem Muhammed İsmail, Amman, Mektebetü'l-Ganim, 2023.

Maʿrifetü'l-Huceci'ş-Şerʿiyye, Lübnan, Müessesetü'r-Risale, 2000.

Usûlü'd-Dîn, ed. Hans Peter Linss, Kahire, el-Mektebetü'l Ezheriyye li't Türâs, 2003.

Rudolph, Ulrich: "Maturidiliğin Ortaya Çıkışı", **İmam Mâturîdî ve Maturidilik**, ed. Sönmez Kutlu, çev. Ali Dere, 6. bs, Ankara, Otto, 2016.

es-Sābūnī, Nûreddin: **Mâtürîdiyye Akaidi: El-Bidâye Fī Usûli'd-Dîn Tercümesi**, çev. Bekir Topaloğlu, 17. bs, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.

es-Sālimī, Ebū Şekūr: **et-Temhīd fī Beyāni't-Tevḥīd**, thk. Ömür Türkmen, 1. bs, Ankara, TDV Yayınları, 2017.

es-Sebezmûnî, Abdullah b. Muhammed: **Keşfü'l-Âsâri'ş-Şerîfe fî Menâkıbi'l-İmâm Ebî Hanîfe**, C. 2, thk. Latîfürrahmân el-Behrâîcî el-Kâsımî, İstanbul, Mektebetü'l-İrşad, 2020.

es-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm: **el-Ensab**, C. 2, Haydarâbâd, Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmâniyye, 1962.

el-Ensab, C. 1, Haydarâbâd, Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmâniyye, 1962.

el-Ensab, C. 12, Haydarâbâd, Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmâniyye, 1962.

el-Ensab, C. 11, Haydarâbâd, Dâiretü'l-Maârifi'l-Osmâniyye, 1962.

es-Semerkandî, Alâeddin: **Mîzânü'l-Usûl fî Netâ'ici'l- Ukūl**, ed. M. Zeki Abdülber, 1. bs, Katar, Matbaatu Doha, 1984.

Şehristani: **Milel ve Nihal: Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi**, çev. Mustafa Öz, 4. bs, Fatih, İstanbul, Litera Yayıncılık, 2008.

et-Taftâzânî, Sa'düddin: **Şerhu'l- Akâid**, çev. Talha Hakan Alp, 4. bs, İstanbul, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.

Usta, Aydın: "Sâmânîler", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 36, İstanbul, TDV Yayınları, 2009, s. 64-68.

Türklerin İslamlaşma Serüveni: Sâmâniler, 2. baskı., Cağaloğlu, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2013.

Uyar, Mazlum: "Nusayrilik", **İslâm Mezhepleri Tarihi**, ed. Hasan Onat, Sönmez Kutlu, 7. bs, Grafiker Yayınları, yayın no: 97, Ankara, Grafiker Yayınları, 2018, s. 295-336.

Üzüm, İlyas: "Kaderiyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 24, İstanbul, TDV Yayınları, 2001, s. 64-65.

"Mücessime", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 31, Ankara, TDV Yayınları, 2020, s. 448-449.

Watt, W. Montgomery: **İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi**, çev. Osman Demir, 2. bs, Ketebe, 2022.

Yakut el-Hamevi: **Muʿcemü'l-Büldân**, 7 cilt, 2. bs, Beyrut, Dar-u Sadr, 1995.

Yavuz, Yunus Vehbi: "el-Câmiu's-Sagîr", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 7, İstanbul, TDV Yayınları, 1993, s. 112.

Yavuz, Yusuf Şevki: "Ehl-i Sünnet", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 10, İstanbul, TDV Yayınları, 1994, s. 525-530.
"İbn Fûrek", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 19, İstanbul, TDV Yayınları, 1999, s. 495-498.
"İbn Küllâb", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 20, İstanbul, TDV Yayınları, 1999, s. 156-157.
"Mâtüridiyye", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, C. 28, Ankara, TDV Yayınları, 2003, s. 165-175.

Yücedoğru, Tevfik: **Ehl-i Sünnet'e Giden Yolda İbn Küllâb ve Küllâbiyye Mezhebi**, 2. bs, Bursa, Emin Yayınları, 2015.

ez-Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân: **Mîzânü'l-İʿtidâl fî Naḳdi'r-Ricâl**, C. 4, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 1963.
Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, 25 cilt, C. 19, thk. Şuayb el-Arnaût, 3. bs, Beyrut, Müessesetü'r-Risale, 1985.
Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, 25 cilt, C. 11, thk. Şuayb el-Arnaût, 3. bs, Beyrut, Müessesetü'r-Risale, 1985.
Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, 25 cilt, C. 10, thk. Şuayb el-Arnaût, 3. bs, Beyrut, Müessesetü'r-Risale, 1985.
Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîr ve'l-Aʿlâm, 16 cilt, C. 10, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut, Darü'l-Garbi'l-İslami, 2003.